

esély

95/4

társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TANULMÁNYOK

- 3 **Ferge Zsuzsa:** Az átmenet társadalma
19 **Kertesi Gábor:** Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség
a rendszerváltás előtt és után

MAGYAR VALÓSÁG

- 64 **Diósi Ágnes:** Identitásválság és etnikai újraazonosulás
kisebbséghez tartozó állami gondozott gyerekek
és nevelőszülők körében
77 **Kassai Melinda:** A gyermekkorban elszenvedett, családon
belüli erőszak szerepe az életút későbbi alakulásában

CIVIL TÁRSADALOM

- 92 **Varsányi Erika:** Variációk a változás témájára

INTERJÚ

- 111 A halál és az élet tényei
Pilling János tanatólógussal beszélget Lévai Katalin

RECENZÍÓ

- 115 **Wagner Ferenc:** Adalheid Stein *Szociálterápiás szerepjáték*
c. könyvének ismertetése

Ferge Zsuzsa

Az átmenet társadalma¹

Ahogy változik a helyzet Magyarországon és Közép- és Kelet-Európában általában, úgy válik egyre bizonytalanabbá az átalakulás mérlegének objektív értékelése. Egy ideig úgy tűnt, hogy az új társadalommal mindenki, de legalábbis a többség nyerni fog – hisz ezért volt szinte teljes támogatottsága a bársenyos forradalmaknak. Az átmenet idején végzett közvélemény-kutatások szerint az emberek többsége számára roppant fontosak voltak az új szabadságok. A politikai felszabadulás mellett olyan piacgazdaságra vágytak, amely megoldja a hiánygazdaság kellemetlenségeit a korlátlan piac hátrányai nélkül, azaz amelyben jelentős marad az állam szociális felelőssége (lásd például: *Simon*, 1993, *Sági-Róbert*, 1993).

A korai álmok több módon bizonyultak illuzórikusnak. A nyugati szakértők az illúziókat, illetve kudarcokat előbb a keleti polgárok éretlenségével, a pártállam embertorzító hatásaival, polgárainak elkényeztetésével, pszichológiai felvértezhettségük tönkretételével, a demokratikus hagyományok hiányával igyekeztek magyarázni. Később, 4–5 évvel az átmenet után már arról születnek elemzések, hogy miért volt szükségszerű a gazdasági összeomlás és az államcsőd: a rossz tulajdoni és iparstruktúrát, az átstrukturálást szükségképpen kísérő termelés-visszaesést és munkanélküliséget, az így csökkenő állami bevételeket és az új problémák okozta kötelezettségek miatt növekvő költségvetési hiány bűnös, egymást erősítő köreit említik (lásd például: *Barr*, 1994). Valójában azonban nem csak a gazdaság van bajban.

Igaz, néhány országban (nagyjából ilyenek a visegrádi kör országai és talán a balti országok) a nyugati típusú demokráciák működését lehetővé tévő politikai struktúrák kialakultak. A politikai struktúrák azonban (egyelőre? vagy egyáltalán?) kevésbé védnek bizonyos társadalmi torzulások ellen. A korai álmok nemcsak a gazdaság összeomlása miatt tűntek tova, hanem azért is, mert a társadalom strukturális viszonyai – ide értve a társadalmi csoportok közti viszonyokat is, állam és civil társadalom viszonyait is, a társadalmi alrendszerek közötti viszonyokat is – egyáltalán nem a többség óhajai szerint alakulnak. A demokráciának ez a paradoxona – hogy sok folyamat iránya egyáltalán nem illeszkedik a többség akaratához – nem Közép-

és Kelet-Európa specifikuma. *Jorge Semprun* egy előadását hallgattam 1991-ben. Ebben mondogatta azt, hogy a demokrácia képtelen kezelni a modernizációt – vagy a modernizáció folytonosan túllép a demokrácián. Ő is, mások is gyakran hangsúlyozzák, hogy a piac és a demokrácia nem elválaszthatatlan ikrek – épp ellenkezőleg, állandó konfliktusban vannak (*Myles-Brym*, 1992). (Álljon itt csupán egyetlen illusztráció: gyakorlatilag valamennyi nyugati jóléti államban a közvéleménykutatások azt mutatják, hogy a nagy többség még több adófizetés ellenében is több és jobb állami felelősségű szolgáltatást igényelne – miközben kisebb-nagyobb erővel ott is folyik a jóléti rendszerek lebontása.) *Semprun* következtetése az, hogy egyetlen permanens forradalom van – a demokráciáért, a demokrácia érvényesüléséért és érvényesítéséért folytatott harc. Ehhez azonban messze nem elég az, hogy az állam korlátozza a piacot. A demokrácia védelme, ami egyben állam és piac „társadalompárti” működését is elősegíti, elsősorban a civil társadalom dolga. Ahol a civil társadalom nem teszi ezt a dolgát, mert gyenge és szervezetlen, mert megfélemlítik, mert belefárad a csalódásokba, vagy mert a piac – ahogy *Bauman* [1993] fogalmaz – elcsábítja, ott kevesek a jogi garanciák.

Ugyanezt – a demokrácia polgárának kiszolgáltatottsági érzését – fejezi ki *Norbert Elias*: „Az embereket manapság hatalmas integrációs folyamat fogja át. Ez nem csak kéz a kézben halad számtalan, az egésznek alárendelt dezintegrációs folyamattal, hanem bármelyik pillanatban átcsaphat egy mindent átható dezintegrációs folyamatba. Az integráció többek között olyasmint jelent, hogy a hatalmi központok egyre följebb csúsznak, például a törzstől az államig. Ez a folyamat most globalizálódik... s ezzel növekszik az egyén tehetetlensége, beleszólási képtelensége abba, ami az emberiség csúcsein történik.” (*Elias*, 1991, 165. o.)

Magyarországon – és vélhetően Közép- és Kelet-Európa más országaiban is – jó néhány olyan folyamat rajzolódik ki, amely kevésbé felel meg a polgárok (szavazatokban is kifejeződő) akaratának. Ezek közül néhány olyannal foglalkozom, amelyek összekapcsolódnak az integráció-dezintegrálódás problematikájával, és így valamennyire közük van a társadalom-, illetve szociálpolitikához is.

1. A piac és a többi alrendszer viszonya

A piac és a társadalom viszonyát illetően manapság időszerűtlen *Polányi Károlyt* emlegetni Magyarországon. Ildomosabb és tudományosabb *Luhman*-ra és *Habermas*-ra hivatkozni – de a dolog lényege hasonló. A kérdés az, hogy egy plurális értékekre épülő – azaz demokratikus – társadalomban minden alrendszernek – és minden egyénnek – ugyanazt a logikát, ugyanazt a működési elvet kell-e követnie? A mai domináns ideológia – azaz a neoliberalizmusból és neokonzervativizmusból összeötvözött új jobboldal (*Bujalos-Nyilas*, 1995) – minden alrendszert, minden intézményt és minden egyént a piac értékrendjéhez és működési elveihez óhajt igazítani.

Az ideológiai váltás szükségszerűségének igazolása látszólag nem is nehéz. Ha egy ország a világpiacon helyt akar állni, akkor versenyképesnek

kell lennie. Ehhez tőkét kell beruháznia, ami azonban csak akkor lehetséges, ha azt a lakosság nem éli fel magas bérekkel vagy magas állami juttatásokkal fedezett fogyasztással. Ezért kínálja nekünk minden szupranacionális gazdasági szervezet a kelet-ázsiai kis tigrisek (ahová most már Malaysia is felzárkózik) és a latin-amerikai országok, elsősorban Chile példáját. Igaz, mind ezen közben *három dologról* nincs szó. Arról, *először*, hogy hogyan működött és működik gyakorta máig a tisztességes szociálpolitika mint a gazdasági növekedést felhajtó erő, ösztönző rendszer (Korpi, 1985; Castles–Dowric, 1988) – és hogy hogyan segítette Közép-Kelet-Európában a békés rendszerváltást az, hogy a „humán erőforrások”, épp a szociálpolitikának köszönhetően, viszonylag jó állapotban voltak. Arról, *másodszor*, hogy a világ százánál több országában sem szociálpolitika, sem gazdasági fejlődés nincs – és nem kizárt, hogy a „kis tigrisek” helyett ehhez a nagyobb tömbhöz sodródunk le. És *végül* nincs szó arról sem, hogy mi az emberi-társadalmi ára a min-taországok gyors gazdasági fejlődésének. (A gyermekek nyomora Latin-Amerikában, az idősök nyomorúságos kiszolgáltatottsága ott is, a távolkeleten is, általában nem a gazdasági kézikönyvek tárgya – de azért olykor ott is említés esik ilyen illetlen dolgokról. (Lásd: Barr, 1994.)

A neoliberális reformok sajátos hatását jól mutatja a nálunk is sokak számára vonzó chilei nyugdíjrendszer. E gyakorta kínált minta szerint az idősebb keresők még választhattak az áttéréskor, hogy a régi keresetarányos rendszerben kérik-e a nyugdíjat, vagy már átlépnek az új szisztémába. A többiek számára a korábbi államilag garantált, kötelező rendszer megszűnt. Ha ezt akarták és anyagilag bírták, csatlakozhattak az új, tőkefedezettel működő magán nyugdíjpénztárak valamelyikéhez. (Ezekbe a pénztárakba csak a dolgozók fizetnek járulékot, a munkáltatók nem.) Ezzel a tőkepiac helyzete a jelek szerint jelentősen javult. Azonban: a járulékot fizetők aránya (akik tehát jogosulttá válnak valamilyen keresetarányos nyugdíjra) 1983-ban 76, 1990-ben 53 százalék volt. Ezen belül a kisfizetésűek 45–55 százalékának, a magasabb fizetésűek 80–90 százalékának van nyugdíjbiztosítása. Minthogy az előzőek vannak többségben, az időskori szegénység előreveti az árnyékát (Barr, 1994, 212. o.).

Az egykaptafás logika sok módon kifejeződik. Az alrendszerek relatív önállóságának tagadása van a mögött a gyakorta megfogalmazott kormányzati igény mögött, hogy „piackonform” szociálpolitikára van szükség mind a társadalombiztosításban, mind egyebütt. Ha ez nem jelent mást, mint azt, hogy racionális számolásra mindenütt szükség van, hogy ésszerűen előre kell kalkulálni, mire lesz, és mire nem lesz pénz – ez még nem jelent piackonformitást, csak felelős ügyvezetést. A ma szótárában azonban a piackonform szociálpolitika ennél sokkal többet jelent. Voltaképpen a történelem tagadásának paradoxonára épül: a szociálpolitika az utolsó 200–300, s kivált az utolsó 50 évben azért fejlődött olyan rohamosan, mert a társadalmi mozgások (például az idősök idősödése, s egyben az őket családi keretek között ellátni képes gyermekek számának radikális csökkenése), valamint a piaci, ezen belül a biztosítási piaci kudarcok ezt szükségessé tették. Sem egyik, sem másik téren nem oldódott meg semmi, ami miatt most a szociálpolitika félretehető vagy zsugorítható lenne. Mégis, e logika szerint úgy kellene ten-

nünk, mintha a köz beavatkozását indokló problémák megoldódtak volna. Hasonló probléma a szociálpolitika mindenkor legitimáló szerepe Nyugat-Európában éppúgy, mint keleten. A társadalmi egyenlőtlenségek és igazságtalanságok nyomán keletkező feszültségeket a szociálpolitika segített tompítani, illetve legitimálni. Ha ez a legitimáló tényező gyengül, miközben az egyenlőtlenségek és igazságtalanságok mindenütt, de kivált az átmenet országában, nőnek, kérdés, hogy lesznek-e demokratikus módszerek a „rend” fenntartására.

A piac egyre erőteljesebb dominanciája természetesen összefügg a globalizálódás már említett folyamatával. Az átmenet országainak egyik maradandó fájdalma vagy sérelme az, hogy a régi rendszer eltűntekor a sejtett, olykor megígért nyugati szolidaritási gesztusok elmaradtak. Internacionális módon csak a nemzetközi tőke kezdett működni, amely saját logikájának megfelelően a lehető legnagyobb hasznot igyekszik húzni a korábbi versenyképtelen rendszer összeomlásából. Ez teljesen rendjén is volna, ha a szupranacionális gazdasági erőkkal szemben szupranacionális politikai-társadalmi erő is működne mint korlátozó feltételek. Elég azonban összehasonlítani az IMF és az ENSZ hatékonyságát, hogy kitessék: a nem piaci logika szerint működő globális szervezetek forrásai lassan elapadnak, nemzetközi hatékonyságuk pedig, amely sosem volt elsöprő, csökkenőben van.

Végeredményben a kérdés – amire válaszom nincs – az, hogy milyen társadalom felé haladunk, amikor a piac (*Habermas* kifejezésével) egyre inkább gyarmatosítja és áramvonalasítja a történelmileg-társadalmilag más mozgatókra működő alrendszereket is, a motívumok végtelen változatosságával tevékenykedő egyéneket is.

2. Az állam és a társadalom viszonya

Mrs. Thatcher híres-hírhedt mondása – miszerint „olyan dolog, hogy társadalom, nincs” – az állami funkciók mai újraértelmezésének nyitánya volt. A „minimális állam” teóriája természetesen csak a másik oldala a piaci logika terjeszkedésének. Végül is az egyének dolga az, hogy a piacon küzdjenek meg magukért: „Egy piacgazdaságban a készpénz-transzferek struktúrájának olyannak kell lennie, hogy az egyéneket ösztönözze a munkára, a megtakarításra, az adófizetésre, arra, hogy a lehető legnagyobb mértékben küzdjenek önmagukért, és csak végső menedékként forduljanak az államhoz” (*World Bank*, 1994). *Thatcher* asszony csak annyival ment tovább, hogy világossá tette az új individualizmus közösségi következményeit.

Ha nincs társadalom, csak egyének laza halmaza, akkor természetesen idejüket múlták az olyan fogalmak is, mint a közjó, a közérdek, a közfelöltség. Az állam tehát nem lehet többé felelős olyan ügyekért például, amelyek az állampolgárok és csoportjaik jólétét vagy létbiztonságát érintik – ami mondjuk *Eötvös József* számára még evidencia volt: nem is látta az államnak sok más értelmét (*Eötvös*, 1981). A helyzet azért kusza, mert a modern állam egy sor területen nehezen tud visszavonulni például olyan folyamatok miatt, mint a társadalmak (nemzetállamok) lakosságszámának, népsűrűségének nö-

vekedése, a mind parttalanabb nemzetközi mozgások, a gazdasági élet növekvő szabályozási szükséglete (például a rohamosan fejlődő gyógyszeripar termékeinek szükségszerű ellenőrzése), a családok könnyebb felbomlása, a modernizációval együtt szaporodó bűnözés, a demokratikus intézmények egyre bonyolultabb működése. Ráadásul a felsorolt területek közül a legtöbb a közjó (noha nem a szűken értelmezett szociálpolitika) szférájába tartozik. Úgy tűnik, hogy a minimális állam jelszava csupán egy terepen érvényesíthető hatékonyan – a jóléti újraelosztásban. Nem kell túlzott szociológiai éleslátás annak felfedezéséhez, hogy az állam bizonyos funkciói az erősebb-gyengébb csoportok közötti küzdelmek függvényében erősödnek vagy szorúlnak vissza. Ahogy Szalai Erzsébet [1995] írja: „(Az állami szociálpolitika) leépítésének halasztása az elmúlt öt évben nem politikai mulasztás következménye volt, hanem híven kifejezte a politikai, gazdasági és kulturális elit érdekeit. Az állami oktatási, kulturális és egészségügyi (és hozzátenném, jövedelemfenntartó – F. Zs.) rendszer támadása akkor vált lehetségessé és szükségessé, amikor egyfelől az elit már képes volt függetleníteni magát eme rendszertől (mert mindenre elég a pénze), másrészt a tömeges leszakadás megállításának erőforrásigénye már komolyan veszélyeztette volna kialakult gazdasági erőpozícióit.”

A világ biztosan változik, s ehhez sok mindennek igazodnia kell. A nagyra nőtt jóléti államokat ugyanúgy kísérték az állami kudarcok (a túlméretezett, gyakran csak saját érdekeit néző bürokráciától az elszemélytelenedő szolgáltatásokig), mint a nagyra nőtt piacokat a piaci kudarcok (amilyenek például a piac lételemét jelentő „tökéletes verseny” és „tökéletes informáltság” hiánya, a környezetpusztítás, vagy a keresletet-kínálatot végül is valamennyire egyensúlyba hozó úgynevezett öntisztító mechanizmusok gyengesége a munkaerőpiacon). Az a gyanúm, hogy az a bolsevik kísérlet, amely a piaci kudarcokat a piac megszüntetésével akarta leküzdeni, a lehető legrosszabb válasz volt. S nem vagyok benne biztos, hogy az állam – első renden a közjóért és létbiztonságért felelős állam – megszüntetése vagy minimalizálása az állami kudarcokra adott jó válasz.

Az első bírálatok valóban nem is erről szóltak, hanem az állam „megszéldítéséről”, a túlközpontosított hatalom decentralizálásáról s mindenekelőtt az állam fölötti közvetlen állampolgári kontroll erősítéséről. A továbbiakban az államtalanítás más formái is előkerültek. Ezek közül különösen fontosá vált a szolgáltatásnyújtás „társadalmasítása”, amikor az állam a jogokat rögzíti, az ellátásokat fedezi, ám a szolgáltatásnyújtás feladatát s esetleg az intézmények tulajdonjogát átadja a magánszférának, azaz a családnak, a kis közösségnek, az önkéntes (nonprofit) szektornak, illetve a piacnak (általában az ún. kvázi-piacnak) (Le Grand–Bartlett, 1994).

A következő, szinte elkerülhetetlen lépés az állami források szűkítése, hiszen ez felel meg igazán a minimális állam követelésének. Ebben a szakaszban a szociális jogok szükségképpen gyengülnek. A szociális jogok elbizonytalanodása nyugaton és keleten egyaránt olyasmit jelent, hogy mind a korábban közfelelősséget jelentő olyan szükségletek kielégítését, mint az egészségügy vagy az oktatás, mind pedig az ENSZ által deklarált „élethez való jogot” biztosító ellátásokat egyre többen szűkítenék le az „igazán rá-

szoruló”, majd pedig az „igazán érdemes” szegényekre. Ezzel együtt – az adóházadások állandó fenyegetése miatt – mind nagyobb a súlya annak a szemléletnek, hogy ellenszolgáltatás nélkül senki ne kapjon semmit, s aki e követelménynek nem felel meg, az a segítségre nem érdemes.² A civilizált léthez való jog így a szociális állampolgáriság szerves alkotóeleméből (Marshall, 1965) a legszegényebb érdemesek jogává, integráló elemből a dezintegráció forrásává válik. S ebből következik az itt röviden vizsgálandó harmadik folyamat, az, hogy hogyan változik a társadalmi csoportok, osztályok egymáshoz való viszonya.

3. A társadalmi csoportok egymáshoz való viszonya

3.1. Régi és új struktúráló erők

Az államszocializmus struktúráját korábban lefojtottnak neveztem (Ferge, 1991). A *lefojtottságnak legalább három értelme* van. Az egyik az, hogy a történelmileg régóta működő három különösen fontos struktúráló erőből (ha úgy tetszik, tőkéből vagy az adott erőforrás egyenlőtlen elosztására épülő viszonyból), nevezetesen a hatalomból, tulajdonból és tudásból a totalitárius politika egyet, a tulajdont, a lehető legnagyobb mértékben kiiktatott. A *másik* értelmezés az, hogy a mégis működő struktúraformáló erők működési módját a korlátlan hatalmi önkény különböző módokon visszafogta vagy torzította. Ez alapvetően áll a (mégis meghagyott) tudásra is, amelynek szerepét a hatalom esetlegessé tette, azaz hol funkcionálhatott rendeltetése szerint a tudás, tehetett föl kérdéseket az új tudást kereső, hol pedig nem. A történelmileg adott struktúráló erők, a kapcsolati hálók, a területi vagy másfajta csoportazonosságokra épülő struktúrálódások ugyancsak tiltottak voltak, vagy a tűrés határán mozogtak. Így viszonyformáló hatásukat ezek sem fejthették ki. A lefojtottság *harmadik* értelme pedig az, hogy a hatalom minden társadalmi erő történelmileg hagyományozódó vagy a jelenben gyökerező spontán mozgását maximálisan gátolni igyekezett egy felülről a társadalomra kényszerített társadalmi szerkezet „tudatos” létrehozása érdekében.

A spontán mozgások lefojtása azonban mindig csak rövid időre, részlegesen vagy látszólag sikerülhetett. A társadalom tagjait sem kicserélni, sem totálisan átnevelni nem lehetett. S ami bennük saját társadalmi múltjukból megmaradt, az elég volt ahhoz, hogy a „központi akaratot” kicselezze, szándékait legalább részben keresztülhúzza. Ennek csak egyik jelzése, hogy voltaképpen mindig jelentős volt – még a valóban gyors, sőt, az erőszakolt mobilitás időszakában is – a társadalmi helyzetek átörökítésének lehetősége. A diktatúra puhulásával – esetleg egy generáció átfévelésével – az átörökítés felerősödött. A legkeményebb diktatúra éveiben meg lehetett semmisíteni a korábbi látható előnyöket, és – például a felsőoktatási felvételek korlátozásával – rontani a második generáció életesélyeit. A kulturális, szimbolikus tőkék megsemmisítése azonban nem ilyen egyszerű – és tartósan ható felhalmozásuk megakadályozása sem az.

A többgenerációs átörökítés folyamatát jól ábrázolja például egy 1980

táján, akkor 45–50 évesek körében végzett, az ő szülei és az ő gyermekeik életútját is átfogó vizsgálat (Egy korosztály..., 1984). A mintát alkotó „középső” nemzedék volt (talán minden korcsoport közül) a legmobilibb – őket érintették a „fényes szellők”, ők menekültek a tsz-ek elől a városi iparba, ők töltötték fel először a szaporodó hivatalnoki pozíciókat, őket nem vették föl egyetemre, ha a háború előtti „elitből” származtak, és őket emelték ki különösen nagy arányban (beiskolázással vagy anélkül) politikai posztokra. Ez a nagy mobilitás azonban nem volt tartós, ha a pillanatnyilag megszerzett helyhez nem gyűjtöttek további előnyöket. Így például az akkor vezetőállású és értelmiségi középső generáció tagjai közül 50 százaléknak volt egyetemmel végzett gyermeke, ha már a nagypa is szellemi foglalkozású volt, és 7 százaléknak, ha gazdálkodó vagy mezőgazdasági munkás. Bizonyítható volt tehát, hogy „a társadalmi erőviszonyok spontánul akkor is hatnak, ha minden központi törekvés ellenük szól (lásd az előnyök vagy hátrányok átöröklését akkor, amikor ezt a politika és az ideológia egyaránt gátolni akarta)” (102. o.). A politika hatásának időlegességét mutatta az, hogy legalábbis ha valaki megmaradt és itt maradt – a nyolcvanas évekig már túl tudott lépni az 50-es évek okozta töréseken. Az 50-es évek politikai diktatúráját a jól indulók közül sokan megszenvedték. A háború előtti közép- és felsőosztály gyermekei felének a helyzete rosszabbodott, de túlnyomó többségük (több mint 90 százalékuk!) 1980-ban már ismét felszálló ágba volt.

Az előnyök és hátrányok halmozódása és e tendencia erősödése ugyan csak nem volt a központi politika deklarált célja, mégis régóta érvényesül. Igaz, hogy – mint Európa nyugati felén – igen sok történt a tömeges szegénység és létbizonytalanság ellen, s csökkentek a fizikai és társadalmi élet-esélyek háború előtti szakadékszerű egyenlőtlenségei. A mozgás azonban nem ért el mindenkit, és (a gazdasági fejlődés kifulladásával, illetve a jó társadalmi helyzetek megszilárdulásával) fokozatosan romlottak a felemelkedés esélyei is. „Az objektív hátrányok halmozódása – rossz munka, rossz lakás, mindig alacsony jövedelmek, a gyermekek alacsony iskolázottsága – a ma középkorú családfelek családjainak csak 5–5 százalékát jellemzi. De az ő helyzetük reménytelenebb, mint a hasonló helyzetű családoké volt 30–35 évvel ezelőtt. Akinek máig (azaz 1980-ig) nem sikerült a kiemelkedés, annak erre a mai helyzetben kevés esélye van” (Ferge, 1984, 84. o.). A következők már akkor elég pesszimista volt: „(az adatokból) olyan társadalmi fejlődés vetíthető előre, amelyre az előnyösebb társadalmi helyzetek erősödő monopolizálása, a legrosszabb helyzetűek fokozódó kiszorulása jellemző.”

A látható – régi és új – egyenlőtlenségek ellenére az ideológiai fikció szerint ez a társadalomszerkezet egy osztálynélküli, vagy „két testvéri osztály és egy értelmiségi réteg”-ből álló szerkezet volt. E fikció fikatív vagy hazug voltát a társadalom akkori – s nem csak nyugati – elemzői több módon igyekeztek megmutatni. A hivatalos ideológia fikatív voltának bizonyítási igényével indultak el például Magyarországon és Csehszlovákiában egyaránt a hatvanas években a társadalmi rétegződésre, illetve az egyenlőtlenségi rendszerekre irányuló kutatások (Ferge, 1969; Manchin, 1969). Ugyanakkor az osztálynélküliség fikciójában volt igazság is, ha nem is az akkori domináns ideológia értelmében: „A »lefojtott struktúrát« alkotó, egymással társadal-

milag viszonyban lévő csoportok »a hatalmi elit és a többiek« kettősségén kívül nemcsak nem látszottak, de valószínűleg nem is igazán léteztek: magukat a legfontosabb struktúráló tényezőket (hatalom, tulajdon, tudás) működtette úgy a hatalom, hogy valamennyire is stabil, önmagukat felismerő, más csoportokhoz való viszonyukat tisztázni képes csoportok kialakulásának elejét vegye. A totális hatalom szempontjából ez természetesen érthető: a tartósan megszilárduló, előbb-utóbb saját érdekeiknek is tudatára ébredő csoportok a totális logikának ellentmondanak, s a status quo szempontjából veszélyesek. Ha e feltevés igaz, akkor az is igaz, hogy az államszocialista társadalmak (ismét: egy, a csoport reprodukciójának legitimált bázisát nélkülöző, ezért nem igazán »osztályá« szilárduló uralkodó csoport kivételével) »osztály nélküli társadalmak« voltak, ha nem is a szó marxi értelmének megfelelően” (Ferge, 1991).

Az államszocializmussal együtt véget ért a lefojtottság. A többé-kevésbé bársónyos forradalmak úgy szerezték meg, illetve vissza a polgári és politikai jogokat, hogy azok ma erőteljesebbek, mint Magyarországon és szinte egész Közép- és Kelet-Európában valaha is voltak. Ezzel újra megjelentek a színen a tulajdon különböző, struktúráló szerepet játszó formái. Az új demokratikus politikai struktúrák hatására a hatalom nem játszhatja többé a korábbi totális és szinte kizárólagos struktúráló szerepet – s ezt az új politikai intézményrendszer mellett épp a tulajdon, azaz a magántőke új szerepe is korlátozza.

Visszatérünk tehát egy olyan rendszerhez, amelyben a strukturális viszonyok plurális erőterben generálódnak. Ebben működésbe lépnek a már említett erők és tőkék – a tulajdon, illetve fizikai tőke, a hatalom, illetve politikai tőke, a tudás, illetve kulturális tőke, a társadalmi helyzettel együttjáró kapcsolati tőke, amely végül is „jogok és kötelességek tőkéje”, illetve az ehhez hasonló funkciójú szimbolikus tőke, amelynek alapja az alkalmasint „egy-egy családhoz kapcsolódó presztízs és hírnév” (Bourdieu, 1978, 190. o.), továbbá mindazok az erők, amelyeket az újra felfedezett vagy újonnan kialakuló én- és mi-identitások felszínre hoznak. (Ezek a fontos kötőanyagot jelentő rész-identitások egyben a makroszintű dezintegrációt is megalapozzák.) (Lásd: Elias, 1991.)

Nyugaton – a posztmodernizmus elmélete szerint – ez utóbbi részidentitások az alapvető struktúráló erőket mintegy kikapcsolták, azaz nem, vagy a korábbinál sokkal halványabban érvényesülnek a társadalmat összetartó és szétfeszítő makroviszonyok, értelmét veszti például az osztálystruktúra fogalomrendszere is. Igaz, ott is kibontakozóban van a posztmodernizmus olyan kritikája, amely a valóban létező „posztmodern” jelenségek túláltalánosításában a társadalmi valóság, az élesedő társadalmi egyenlőtlenségek és ellentétek eufémisztikus ködbe burkolását látja (Taylor-Gooby, 1995). Azonban akár dominánssá váltak a posztmodern trendek, akár nem, Közép- és Kelet-Európában összecsúszott az idő.

A bolsevik típusú diktatúrák nyomásának eltűntével egymásra torlódtak a társadalmi idő rétegei, azaz egyszerre érvényesülnek a kora kapitalizmus premodern vagy modern struktúráló erői és bizonyos „posztmodern” tendenciák. És ugyanez történt a történelmi idővel is. A szerves történelmi folyamatok erőszakos megszakítása miatt nem felejtődött el, vagy nem vált túl-

haladottá még a háború előtti társadalom sem. Legalábbis az *Antall*-kormány elsősorban arra az örökségre akart építeni – és elég sok partnert talált ebbéli igyekezetéhez. Ráadásul a diktatúra során lefojtott identitások és az ezekből táplálkozó indulatok gyakran robbanásszerűen törnek felszínre.

Ma elsősorban a vallási, etnikai, nemzetiségi vagy hasonló identitáskeresések félelmetes következményei látványosak, és jó néhány esetben már tragikusak. Ahol nem került sor gyilkos fegyveres harcra, ott is erősödtek – miként nyugaton – az ilyen típusú, a saját identitást intoleránsan érvényesíteni akaró, azaz gyűlöletre épülő mozgalmak.

Ennél kevesebbet tudunk a premodern vagy modern struktúrálódás hatásairól, azaz arról, hogy milyen makrostruktúrák jönnek létre a lefojtott struktúra felszabadulásával. Egyelőre sejtések, találgatások lehetnek csak (lásd például: *Andorka*, 1995), amelyek számát a továbbiak szaporítják.

3.2. „Korunk uralkodó eszméi” és a rendszerváltó elit

A hazai társadalomtudomány már sok mindent elmondott a régi elit sorsáról (metamorfózisairól), és az új elit társadalmi arculatáról, rekrutációjáról, részben a *Szelényi Iván* által vezetett nemzetközi kutatás adatbázisán³, részben a TÁRKI adatfelvételei alapján (például *Kolosi–Szelényi et al*, 1991; *Kolosi–Róbert*, 1992; *Kolosi–Róna-Tas*, 1992; *Szelényi*, 1992; *Szikora*, 1995). Ezeknek az elemzéseknek – jogosan – a legfontosabb elméleti kerete *Bourdieu* fogalomrendszere a különböző tőkékről és tőkekonverziós stratégiákról. Itt ehhez csak azt a kérdést teszem föl, hogy mi mozgatja ezt az elitet, s mi teszi lehetővé éppen ilyen módon való működését.

A rendszerváltás sok értelemben késett. Az itt kitüntetett nézőpontból azért, mert akkor következett be, amikor a II. világháborút követő érték-konszenzus felbomlása már jócskán előrehaladt. A konszenzus idején még erős volt a törekvés arra, hogy a szabadság és egyenlőség konfliktusos viszonyát különféle kompromisszumokkal összebékítsék, s a háború közös szenvedései után, az általános szegénység viszonyai között megerősödött a szolidaritás érzése és igénye. Mindezt az új jobboldali hullám érvénytelenítette.

Nem nehéz megérteni, hogy miért volt óriási fogadókészség az új – neokonzervatív, neoliberális – uralkodó eszmékre a rendszerváltó országokban. Nem egyszerűen arról volt szó, mint a nyugati jóléti államokban, hogy – mondjuk, a progresszív adóztatással – némileg megsértették a gazdagabbak érdekeit, ami ellen azok lázadni kezdtek. A bolsevizmus ennél összehasonlíthatatlanul súlyosabban sértett meg korábban nagyon erős érdekeket. A korábbi eliteket vagy tőketulajdonosokat (bármilyen tőkéről lett legyen is szó) létalapjukban teljesen, és részben fizikailag is meg akarta semmisíteni. Az lett volna természetellenes, ha ez az erőszak nem váltott volna ki a sértettekől kárpótlási igényt, s sok esetben gyűlöletet vagy bosszúvágyat a korábbi ideológiával és rendszerrel szemben. Minthogy a fizikai megsemmisítés teljesen nem sikerülhetett, a sértett érdekek hordozóinak vagy örökösének többsége természetes módon szegődött az új ideológia hívévé, és üdvözölték az új lehetőségeket. Melléjük felsorakoztak (számos elemzés sze-

rint) a késői államszocializmus technokratái, illetve (ahol ilyenek lehettek) szürke gazdaságának új vállalkozói. Mellesleg: a tudástőke tulajdonosai vagy örökösei, akik elsősorban a szellemi szabadság hiányától szenvedtek, a többiekénél kevésbé voltak sértettek – és kevésbé is voltak fogékonyak az új jobboldal értékeire. Számukra mintha kellő elégtétel lett volna a gondolat-szabadság visszaszerzése.

A politikai szabadságok és a piacgazdaság fenntartás nélküli elfogadása talaján egy újabb (Közép- és Kelet-Európában immáron harmadik) elsődleges felhalmozás következett be. Ebben tehát azok indultak jó eséllyel a pártállam által kisajátított erőforrások széthordására, magáncélú kisajátítására, akik azonosultak a korlátlan egyenlőtlenségek legitim voltának ideológiájával, s továbbá volt olyan tudás-, kapcsolati stb. tőkéjük, amelynek segítségével közel jutottak a tűzhöz (azaz e tőkéket konvertálták vagyoni, jól fizető, illetve hatalmi pozícióra stb.). Vagyis általánosságban az mondható ki, hogy a rendszerváltás után azok nyerhettek különösen sokat a gazdasági vagy politikai mezőben, akik (vagy akiknek szülei) valamelyik korábbi rendszerben már jó helyzetben voltak, és pszichológiailag felkészültek a számukra korlátlan előnyt ígérő új értékrend elfogadására.

Az új tulajdonosi osztály esetében elgondolkoztató, hogy mennyire különböznek mozgatóik és lehetőségeik a *Max Weber* által leírt korai kapitalizmus tőkéseiétől. *Claus Offe* egy beszélgetésben hívta fel a figyelmemet arra, hogy a protestáns etika alapján motivált első tőkéseket (*Weber* elemzése szerint) nem a nyereség, a meggazdagodás vágya izgatta, hanem az a szinte irracionális vágy, hogy növeljék a hatékonyság, a profitabilitás lehetőségeit – akár aszkétikus önmegtartóztatás árán is. Az államszocializmus összeomlásából kibontakozó kapitalizmus vagyonosodó rétegének legalább egy része nem megteremteni akarja a gazdagság alapjait, hanem elsősorban a „készből” akar meg- vagy visszaszerezni.⁴ Nem a jövőre, hanem a jelenre (és a múltra), nem elsősorban termelésre, termelésfejlesztésre, hanem fogyasztásra orientált; inkább a hedonizmus, mint az aszkétizmus jellemzi. És sokkal több ebben a körben az örökös, mint a self-made man. Ismét az idő összeecsúszását jelzi, hogy ha a „posztoszocialista” tőkések valakihez hasonlítanak, akkor nem annyira a korakapitalizmus első tőkéseihez, mint mai utódaikhoz. A nyugati gazdasági vezetőréteg tagjai között ugyancsak sok az örökös; sokukra jellemző a hedonizmus meg a fitogtató fogyasztás; és többségükben az új ideológia meggyőződéses hívei.

És valószínűleg további sajátosság, hogy az első tőkések „hivatás- vagy küldetéstudatával” szemben az új kelet-európai nyertesek között az elit-tudat a jellemző. Bárhogyan vált is valaki itt és most nyertessé, a siker maga igazol: az új „elit” tagjai úgy érzik, hogy megérdemelten vannak helyükön, hogy (szemben az érdemes és érdemtelen szegényekkel) „érdemes gazdagok”. Azaz egy meritokrácia tagjainak is tekintik magukat – és ez valószínűleg hosszabb távon fogja befolyásolni a társadalom többi részéhez való viszonyukat.

3.3. Várható-e egy létalatti osztály (underclass) megjelenése?

A társadalom egészét tekintve is szembeötlőek a különbségek az igazi korakapitalizmussal szemben – például a részben tulajdonos, részben tudása révén független egzisztenciájú középosztályhoz képest, vagy ahhoz a munkássághoz képest, amelynek legalábbis egy része majdhogynem lét alatti létben élt, és alig volt szervezett védelme. A nyomor és kiszolgáltatottság miatt tekintették őket „veszélyesnek és veszélyeztetőnek” (*Chevalier*, 1958), ami szinte a mai „underclass” felhangjait hordozó kifejezés. Hogy visszatérhet-e egy ilyen, a mai Egyesült Államokban újonnan markánsan megjelenő probléma, erről csak bizonytalan és óvatos sejtések fogalmazhatók meg, annál inkább, mert a mai amerikai underclass történelmi gyökerei mások, mint bármi, amit Európában ismerünk (*Katz*, 1993).

Korábban említettem, hogy már a nyolcvanas években sejteni lehetett valamit a lemaradás és kiszorulás tendenciáiról. A rendszerváltás az akkori jóslatot részben felnagyítva, részben akkor nem sejthető módokon valósítja meg. A kiszorulás új formái jelentek meg a munkanélküliséggel, nyílt hajléktalansággal, az ugrásszerűen növekvő számú segélyezettel, a mind többekre kiterjedő teljes jövedelemhiánnyal. Ezzel egyidejűleg egyre szélesebb kör érzékeli a létbizonytalanságnak, a jövő kiszámíthatatlanságának különböző formáit.

B. Milanovic [1994], a Világbank egyik kutatója szerint szegénység mindig volt a ma átalakuló országokban, de „underclass” nem. Ezt jelzi azzal az adattal, hogy az ún. szegénységi rés (az az összeg, ami ahhoz lenne szükséges, hogy a szegények adott helyzetükből egy minimálisan elfogadható szintre jussanak) a latin-amerikai országokban 40 százalék körül van, a közép- és kelet-európai országokban pedig 20 százalék körül volt még 1992 táján is, amikor pedig már jelentősen nőtt a szegénység. (*Milanovic* szerint 8-ról 58 millióra emelkedett a régióban a szegények száma, a polgárháború sújtotta területek és a még adatokkal sem rendelkező szegényebb országok nélkül.) A kevésbé mély szegénység nyilvánvalóan a „koraszülött jóléti állam”, a művi teljes foglalkoztatás, a szélesebb körű újraelosztás stb. következménye. Az ez elleni éles bírálatok annyiban óvatlanok, amennyiben éppen ez az alap volt az egyik tényező, amely segítette a békés rendszerváltást, és könnyítheti az átmenet egészét.

A szegények és a többiek közötti távolság ma nő. Hogy ebből kialakul-e egy végzetesen kiszoruló létalatti osztály vagy sem, ez múlik azon, hogy mennyire lesz tartós a munkanélküliség; mennyire lesz védelme a foglalkoztatott munkaerőnek; hogy milyen képzési forma fogja (vagy nem fogja) helyettesíteni azt a tömeges középfokú képzést, melyet a szakmunkásképzés jelentett, illetve hogy mennyire fog általában bővülni és javulni vagy szűkülni és romlani az iskolarendszer; hogy milyen széles kört fog átfogni a segélyezés, és milyenek lesznek a segélyfeltételek; hogy mennyire fog sikerülni a szegényeknek és szegényedőknek viszonylag elfogadható lakásukat megőrizni; egyáltalán, hogy mennyire fognak teret hódítani, egészségügyben, oktatásban és számos más területen a kettős rendszerek, egy jó minőséget nyújtó ellátás a gazdagoknak, és egy vitatható színvonalú rendszer a többieknek. A

már elmondott okok – az új ideológia, egy önmagával foglalkozó, önérdékét érvényesíteni akaró politikai és gazdasági vezetőréteg stb. – mellett és a roma kérdéssel súlyosbítva félő, hogy a mai leszakadási tendencia rögzül és nehezedik. Egy underclass jól kivehető elkülönüléséhez persze idő kell, ám az ebben az esetben is felgyorsulhat.

3.4. Milyen tagolódás felé halad a társadalom?

A társadalmi differenciálódás erősödésének tényét mindenki regisztrálja. A KSH 1992-re vonatkozó mobilitásvizsgálatából például olyasmi tűnik ki, hogy – bár egyelőre kevésbé alakult át a foglalkozási szerkezet – „a fiatal generációkban elindult egy fokozódó, rétegek szerinti differenciálódás. Ennek az a lényege, hogy az adott korosztály kisebb hányadának minden korábnál kedvezőbb lehetőségei vannak az előnyös társadalmi pozíció elérésére, míg egy nagyobbik hányadának viszont növekszik az esélye arra, hogy hátrányosabb társadalmi rétegbe kerüljön. Végso soron ez azt eredményezi, hogy a fiatalabb generációkban nagyobbak lesznek a társadalmi rétegek közötti különbségek, és egy differenciáltabb társadalmi tagozódás lesz jellemző.” (Központi Statisztikai Hivatal, 1994, 17. o.)

Kérdés azonban, hogy a differenciálódás egy ún. kettős, „egyharmados-kétharmados” társadalom felé mutat-e, vagy ennél tagoltabb képlet felé. Egy sor jelzés valamilyen hármass (alsó–közép–felső réteg szerinti) tagolódásra utal. A leggazdagabbak és legszegényebbek közötti egyenlőtlenség köztudottan nő (Andorka et al, 1994). Valószínűleg azonban nem csak egyszerű szét húzódásról van szó: nő a távolság a legszegényebbek és a közvetlenül fölöttük lévők, illetve a középrétegek és az „elit” között. Az első állítást illusztrálja, hogy a legalsó és a következő jövedelmi decilis között 1991/92-ben 56 százalék⁵, 1993/94-ben 66 százalék volt a különbség – míg a KSH 1988-ra vonatkozóan még csak 33 százalék különbséget mutatott ki. A két felső tized közötti távolság a TÁRKI szerint 1991/92-ben 71, 93/94-ben 77 százalék volt. Ugyanez a mutató a KSH 1988. évre vonatkozó felmérése szerint 44 százalék volt. (Központi Statisztikai Hivatal, 1990, 113. o. alapján végzett számítások, Andorka et al, 1994, 58. o.) Noha az adatok tartalma némileg eltérő, e jelentős különbségek oka feltehetően nem csupán módszertani vagy technikai.

A kereseti skála széthúzódása is jellegzetes. Nagyjából hasonló foglalkozási csoportoknál a legmagasabb és legalacsonyabb csoportok között 2,5-ről 4 fölé szökkent föl a szorzó. A javuló és romló szélek között egy bizonytalan körvonalú középréteg van, amely valószínűleg szintén differenciálódik. (Lásd az 1. táblázatot.)

1. táblázat

Néhány jellegzetes foglalkozási csoport keresete, illetve személyes jövedelme⁶

	1988 (KSH)	1992 (TÁRKI)	1994
<i>Összes kereső</i>	1,00	1,00	1,00
Vezető, illetve felső vezető	1,92	2,38	2,66
Irányító, illetve középvezető	1,36	1,74	1,71
Felső szintű szakember, illetve beosztott értelmiség	1,22	1,25	1,33
Szakt munkás	1,00	0,86	0,85
Segéd munkás	0,76	0,74	0,66
<i>Legmagasabb/ legalacsonyabb jövedelmi csoport</i>	2,51	3,22	4,06

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal, 1991, 24. o., Andorka et al, 1994, 60. o.

A középréteg egyelőre mintha két- vagy háromfelé indulna. A fiatalabbak, piacképes képzettséggel rendelkezők bíznak helyzetük javulásában, és sokan közülük jó reménnyel törnek az „elithelyzetek” felé. Egy jelentős csoport elég jó pozíciót ért el korábban, és elég (tudás- vagy kapcsolati) tőkét gyűjtött ahhoz, hogy e helyet – esetleg a jövedelmek időleges veszteségével – megtartsa. Valószínű ugyanis, hogy a ma vesztesben lévő közalkalmazottak, tanárok-tanítók, nem divatos, de tartósan fontos szakmákban dolgozók jó része viszonylag gyorsan vissza fog kerülni egy, nem fellendülő, de legalább biztos és relatíve jó helyzetbe. Reménytelenebb helyzetben a középrétegekhez tartozó két csoport van. Az egyik a nyugdíjasok jelentős része, akik nem kerültek eddig sem teljes létbizonytalanságba, és valószínűleg nem is fognak, de amúgy sem magas életszínvonalukból nagyon sokat veszítettek, és ennek visszaszerzésére nincs is reményük. Egész eddigi életmódjuk és a viszonylag biztos kis nyugdíj mellett nem a teljes elnyomorodás, hanem a testet-lelket megviselő tartós szűkölködés áll előttük. A másik veszélyeztetett csoportba az avuló szakmájú szakt munkások tartoznak, kivált, ha válságsújtotta övezetekben élnek. Egy részük próbálkozik új szakmával vagy kényszervállalkozással, de többnyire nincs elég tudásuk, készségük, kapcsolatrendszerük ahhoz, hogy próbálkozásaik tartósan sikerüljenek.

A társadalmi helyzet alakulására vonatkozó véleményekben ezek a sejtések társadalmi közvélekedésként jelentkeznek. A társadalmi csoportok közötti hierarchikus különbséget sokkal nagyobbban ítélték a kérdezettek 1993-ban, mint korábban, és még hangsúlyozottabbak a különbségek a jövő esélyeinek megítélésénél. Az eddig mondottakkal összhangban a segéd munkások a leginkább reményvesztettek, de nem sokkal bizakodóbbak náluk a szakt munkások sem. A különösebb szakképzettség nélkül dolgozó alkalmazottak véleménye inkább megoszlik, és csak a legjobb helyzetűek optimisták. (Lásd a 2. táblázatot.)

2. táblázat

A család társadalmi helyzetének megítélése különböző időpontokban,
a háztartásfő összevont munkajelleg csoportja szerint
(Önelhelyezés átlaga hétfokozatú létrán)

	Segéd- munkás	Szak- munkás	Beosz- tott szellemi	Vezető, értelmiségi, vállalkozó	Együtt
1970/1980 fordulóján	3,56	3,81	3,91	3,87	3,79
A kérdezéskor (1993)	2,74	3,01	3,17	3,53	3,11
3 év múlva	2,15	2,47	2,94	3,54	2,76
n=	130	217	93	156	596

Forrás: Az OTKA támogatásával 1991 és 1994 közt folytatott, 2140/90 számú kutatás.⁷

A nyugdíjasok valószínű nehézségeit maguk az idősök pontosan érzékelik, de a 40 éven felüliek is tartanak attól, amit a jövő hozhat. Ugyanakkor a fiatalabbak közül is leginkább a magasán kvalifikáltak látnak perspektívát maguk előtt. (Lásd a 3. táblázatot.)

3. táblázat

A 3 év múlva lehetséges társadalmi helyzet megítélése a háztartásfő
összevont munkajelleg csoportja és korcsoportok szerint
(Önelhelyezés hétfokozatú létrán)

	Segéd- munkás	Szak- munkás	Beosz- tott szellemi	Vezető, értelmiségi, vállalkozó
40 éves és fiatalabb	2,48	2,66	3,36	3,68
40 évesnél idősebb	1,79	1,84	2,23	3,06
Együtt	2,15	2,47	2,94	3,54

A jövőre vonatkozó sejtések nem tények. Az itt ismertetett adatok csupán hangulatot, várakozásokat jeleznek – de esetleg önmegvalósító proféciaként működhetnek. Az erősödő társadalmi differenciálódást persze nem csak ezek a várakozások, hanem egy sor korábban vázolt tendencia valószínűsítik. Hogy a társadalom széthúzódása vagy szétesése mennyire lesz parttalan, ez részben a spontán erőknél múlik. Ám a politika, miként ez a nyugati demokráciákban is történt és történik, felerősítheti vagy korlátozhatja a spontán erő hatását. Egyelőre inkább a felerősítési szándék látszik, vagy legalábbis minden politikai erő (az éppen kormányon lévő szocialistákat is ide értve) fél a spontán szegényedést s főleg gazdagodást korlátozni, mert az ilyen beavatkozások a múlttal rokonítják őket. Ezért is nagyobb a valószínűsége a társadalmi szerkezet „latin-amerikanizálódásának”, mint annak, hogy a háború utáni nyugat-európai változások fogják számunkra a strukturális modellt nyújtani.

Jegyzetek

1. Szomorúan konstátálom, hogy – *Arannyal* szólva – kivénültem kortársaim közül. Bizonyos szociálliberalis–szociáldemokrata eszméket és bizonyos tudományos elveket egyszerűen nem tudok feladni. Nehezen követhető számomra az a könnyed elegancia, amellyel a népjóléti tárca és a népjólétiért felelős szocialista politikusok – tisztelet az olyan kivételeknek, mint a lemondott miniszter – beletörődnek az 1995. március 12-i, a szociálpolitika szempontjából az „új jobboldali” fordulatot törvényerőre emelő döntésekbe. Éppen ezért előre elnézést kérek minden olvasótól, aki korábbi munkáimba belenézett: a lényegét tekintve nem tudok újat mondani. Az új ugyanis ma csak azt jelentené, hogy azt mondom, amit a vokális többség már elhitt – koraszülött jóléti államról, egyéni felelősségről, az állami visszavonulás szükségességéről, a szegények gyámolításának és az egyéni jótékonykodásnak a szépségeiről. Mind ebben ma sem hiszek jobban, mint amikor több mint 30 évvel ezelőtt *Hilscher Rezső* és *Richard Titmuss* könyveiből kezdtem tanulni a szociálpolitikai gondolkodást.

2. Az USA-ban most elfogadás alatt álló Personal Responsibility Act 2 vagy 5 évben kívánja maximálni azt az időtartamot, amely alatt egy egyén egész élete során segélyt kaphat.

3. A nemzetközi összehasonlító kutatás neve „Social Stratification and Circulation of Elites in Eastern Europe after 1989”. Magyarországon – amennyire tudom – elsősorban a TÁRKI-hoz kapcsolódó kutatók működtek közre az adatok elemzésében.

4. A maffiákkal itt nem foglalkozom.

5. A mutató tartalma az, hogy hány százalékkal nagyobb a második, mint a legelső, vagy a tizedik, mint a kilencedik jövedelmi tized átlaga.

6. A KSH adatai az ún. nettó keresetre vonatkoznak, amely a fő munkahelyről származó kereset. A TÁRKI a személyi jövedelmekről közöl adatokat, amelyek a kereset melletti más személyes jövedelmeket is tartalmazhatnak. A foglalkozási csoportok tartalmának hasonlósága a szellemi foglalkozásúaknál csak valószínűsíthető.

7. A kutatást Ferge Zs. vezetésével az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézetének Szociálpolitikai Tanszéke végezte, egy 1991-ben kiválasztott, akkor közel 1000 háztartásból álló városi panelmintán, 1991-ben, 1992-ben és 1993-ban. A háztartások közül 3 év alatt 300 lemorzsolódott (különváltak, elköltöztek stb.). Az itt közölt adatok csak a minden szempontból összehasonlítható háztartásokra vonatkoznak.

Irodalom

Andorka R.–Kolosi T.–Vukovich Gy. (eds.) [1994]: *Társadalmi riport*, 1992. TÁRKI, Budapest.

Andorka Rudolf [1995]: A magyar társadalom: a múlt öröksége, a rendszerváltás problémái és a lehetséges jövőbeni fejlődés 2005-ig *Valóság*, 2., 3. szám.

Barr, N. (ed.) [1994]: *Labor Markets and Social Policy in Central and Eastern Europe. The transition and beyond*. Published for the World Bank and the London School of Economics and Political Science. A World Bank Book, Oxford University Press.

Bauman, Zygmunt [1993]: Van-e posztmodern szociológia? *Replika*, április, 9–10. szám.

Bourdieu, Pierre [1978]: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

Bujalos István–Nyilasi Mihály (szerk.) [1995]: *Az Új Jobboldal*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest (sajtó alatt).

Castles, F. G.–Dowrick, S. [1988]: *The Impact of Government Spending Levels on Medium-term Economic Growth in the OECD 1960–1985*. Discussion Paper. The Australian National University, Centre for Economic Policy Research, Canberra.

Chevalier, L. [1958]: *Classes laborieuses et classes dangereuses à Paris pendant la première moitié du XIX siècle*, Plon, Paris.

Egy korosztály életútja [1984]: MTA Szociológiai Kutató Intézete.

- Elias, Norbert [1991]: *The Society of Individuals*, Blackwell, Oxford.
- Eötvös József [1981]: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra, I-II*. Magyar Helikon (Eredeti megjelenés évei 1851 és 1854.), Budapest.
- Ferge Zsuzsa [1969]: *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Ferge Zsuzsa [1984]: Egy nemzedék életútja. In: *Egy korosztály életútja*, MTA Szociológiai Kutató Intézete.
- Ferge Zsuzsa [1991]: Társadalmi struktúra és szociálpolitika, *Esély*, 2. szám.
- Ferge Zsuzsa-Kolberg, J. E. (eds.) [1992]: *Social Policy in a Changing Europe*, Boulder, Colorado, Campus and Westview.
- Katz, Michael B. (ed) [1993]: *The „Underclass” Debate. Views from History*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Kolosi T.-Szelényi Iván-Szelényi Szonja-Bruce Western [1991]: Politikai mezők a posztkommunista átmenet korszakában. A pártok és társadalmi osztályok a magyar politikában, 1989–90. *Szociológia*, 2. szám.
- @IRODAL = Kolosi Tamás-Róbert Péter [1992]: A rendszerváltástársadalmi hatásai, *TÁRKI Gyorsjelentések*, Budapest.
- Kolosi Tamás-Róna-Tas Ákos [1992]: Az utolsókból lesznek az elsők? A rendszerváltás társadalmi hatásai Magyarországon, *Szociológia*, 2. szám.
- Korpi, W. [1985]: Economic Growth and the Welfare State: Leaky Bucket or Irrigation System? *European Sociological Review*, 1. szám.
- Központi Statisztikai Hivatal [1990]: *Jövedelemeloszlás Magyarországon*, Budapest.
- Központi Statisztikai Hivatal [1991]: *A keresetek színvonalá, szóródása és kapcsolata a családi jövedelemmel*, Budapest.
- Központi Statisztikai Hivatal [1994]: Társadalmi tagozódás, mobilitás az 1992. évi mobilitásvizsgálat alapján, Budapest.
- Le Grand, Julian-Bartlett, Will (eds.) [1994]: *Q uasi-Markets and Social Policy*. The Macmillan Press Ltd., Basingstoke and London.
- Machonin, Pavel [1969]: A csehszlovák társadalom. (A cseh nyelven írott könyv eredeti bibliográfiai adatai nem állnak rendelkezésemre.)
- Marshall, T. H. [1965]: Citizenship and Social Class. In: *Class, Citizenship, and Social Development*, Anchor Books Edition (First ed. 1950).
- Milanovic, B. [1994]: A Cost of Transition: 50 Million New Poor and Growing Inequality, *Transition* (Transition Economics Division, Policy Research Department, The World Bank), Volume 5, No. 8. október.
- Myles, John-Brym, Robert J. [1992]: Markets and Welfare States: What East and West Can Learn from Each Other, In: *Ferge-Kolberg* [1992].
- Sági Matild-Róbert Péter [1993]: Dismantling the welfare state. (How the state discards its responsibilities.) Paper prepared for the European Research Conference on from European Societies to European Society: the national welfare states and European integration. St. Martin, Germany, 22–26 November 1992.
- Simon, János [1993]: Post-paternalist Political Culture in Hungary: Relationship Between Citizens and Politics During and After the „Melancholic Revolution”, *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. XXVI. június.
- Szalai Erzsébet [1995]: Ki eszi meg a tyúkot? *Népszabadság*, április 1.
- Szelényi Iván [1992]: *A poszt-kommunista átmenet társadalmi konfliktusai*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
- Szikra Katalin [1995]: Az elitek és a középosztály. Interjú Utasi Ágnessel. *Magyar Hírlap*, április 3.
- Taylor-Gooby, Peter [1995]: A posztmodernizmus és a szociálpolitika: nagy ugrás hátrafelé? *Esély*, 2. szám.
- World Bank [1994]: Reform Issues on Social Policy. Manuscript, Budapest.

Kertesi Gábor

Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után

(Tények és terápiaik)*

A cigányok a rendszerváltás igazi vesztesei. A rendszerváltással a cigányság elmúlt százéves története során másodszor veszítette el a létalapjait. Amíg azonban a tradicionális cigány közösségek felbomlása, a hagyományos mesterségek piacainak felszívódása századunk első felében évtizedekig tartó, lassú evolutív fejlődés eredménye volt, amelyhez a cigányság úgy-ahogy, hosszú távon alkalmazkodni tudott, addig a rendszerváltás nyomában megjelenő tömeges munkanélküliség pár év leforgása alatt, viharos sebességgel tette semmissé annak a lassú modernizációs folyamatnak szinte minden eredményét, amely az alapfokú oktatás kiterjesztésével és a szakképzettséget nem igénylő ipari munkahelyek expanziójával integrálni tudta őket – még ha a társadalmi hierarchia legalacsonyabb fokán is – egy modern társadalom szervezetébe. Nem kétséges, hogy a cigányság – akárcsak a háború előtti masszív szegényparaszti réteg – integrálódása nagyrészt illuzórikus volt: a szocializmus torz modernizációja által kínált munkahelyek hosszú távon nem bizonyultak tartósnak. A társadalmi felemelkedés azonban – főként a cigányok esetében – valódi volt: társadalmon kívüli emberek kerültek be nagy tömegben a társadalomba, és elsősorban a nyolcosztályos iskolai végzettség megszerzésével megtették első lépéseiket egy civilizáltabb életforma felé. A tömeges állásvesztéssel azonban mindez már a múlté. A szocialista gazdasági modell összeomlásával a nyolcosztályos iskolai végzettség értéke semmivé foszlott, és a korábban integrálódott emberek óriási tömege került pár év leforgása alatt társadalmon kívülre. Az addigi élhető életformák összeomlásának hihetetlenül gyors sebessége nem teszi lehetővé, hogy a cigányság zöme a pusztá megélhetésen túl sikeres alkalmazkodási formákat találjon. S minél hosszabb időt tölt el a cigányság jelenlegi állapotában, várhatóan annál erősebbek lesznek a szegénység–iskolázatlanság–munkanélküliség–szegénység ördögi körei. A következő generációk helyzete sem kecsegtet sok jóval.

* Jelen tanulmány elkészítése az OKTK kutatási alap támogatásával volt lehetséges. A támogatásért ezúton szeretnék köszönetet mondani. Köszönettel tartozom továbbá kollégáimnak – Galasi Péternek, Kemény Istvánnak, Köllő Jánosnak és Nagy Gyulának – tanácsaikért és segítőkész bírálataikért. Az esetleges hibák természetesen egyedül az enyéiméek.

Mi több: azért, hogy ezek a folyamatok időben egybeestek a magyarországi politikai demokrácia kiépülésével, egybeestek a cigányság – vagy legalábbis a cigányság egy nem elhanyagolható részének – öntudatra ébredésével is. A kilencvenes népszámlálás során – korábban elképzelhetetlen módon – példátlanul nagy számú ember vallotta magát cigány nemzetiségűnek. Társadalmi lecsúszásuk az ő szemükben magát a politikai demokráciát járathatja le. Soruk kilátástalansága, gyermekeik életének perspektívtalansága elfordíthatja őket a demokrácia intézményeitől: a társadalmi devianciák és a politikai radikalizmus felé terelheti őket.

A magyarországi cigányság példátlanul mély válságban van. Ez az írás abból a célból született, hogy – elsősorban a foglalkoztatási problémák oldaláról – ráirányítsa a figyelmet erre a válságra. A baj igen súlyos, de nem gyógyíthatatlan. Megpróbálunk rámutatni a legfontosabb terápiákra is. A tendők társadalompolitikai kérdésekben szokatlanul világosak. Ha pedig így áll a helyzet, akkor meg kell fogalmazni őket. Egyetlen felelős politikai erő se mondhatta azt, hogy azért nem tesz semmit a cigányság ügyében, mert nem tudja, mit kell tennie.

Tények

A cigányság tömeges kiszorulása a munkahelyekről a rendszerváltás után

A cigányság a rendszerváltás óta eltelt öt év során korábban soha nem látott mértékben és ütemben szorult ki a munkaerőpiacról, és veszítette el a szocializmus negyven éve alatt fokozatosan megteremtett, alacsony szintű, de legalább a munkanélküliség által nem fenyegetett megélhetésének alapjait.

Hogy ennek a kiszorulásnak a mértékét empirikusan is fölmérhessük, vezessünk be két, talán szokatlannak tűnő, ám a helyzetet meglehetősen jól tükröző fogalmat. Nevezzük *foglalkoztatáshoz szokott* vagy *munkaerőpiachoz kötődő* népességnek azt a népességet, amely a rendszerváltás előtt, a teljes vagy csaknem teljes foglalkoztatás időszakában megélhetését tartós vagy többnyire tartós munkaerőpiaci kötődés révén biztosította. Vagyis: nemcsak alkalmi munkákból élt, hanem aktív életpályája során többnyire tartós munkaviszonnyal rendelkezett. Nevezzük továbbá *munkaerőpiacról kiszorult* vagy *foglalkoztatásból kiszorult* népességnek a foglalkoztatáshoz szokott népességnek azt a részét, amely egzisztenciáját ma is tartós munkaviszonyra szeretné alapozni, de amely a rendszerváltás óta eltelt időszak során elveszítette az állását, és igen csekély az esélye arra, hogy ismét álláshoz jusson. Az ő számukra az állásvesztés korábbi életformájukkal és jelenlegi preferenciáikkal ellentétes, kényszerű és tartós állapotot jelent. Ezért nevezhetjük őket a *munkaerőpiacról kiszorultaknak*.

Amennyire világos és a probléma szempontjából releváns e fogalmak intuitív tartalma, annyira bonyolult a mérhetővé tételük. A munkaerőpiachoz való kötődés tartósságának eldöntése, valamint a rendszerváltás óta bekövetkezett állásvesztések azonosítása az egyéni foglalkozástörténetek beható ismeretét, a jelenlegi munkavállalási szándékok az egyéni preferenciák ismeretét,

retét, a jövőbeli egyéni foglalkoztatási esélyek pedig a jelenlegi állapottól függő, statisztikai foglalkoztatási esélyek beható ismeretét feltételezik. Nyilvánvalóan nincs olyan statisztikai adatbázis, amely ezeknek az információs igényeknek maradéktalanul eleget tenne. A szóban forgó fogalmak mérése így csak bizonyos mérési hibákkal valósítható meg. A fogalmak intuitív tartalma és a segítségükkel levonható következtetések azonban – reményeink szerint – kárpótolnak a mérés bizonyos pontatlanságaiért. Anélkül, hogy az operacionális definíció valamennyi részletébe itt belemennénk – erre az F1. Függelékben sort kerítünk –, röviden vázoljuk, mi tartozik a *munkaerőpiachoz kötődő*, illetve a *munkaerőpiacról kiszorult* népesség fogalmába. Az adatbázis, amelyre támaszkodunk, az ELAR munkaerő-felvétel 1993. évi szeptemberi–novemberi hulláma. Az elemzést a munkaképes korúak – a megfigyelés időpontjában 61 évesnél fiatalabb férfiak és 56 évesnél fiatalabb nők – közül a 19 évesnél idősebb, nem nappali tagozatos tanuló népességre korlátozzuk. Az előbbi megszorítással a nyugdíjazás problémáját kizárjuk az elemzésből, a 20 éves alsó korhatár érvényesítésével pedig gyakorlatilag azt biztosítjuk, hogy csak olyan emberek kerülhetnek a mintába, akik a rendszerváltás (1989) előtt már rendelkeztek munkaviszonnyal. E referencia-halmazon belül *munkaerőpiachoz kötődőnek* nevezzük azokat, akik 1. ha 1993-ban foglalkoztatottak voltak, akkor egy évvel korábban is állással rendelkeztek (vagyis foglalkoztatásuk nem esetleges); valamint azokat, akik 2. ha 1993-ban állás nélkül voltak, korábban azonban rendelkeztek állással, és állásukat valamikor 1989 és 1993 között veszítették el, és a megkérdezés időpontjában is szeretnének rendszeres kereső munkát vállalni. *Munkaerőpiacról kiszorultaknak* nevezzük a munkaerőpiachoz kötődők halmazán belül azokat az állásukat veszített egyéneket, akik noha szeretnének álláshoz jutni, álláskeresést nem folytatnak (inaktívak), vagy ha keresnek is munkát maguknak, ezt olyan hosszú (egy évnél hosszabb) ideje teszik, hogy statisztikai értelemben minimális esélyekkel rendelkeznek arra, hogy a jövőben munkát találjanak (hosszú távú munkanélküliek). Az alábbiakban megpróbáljuk e fogalmak segítségével részletesen jellemezni a cigány népesség rendszerváltás utáni foglalkoztatási helyzetét.

1. táblázat

A munkaerőpiachoz való kötődés mértéke a rendszerváltás előtt,
illetve a munkaerőpiacról való kiszorulás mértéke a rendszerváltás után

Csoport	Foglalkoztatáshoz szokottak aránya a munkaképes korúak százalékában		A munkaerőpiacról kiszorultak aránya a foglalkoztatáshoz szokott munkaképes korúak százalékában	
	cigány	nem cigány	cigány	nem cigány
Férfi	76,1	84,6	37,7	9,7
Nő	42,5	72,8	41,7	11,8
Együtt	60,2	78,9	39,1	10,7

Forrás: ELAR, 1993. szeptember–novemberi állapot

1993 végére a foglalkoztatáshoz szokott (60,2 százalék), munkaképes korú cigányoknak csaknem a negyven százaléka elvesztette az állását. (Összehasonlításképpen: a hasonlóan definiált nem cigány népesség körében ugyanez az arány mindössze tíz százalék körüli.) Az állásvesztés nagyjából egyforma mértékben érintette a nőket és a férfiakat mind a cigány, mind pedig a nem cigány csoporton belül.

Az 1. táblázat adataiból világosan látszik az is: a jelenleg munkával nem rendelkező, munkaképes korú cigányok – mindenekelőtt a férfiak – minden ellenkező híreszteléssel szemben – igen jelentős arányban voltak állásban korábban. A cigány férfiak 76,1 százalékos adata (szemben a kontrollcsoport 84,6 százalékos korábbi munkaerőpiaci kötődésének mértékével) igen magas értéknek számít. De a cigány nők 42,5 százalékos munkaerőpiaci kötődése sem olyan alacsony a nem cigány nők 72,8 százalékos adatához képest, ha számításba vesszük azt is, hogy a cigány családokban az átlagos gyermekszám szignifikánsan magasabb (1,74), mint az átlagos magyar (cigány és nem cigány) háztartásokban (0,69), s így a cigány nők munkavállalási hajlandósága nem véletlenül marad el ilyen nagy mértékben a nem cigány nők munkavállalási hajlandóságától.

2. táblázat

A munkaerőpiachoz való kötődés mértéke a legmagasabb befejezett iskolai végzettség függvényében

Iskolai végzettség	A foglalkoztatáshoz szokott népesség aránya a munkaképes korúak százalékában		megoszlása	
	cigány	nem cigány	cigány	nem cigány
0-7 osztály	38,9	37,5	18,3	1,4
8 osztály	62,2	67,3	49,0	25,8
Szaktanulmányok	80,0	86,6	18,6	28,8
Középiskola	80,5	83,4	10,2	30,2
Felsőfok	91,1	90,5	3,9	13,8
Együtt	60,2	78,9	-	-
Összesen	-	-	100,0	100,0

Forrás: ELAR, 1993. szeptember–novemberi állapot

További meglepő tény az, hogy a foglalkoztatáshoz kötődés arányai iskolai végzettség szerinti bontásban milyen csekély mértékben különböznek egymástól a cigány és nem cigány csoportban (lásd 2. táblázat). Ez a tény arra utal, hogy a munkaerőpiachoz való kötődés mértékében mutatkozó mintegy 18 százalékpontnyi eltérésben a cigány nők alacsonyabb munkavállalási hajlandósága mellett döntő része van a munkaképes korú cigány népesség alacsony iskolai végzettségének. Az okok meglehetősen nyilvánvalók: az iskolai végzettség emelkedésével a munkavállalási hajlandóságnak is növekednie kell, hiszen a magasabb iskolai végzettség megszerzésének relatíve magasabb – közvetlen és a kieső keresetekkel arányos közvetett – költségeit

3. táblázat

Az 1993. szeptember–novemberi állapot szerint munkanélküli, passzív munkanélküli és inaktív, 19 évesnél idősebb, munkaképes korú, korábban munkával rendelkező dolgozók munkaerőpiacról való kiszorulásának időbeli pályája (azon dolgozók aránya a jelenlegi aktivitási kategória százalékában, akik a megadott időpontig veszítettek el az állásukat), %

Állásukat 1988. IX. hótól a meg- adott időpontig veszítették el	Munkanél- küliek		Passzív mun- kanélküliek		Állásukat 1989. I. hótól a meg- adott időpontig veszítették el	Inaktívak (passzív munka- nélküliek nélkül) cigány nem cigány	
	cigány	nem cigány	cigány	nem cigány		cigány	nem cigány
– 1990. IX–X–XI.	8,0	8,0	10,5	8,8	– 1990. XII.	36,1	27,4
– 1991. IX–X–XI.	29,6	17,1	46,3	22,3	– 1991. XII.	63,9	54,6
– 1992. IX–X–XI.	92,0	89,9	74,6	61,0	– 1992. XII.	83,6	81,3
– 1993. IX–X–XI.	100,0	100,0	100,0	100,0	– 1993. IX–X–XI.	100,0	100,0

* A „munkanélküli”, „passzív munkanélküli” és „inaktív” definícióját lásd a Függelék F7.a táblázatában!

Forrás: ELAR, 1993. szeptember–novemberi állapot

a legegyszerűbb módon azáltal lehet fedezni, hogy a tudás hasznosítását folyamatos munkavállalás révén minél hosszabb időre kiterjesztjük.

A munkaerőpiacról kiszorult, korábban foglalkoztatáshoz szokott cigány dolgozók körében szignifikánsan nagyobb arányt képviselnek azok, akik igen hosszú ideje – két éve vagy több mint két éve – vannak állás nélkül (lásd a 3. táblázat!). Az ő visszakerülési esélyeik teljesen elenyészőek. A különbség természetesen megnyilvánul a munkanélküliek álláskeresésének átlagos időtartamában is: a munkanélküli cigányok a megkérdezés időpontjában átlagosan három és fél hónappal hosszabb ideje kerestek maguknak munkát, mint a nem cigány munkanélküliek. A pontos adatok: cigány munkanélküliek (átlag=58,3 hét, szórás=34,4 hét) nem cigány munkanélküliek (44,1 hét, szórás=31,0 hét). A 3. táblázat adatai egyúttal azt is mutatják, hogy a rendszerváltást követő elbocsátásoknál a cigány dolgozók veszítették el korábban a munkahelyeiket. A munkaerőpiacról kiszorult, munkaképes korú cigány – mindenekelőtt férfi – dolgozók túlnyomó többsége munkaviszonyának megszűnése előtt hosszú, folyamatos munkaviszonnyal rendelkezett (lásd 4. táblázat). Az ő kiszorulásuk a munkaerőpiacról nemcsak azt jelenti, hogy a cigány családfenntartó, aktív keresőknek mintegy negyven százaléka elvesztette stabil munkajövedelmét, de azt is, hogy korábban társadalomba integrálódott emberek pár év leforgása alatt óriási arányban kerültek a társadalmon kívülre.

4. táblázat

Az 1993. év végén munkával nem rendelkező, munkaképes korú cigány férfiak aránya az utolsó munkaviszony megszűnése előtt folyamatosan ledolgozott évek száma szerint a különböző életkori csoportokban az adott életkori csoport százalékában

A folyamatosan ledolgozott évek száma	15–19	20–29	30–54	55–59	Összesen
		éves	korcsoportban		
1,5 év	21,4	62,9	85,2	91,2	78,4
5 év	-	27,4	72,8	88,3	59,9
legalább 10 év	-	3,6	59,3	84,0	43,5
20 év	-	-	23,7	68,1	19,2
30 év	-	-	5,3	44,9	6,5

Forrás: Cigányfelvétel 1993/94, Kemény-Havas-Kertesi [1994], 14. old.

Amíg a cigányság – legalábbis részleges – társadalomba integrálódása évtizedeket vett igénybe, addig a szóban forgó dezintegrálódás néhány év alatt végbement. Ezt azért szükséges külön hangsúlyozni, mivel a dezintegrálódás folyamata – legalábbis rövid távon – visszafordíthatatlannak látszik. A cigányság újbóli integrálódása várhatóan ismét évtizedeket vesz igénybe.

5. táblázat

Cigány és nem cigány munkanélküliségi ráták 1993. szeptember–novemberében (%)

Munkanélküliségi ráta	Cigány		Nem cigány	
	ELAR-adat	Korrigált *** ELAR-adat	ELAR-adat	
Passzív munkanélküliek nélkül *	34,05	37,91	11,08	
Passzív munkanélküliekkel együtt **	43,46	48,19	13,15	

* Munkanélküliek/(Foglalkoztatottak + Munkanélküliek)

** (Munkanélküliek + Passzív munkanélküliek)/(Foglalkoztatottak + Munkanélküliek + Passzív munkanélküliek)

*** Az ELAR-munkaerőfelvétel cigány munkanélküliségi ráta adatait az 1993/94. évi reprezentatív cigányfelvétel iskolai végzettség szerinti megoszlása alapján korrigáltuk. A korrekció szükségességéről, valamint pontos módszeréről az F2. Függelékben számolunk be.

Forrás: ELAR, 1993. szeptember–novemberi állapot

Az előbbieket alapján nyilvánvaló, hogy a munkanélküliségi ráták szempontjából is hatalmasak a különbségek cigány és nem cigány dolgozók között. Az ILO-definíció szerint számított cigány munkanélküliségi ráta – passzív munkanélküliek nélkül is – megközelíti a negyven százalékot (37,9 százalék), velük együtt azonban csaknem eléri az ötven százalékot (48,2 százalék). Az összehasonlító nem cigány adatok rendre: 11,1, illetve 13,2 százalék (1993. szeptember–novemberi adat). A munkanélküliek – akár cigányok, akár nem cigányok – durván azonos (70 százalék körüli) arányban regisztráltak (a passzív munkanélkülieknél a nyilvántartottság mindkét csoportban nagyjából 40 százalék körüli). A segélyezettség típusait tekintve azonban lényeges eltéréseket találunk a két csoport között: amíg a nem cigány regisztrált munkanélküliek 81 százaléka munkanélküli segélyben részesül (a cigányok 54 százaléka kap segélyt), addig a nyilvántartott cigány munkanélküliek közül pontosan háromszor akkora arányban kapnak jövedelempótló támogatást (42 százalék), mint a nem cigányok közül (14 százalék). Ez természetesen megintcsak annak a jele, hogy a tipikus cigány munkanélküli hosszabb ideje van állás nélkül, és nagyobb valószínűséggel merítette ki a segélylehetőségét.

Nemcsak a foglalkoztatáshoz szokott, de az iskolából frissen kikerült cigány fiatalok helyzete (lásd a 6. táblázat) is igen rossz. A tartós munkanélküliek aránya körükben legalább negyven százalékkal haladja meg az azonos végzettségű és életkorú, nem cigány pályakezdők megfelelő adatát. Különösen elszomorító ez a szakmunkásképzőt végzett fiatalok esetében. Ők képviselik ugyanis a cigányságnak a legmagasabb iskolai végzettségű egytizedét. Az a tény, hogy több mint kétszer akkora eséllyel vannak huzamosabb ideje – majdhogynem iskoláik elvégzése óta – munka nélkül, mint nem cigány pályatársaik, a fiatal cigány generációk életésélyeinek igen jelentős mérvű beszűküléséről tanúskodik.

6. táblázat

Azon fiataloknak az aránya az adott (már nem tanuló) népességcsoport százalékában, akiknek 1993. szeptember–november hónapjaiban már legalább két esztendeje nem volt munkájuk (%)

Befejezett iskolai végzettség**	18–19 éves			20–24 éves		
	cigány	nem cigány	a cigány felülreprezentáció mértéke	cigány	nem cigány	a cigány felülreprezentáció mértéke
8 osztály	53,5 (N=48)	37,9 (N=262)	1,41	44,0 (N=104)	27,4 (N=605)	1,60
Szakmunkás-képző	-	-	-	25,8 (N=42)	12,0 (N=1355)	2,15

* Súlyozott megoszlások, de a zárójelben szereplő számok súlyozatlan esetszámok

** A szakmunkásképzőt végzettek esetében a 18–19 éves korúaknál, a középiskolát végzeteknél pedig a 20–24 éves korúaknál túlságosan alacsonyak voltak a cigány esetszámok. Ezért nem szerepelnek ezek a kategóriák.

Forrás: ELAR, 1993. szeptember–novemberi állapot

Munkanélküliség és szegénység

A foglalkoztatási problémák hatványozottan jelentkeznek a háztartások szintjén. A cigányság látványos munkaerőpiaci kiszorulása egyúttal súlyos szociális probléma is.

A cigány háztartások több mint felében ma már nincs egyetlen aktív kereső sem. Hasonló helyzetben a nem cigány háztartások egyharmada él (lásd 7. táblázat). A cigány népesség durván egyharmada (gyerekekkel és öregekkel együtt) olyan háztartásban él, melyben a 15–74 év közötti potenciális eltartóknak legalább a fele munkanélküli vagy passzív munkanélküli (az összehasonlítható nem cigány adat kilenc százalék).

Különösen kedvezőtlen helyzetben vannak a nagycsaládos cigányok. Minél nagyobb létszámú egy háztartástípus, annál erőteljesebben fölülreprezentáltak benne a sok munkanélkülit tömörítő cigány háztartások a hasonlóan nagy számú munkanélkülit tömörítő, nem cigány háztartások részarányához képest. Az említett felülreprezentáció mértéke egyenesen drámai: a releváns tartományon belül a másfélszeres és tizenkétszeres mérték között mozog (lásd 8. táblázat). A cigány családokban élő eltartott gyerekeknek csaknem a fele olyan háztartásban él, ahol nincs egyetlen aktív kereső sem (az összehasonlítható nem cigány adat tíz százalék).

7. táblázat

Azon háztartások aránya, amelyekben a 15–74 éves korosztályhoz tartozó háztartástagok közül senkinek sincs állása (a különböző létszámú háztartástípusok háztartásainak százalékában)

Háztartás- létszám (fő)	Cigány háztartások	Nem cigány
1	81,0	72,2
2	67,9	54,5
3	38,3	14,2
4	41,6	5,8
5	53,0	9,8
6	47,0	4,7
7+	52,8	8,5
Az összes háztartásból	53,1	33,2
Súlyozatlan esetszám	734	20 020
Súlyozott esetszám	16 730	3 379 187

Forrás: ELAR, 1993. szeptember–novemberi állapot

8. táblázat

A cigány háztartások fölülreprezentációjának mértéke azokban a háztartásokban, ahol a 15–74 éves háztartástagok között legalább 1, legalább 2, illetve legalább 3 munkanélküli vagy passzív munkanélküli van; illetve alulreprezentációjának mértéke azokban a háztartásokban, amelyekben senki sincs munka nélkül.

A 15–74 éves háztartás- tagok száma (fő)	A háztartástagok közül			
	senki sem	1	legalább 2	3
	munkanélküli vagy passzív munkanélküli			
1	0,98	1,4		
2	0,70	3,1	5,2	
3	0,65	2,2	4,3	26,3
4	0,54	2,2	5,1	12,8
5+	0,35	2,1	2,8	8,3
Összes háztartás	0,72	2,7	5,0	16,4

Forrás: ELAR, 1993. szeptember–novemberi állapot

(Az F3. Függelék alapján számolva: cigány/nem cigány adatok hányadosai; az egy tizedesre kerekítés előtti adatokból számítva.)

Mindezek a súlyos tények a cigány családok segély-, illetve járadékjellegű jövedelmektől való függőségének és a cigány fiatalok demoralizálódásának olyan mértékét jelzik előre, amilyent – modern ipari társadalmat választva összehasonlítási alapnak – csak a legreménytelenebb amerikai nagyvárosi fekete gettók tapasztalataiból ismerünk.

Lakóhely és munkanélküliség

A cigány dolgozók munkaerőpiacról való kiszorulásának egyik lényeges forrása a cigányság foglalkoztatási szempontból (is) kedvezőtlen területi elhelyezkedése.

9. táblázat

A cigány népesség megoszlása főbb településtípusok szerint (%)

Településtípus	1971	1993
Budapest	7,7	9,2
Vidéki város	13,9	30,2
Község	78,4	60,6
Összesen	100,0	100,0

Forrás: Cigányfelvételek, 1971, 1993/94; Kemény [1976] 15. old.; Kemény-Havas-Kertesi [1994] 6. old.

Amíg az ország népességének több mint kétharmada városlakó¹, addig a cigányoké csak negyven százalék körüli (lásd 9. táblázat). Bár a hetvenes évek eleji állapothoz képest jelentősen – mintegy nyolcvan százalékkal – megnőtt a városlakó cigány emberek aránya (ez természetesen csak részben vezethető vissza a városokba vándorlásra, részben csak az adott település besorolása változott meg), a cigányok tipikus lakóhelye azonban ma is a községi, és azon belül is a legelmaradottabb kisközségi településkategória.

10. táblázat

A foglalkoztatáshoz szokottak aránya a munkaképes korúak százalékában településtípusonként

Településtípus	Cigány	Nem cigány
Budapest	54,6	84,1
Vidéki város	69,9	80,4
Község	56,3	74,2
Országosan	60,2	78,9

Forrás: ELAR, 1993. szeptember–novemberi állapot

Habár a községi lakóhely 1989 előtt sem számított kifejezetten előnyösnek, a jelenlegi munkaképes korú cigány népesség korábbi foglalkoztatottsága ott (56,2 százalék) sem volt lényegesen az országos átlag (60,2 százalék) alatt (lásd 10. táblázat). A községi lakóhely alapvetően a rendszerváltás óta

¹ Lásd 1990. évi Népszámlálás, részletes adatok a 2%-os képviseleti minta alapján, KSH, Budapest 1991. 7. old.

vált a cigányság munkaerőpiacról való kiszorulásának egyik meghatározó forrásává. A községi kategória alján, a 20 százalékosnál is magasabb helyi munkanélküliségi rátájú településeken a foglalkoztatottsághoz szokott munkaképes korú cigány dolgozóknak több mint ötven százaléka vesztette el az állását, – szemben az országos cigány átlagnak megfelelő kevesebb mint negyven százalékkal (lásd 11. táblázat). Ezeken a kistelepüléseken él a munkaképes korú cigány lakosság csaknem egyharmada.

11. táblázat

A munkaerőpiacról kiszorultak aránya a foglalkoztatáshoz szokott munkaképes korúak százalékában a településtípusok és a településszintű munkanélküliségi ráták kombinált kategóriáiban (zárójelben a szóban forgó kombinált településkategória százalékos részesedése a munkaképes korú magyarországi cigány népességből)

Településtípus	Településszintű munkanélküliségi ráta			Összesen
	- 10%	10–20%	20+%	
Budapest	38,4 (10,8)	-	-	38,4 (10,8)
Vidéki város	20,4 (8,7)	39,1 (19,8)	21,0 (1,0)	32,8 (29,5)
Község	31,3 (2,1)	35,1 (28,0)	52,3 (29,7)	43,2 (59,8)
Országosan	29,4 (21,6)	36,9 (47,8)	50,8 (30,6)	39,1 (100,1)

Forrás: ELAR, 1993. szeptember–novemberi állapot

Különösen súlyos problémát jelent, hogy a cigányok által sűrűn lakott megyék (mindenekelőtt Borsod és Baranya) elöregedő, aprófalvas településein a népesség gyorsuló ütemben kicserélődik: a nem cigány népesség elvándorol, és a cigányok fokozatosan beköltöznek az értéküket vesztett, üresen maradt ingatlanokba. „Az érintett településeken a ma már visszafordíthatatlannak tűnő bomlási és sorvadási folyamatok következtében olyan önszerveződésre képtelen, csonka társadalmak jöttek létre, amelyek életében az öröklött kulturális tradíciók hiányából, az iskolázatlanságból és szakképzetlenségből, vagyis a tradicionális szegénységből eredő és a települési hátrányok összeadódnak.” (Havas [1994], 155. old.)

Iskolázottság és munkanélküliség

A cigányság munkaerőpiaci kiszorulásának döntő oka e népcsoport még mindig igen nagy mérvű iskolai lemaradása. Az iskolai lemaradás – paradox módon – nagyjából akkorra vált a cigány foglalkoztatás legnagyobb gátjává, amikor a cigányság néhány évtized alatt (döntően a hetvenes és nyolcvanas években) megtette a legnagyobb lépést iskolai hátrányai felszámolásában.

12. táblázat

A 15 éves és annál idősebb, nappali tagozaton iskolába nem járó cigány népesség legmagasabb befejezett iskolai végzettsége (%)

Iskolai végzettség	1971	1993
0 osztály	36,0	9,5
1–7 osztály	51,3	32,7
8 osztály	11,5	45,9
Szakmunkásképző		10,2
Középiskola	} 1,2	1,6
Felsőfok		0,2
Összesen	100,0	100,1
Esetszám	3 464	5 097

Forrás: Cigányfelvételek, 1971 (Kemény [1976] 278. old.); 1993/94 (a megoszlások az értékelhető esetek százalékában)

Amíg a cigány népesség a hatvanas évek végén több mint egyharmad részt teljesen iskolázatlan, analfabéta volt, kilencven százalékában pedig az általános iskola nyolc osztályáig sem jutott el, addig a rendszerváltás küszöbére érve csaknem a fele részében elvégezte a nyolc általánost, 12 százalékában pedig annál is több osztályt (többnyire 11 osztályt) járt ki (lásd 12. táblázat). Alapvetően ennek köszönhető az, hogy a szocializmus gazdasági szervezete képes volt integrálni őket, igaz, munkahelyeinek a legalsó szegmentumában. Ez az oka annak, hogy a jelenleg munkaképes korú cigányok nagyobb része (60 százaléka) a rendszerváltás előtt foglalkoztatáshoz szokott, meglehetősen hosszú folyamatos munkaviszonnyal rendelkező népesség volt. Mi több: kialakult a cigányságnak egy törekvő része – a fentebb említett 12 százalék –, amely már az ipari munka világának egy fokkal igényesebb munkahelyeit (mindenekelőtt a nehézipari és gépipari szakmunkákat) is képes volt birtokba venni.²

A cigányság lassú felzárkózási folyamata már a nyolcvanas évek közepe táján megtorpant. A szocialista gazdasági modell nyolcvanas évekbeli elhúzódo válsága lassan erodálta az ipari munka hierarchiájának alján elhelyezkedő munkahelyeket. Ezzel párhuzamosan (és részben annak okaként) a ma-

2 „Hogyan értékelhető egészében a cigányság szempontjából az a növekedési út, amely a felszabadulás után végbement? Azzal, hogy a kvalifikálatlan munkaerő piacán feltehetőleg minden más útnál nagyobb mértékű és gyorsan felfutó *túlkeresletet* indukált, a cigányság számára páratlan lehetőséget jelentett. A kvalifikálatlan *munkaerő ára* – különösen egyes preferált ágazatokban – viszonylagosan olyan magas szintet ért el, ami lehetővé tette, hogy a cigányok számára relatíve jelentős arányban olyan életszínvonal-emelkedés menjen végbe, ami az esetek egy részében további lépések alapját is jelenti. ... A cigányok egy része számára nem csupán az vált lehetővé, hogy az intézményesen szervezett munkamegosztás legalacsonyabban értékelt pozícióiba bekerüljenek, hanem egyes esetekben viszonylag – anyagilag – jól értékelt pozíciókba is kerülhettek. ... A bányászatba, építőiparba, építőanyagiparba stb. való bekerülés végeredményben a további lépéseknek is előfeltétele.” Rupp [1976], 83–84. old.

gasabb iskolázottság és a minőségi munkaerő fokozatosan fölértékelődött, az alacsony iskolázottságú munkaerő pedig leértékelődött. A munkaerő-kereslet lassú szerkezetváltozása azonban csak a szocialista gazdasági modell látványos összeomlásával és a munkanélküliség megjelenésével vált nyilvánvalóvá. A folyamat lényege az volt, hogy amíg a hetvenes években a nyolcosztályos iskolai végzettség értéke nagyjából egyforma ütemben emelkedett a felsőfokú iskolai végzettség értékével, a szakmunkásképző végzettség munkaerőpiaci értéke pedig még meredekebben emelkedett, addig a nyolcvanas évek eleji állapothoz viszonyítva a kilencvenes évek elejére a nyolcosztályos és a szakmunkásképző végzettség drasztikusan leértékelődött mindenekelőtt a felsőfokú, de a középiskolai végzettséggel szemben is.³

13. táblázat

Az utolsó rendszeres kereső állás megszűnésének az időpontjai azoknál a jelenleg munkával nem rendelkező cigány férfiaknál, akiknek korábban volt tartós munkaviszonyuk

A munkaviszony megszűnésének az időpontja	Megoszlások		
	kumulálatlan	fölfelé kumulált	csak az 1989 és 1993 között megszűnt állások (fölfelé kumulált)
1985-ig	13,8	13,8	-
1986-1988	11,8	25,6	-
1989-1990	21,9	47,5	30,0
1991	15,1	62,6	50,7
1992	18,5	81,1	76,0
1993	17,5	98,6	100,0
ismeretlen	1,4	100,0	-
Összesen	100,0	-	-

Forrás: Cigányfelvétel, 1993/94, Kemény-Havas-Kertesi [1994], 15. old.

Mindezeknek a folyamatoknak az eredményei természetesen lecsapódtak a cigány munkavállalóknál is, amennyiben a munkahelyekről való lassú kiszorulásuk már a nyolcvanas években megkezdődött. Ennek világos jele, hogy azoknál a cigányoknál, akiknek korábban volt tartós munkaviszonyuk, az utolsó rendszeres kereső munka megszűnésének időpontja körülbelül egy-negyed részben a rendszerváltást megelőző öt évre esik (lásd 13. táblázat).

Ezek a nagy léptékű történelmi folyamatok természetesen nemcsak a cigányság létalapját rendítették meg, hanem mindazokét a társadalmi rétegeket is, amelyek a szocializmus utolsó két évtizede alatt nem voltak képesek magasabb iskolai végzettségi szinteknek megfelelő tudást felhalmozni. „Azok a gyerekek, akik tizennégy éves koruk után nem járnak középiskolába, és szakmát sem tanulnak, húsz, harminc év múlva a legnagyobb gondot jelentik

3 Lásd az F6. Függelék ábráját.

önmaguknak és az egész országnak.” – írta Kemény István 1970-ben (Kemény [1970], 82. old.), nem kis előrelátásról tanúskodva.

14. táblázat

A munkaerőpiachoz való kötődés mértéke, illetve a munkaerőpiacról való kiszorulás mértéke iskolai végzettség szerint

Legmagasabb befejezett iskolai végzettség	A foglalkoztatáshoz szokottak aránya a munkaképes korúak százalékában		A munkaerőpiacról kiszorultak aránya a foglalkoztatáshoz szokott munkaképes korúak százalékában	
	cigány	nem cigány	cigány	nem cigány
0–7 osztály	38,9	37,5	64,3	26,6
8 osztály	62,2	67,3	43,9	15,1
Szaktaniskola	80,0	86,6	23,5	12,0
Középiskola	80,5	83,4	13,9	8,0
Felsőfok	91,1	90,5	0,0	3,9
Együtt	60,2	78,9	39,1	10,7

Forrás: ELAR, 1993. szeptember–novemberi állapot

A cigányság esetében azonban nem kevesebbről van szó, mint hogy a munkaerő-kereslet fokozatos, majd viharos sebességgű átrendeződése húsz év cigány iskolai történetének legnagyobb eredményét tette semmissé: a munkaerőpiacon (és a társadalomban) való megkapaszkodás lehetőségét a nyolcosztályos iskolai végzettség révén. (A 14. táblázat tanúsága szerint a nyolcosztályos végzettségű, foglalkoztatáshoz szokott, jelenleg is munkaképes korú cigány munkavállalóknak több mint negyven százaléka szorult ki a munkahelyekről.) Mi több: a foglalkoztatási válság a legmesszebbre jutó cigány réteg életlehetőségeit is kikezde (lásd a 14. táblázat szaktaniskola sorát), hiszen ez a réteg szaktaniskola képzését nagyrészt a kilencvenes évekre leépülő iparágak (nehézipar, gépipar, építőipar) mindinkább perspektívátlaná váló szakmaiban⁴ szerezte meg (lásd 15. táblázat). Nem kétséges, hogy ennek komoly szerepe van abban, hogy csaknem kétszer akkora eséllyel szorultak ki a munkaerőpiacról, mint hasonló végzettségű nem cigány pályatársaik (bár – mint majd a későbbiekben látni fogjuk – romló esélyeiket nem elhanyagolható részben a munkáltatók diszkriminatív elbocsátási és felvételi politikájának is köszönhetik).

4 Amíg az 1993. év átlagában az országos munkanélküliségi ráta értéke 10,3% volt, addig a munkanélküliségi ráta értéke az építőiparban 19,5%, a kohászatban 18,1%, a bányászatban 15,6% és a gépiparban 15,1% volt. A KSH *Munkaerő-felmérés, 1993. évi adattár* (Budapest, KSH, 1994) 32. és 49. oldalán található adatok alapján számított adatok.

15. táblázat

A nyolcvanas évek közepén szakmunkásképzőbe járó tanulók megoszlása aszerint, hogy milyen mértékben tanultak ki olyan szakmákat, amelyek a kilencvenes évek elejére perspektívátlaná váltak (1985/86-os tanév)

A kilencvenes évek elejére perspektívátlaná vált szakmák	Az 1985/86-os tanévben szakmunkásképzőbe járó	
	összes cigány gyerekből	valamennyi gyerekből
	a megadott szakmát kitanulók aránya (%)	
Bányászati	1,5	0,04
Kohászati	6,7	1,22
Gépipari*	22,9	17,83
Építőipari	13,8	5,55
Összesen	44,9	24,64
Esetszám	3 789	176 380

* Az elit szakmák (gépjárműtechnikai szakmák, illetve közlekedésgép- és repülőszerező) nélkül.

Forrás: Cigány tanulók [1986], 46. old.

A cigányság mai munkaerőpiaci esélyeit nemcsak az befolyásolja, hogy belső iskolázottsági arányaiban önmagához képest, abszolút értelemben, húsz év alatt milyen fejlődést ért el, s hogy e fejlődés foglalkoztatásban mérve mit ér, figyelembe véve a munkaerő-kereslet szerkezetének átrendeződését. Az is lényeges, hogy a cigányok – mindenekelőtt a cigány fiatalok – iskolázottsági szintje relatíve milyen mértékben emelkedett a többségi társadalom – mindenekelőtt a többségi társadalom fiataljainak – iskolázottsági szintjéhez képest. Magyarán: csökkent-e a relatív lemaradás?

16. táblázat

A nem cigány és cigány tanulók általános iskolai lemorzsolódása a mindenkor első évfolyam létszámának százalékában (1970/71–1992/93)

Évjárat*	A nyolcadikos tanulók aránya az adott évjárat		Az esélyegyenlőtlenség mértéke
	elsőseinek százalékában		
	nem cigány (1)	cigány (2)	(1)/(2)
1970/71	88,66	30,61	2,90
1977/78	89,81	31,16	2,88
1981/82	88,54	36,47	2,43
1985/86	87,87	43,68	2,01

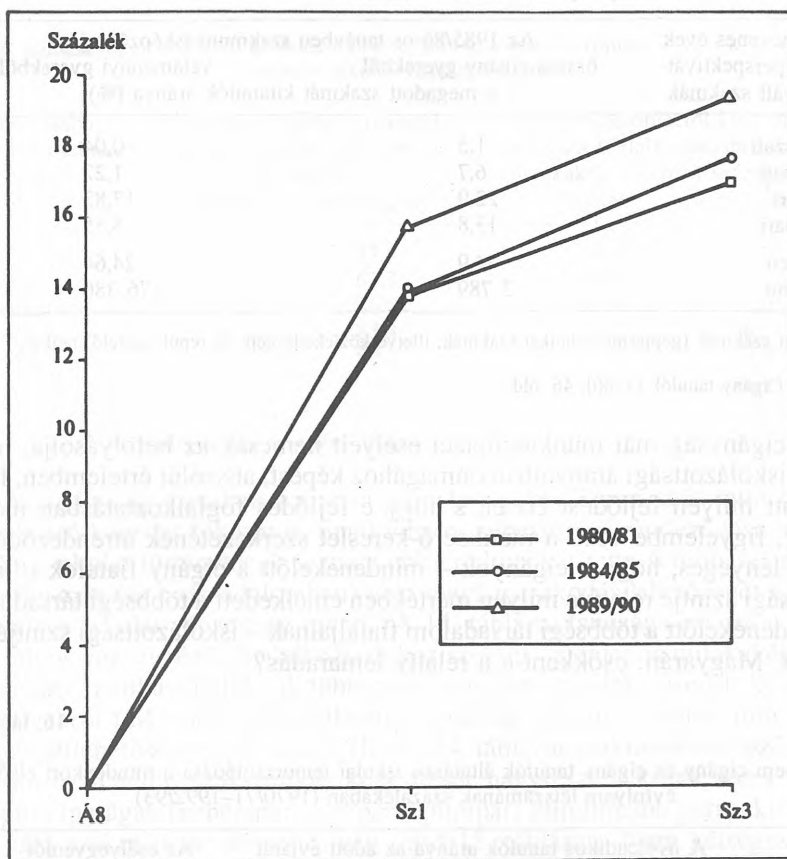
* A táblázatban szereplő évjáratok a sorokban megadott években voltak elsősök az általános iskolában.

Forrás: Kertesi [1995], 39. old.

Ami az általános iskola nyolc osztályát illeti, egyértelmű a javulás. A 16. táblázat tanúsága szerint a hetvenes évek eleje óta folyamatosan nő az általános iskola első osztályába beiskolázott cigány gyerekek közül azoknak az aránya, akik a nyolc osztályt bukás nélkül elvégezték, miközben ez az arány

1. ábra

Továbbtanulási esélykülönbségek a szakmunkásképzőben (az F5.a Függelékben szereplő továbbtanulási esélyek különbségei: nem cigány adat mínusz cigány adat)

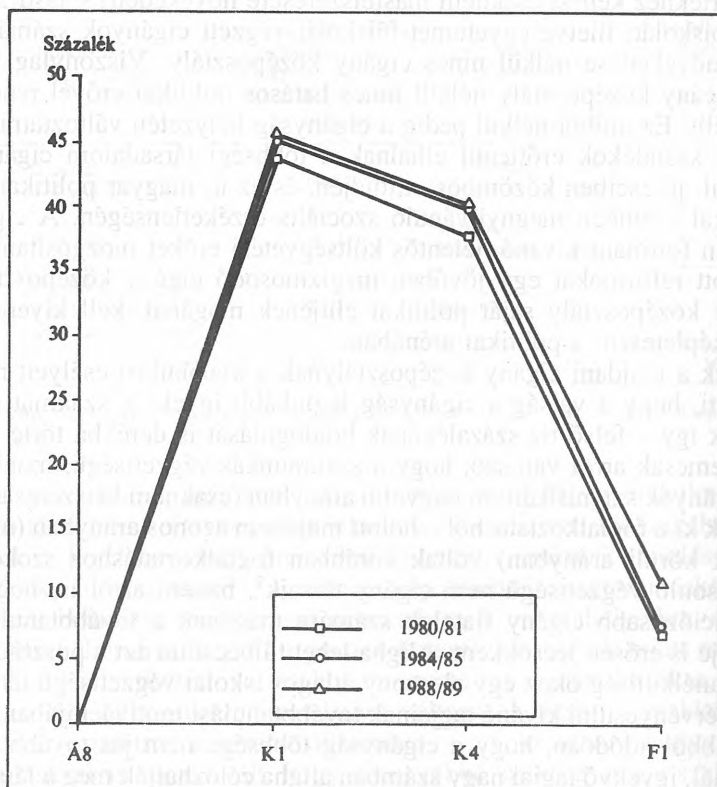
a nem cigány gyerekek körében gyakorlatilag konstans. Az esélyegyenlőtlenség mértéke ennek következtében húsz év alatt a háromszoros mértékről kétszeresre mérséklődött.

A középszintű képzésben és a felsőoktatásban azonban egyre romlott a helyzet: a cigánygyerekek viszonylagos lemaradása határozottan növekedett, ráadásul relatíve annál nagyobb mértékben, minél magasabb iskolai végzettségről van szó. A szakmunkásképzőben és középiskolában továbbtanuló nem cigány, illetve a cigány gyerekek közti továbbjutási esélykülönbségek időbeli alakulását az 1. és 2. ábra mutatja.⁵ A szakmunkásképző – mint a cigány gyerekek esetében domináns továbbtanulási forma – esetében igen jelentős a relatív hátrány növekedése. Ez minden valószínűség szerint szorosan

⁵ Az 1. ábra adatait az F5.a Függelék, a 2. ábra adatait az F5.b Függelék grafikonjaiból kaptuk meg.

2. ábra

Továbbtanulási esélykülönbségek a középiskolában és az egyetemi, illetve főiskolai felvételin (az F5.b Függelékben szereplő továbbtanulási esélyek különbségei: nem cigány adat mínusz cigány adat)

összefügg a szocialista szakképzési modell összeomlásával, valamint azzal a ténnyel, hogy a szakmunkásképzőbe járó cigány gyerekek nagy százalékban korábban olyan szakmákat tanultak ki, amelyekben a nyolcvanas évek második felétől mind nehezebb volt elhelyezkedni (lásd 15. táblázat). Más oldalról a relatív iskolai leszakadás mértékének növekedése a középiskolai és egyetemi-főiskolai továbbtanulási szinteken annál is inkább tragikus fejlemény, mivel ezeken a pontokon abszolút értelemben vett fejlődés egyáltalán nem történt⁶, holott – mint már említettük – a munkaerőpiaci kereslet a tudásnak épp ezeknek a fokozatai iránt nőtt meg a legnagyobb mértékben.

6 Ha pillantást vetünk az F5.b. Függelék cigány grafikonjaira, rögtön kiderül, hogy a középiskolai továbbtanulás (és ennek következtében természetesen az egyetemi-főiskolai továbbtanulás) terén tíz év alatt semmilyen előrehaladás nem történt. Ez annál is tragikusabb, mert az az abszolút szint, amelyről tíz év alatt a legcsekélyebb elmozdulás sem történt, a következő – mélyen elgondolkodtató – mutatóval jellemezhető: 1000 hatéves cigány gyerekből kilenc év elteltével mindössze 11 jut el átlagosan a középiskolák első évfolyamáig (lásd F4. Függelék).

A cigány gyerekek középiskolai és felsőoktatásbeli leszakadása a többségi társadalom gyerekeihez képest nemcsak foglalkoztatási szempontból érinti hátrányosan a cigányokat, hanem a cigány középosztály majdani kiépülésének szempontjából is. (A leszakadás a felsőoktatásban a nyolcvanas évek eleji mértékhez képest csaknem másfélszeresére növekedett! – lásd 2. ábra.) A középiskolát, illetve egyetemet-főiskolát végzett cigányok számának lényeges növekedése nélkül nincs cigány középosztály. Viszonylag jelentős súlyú cigány középosztály nélkül nincs hatásos politikai erővel rendelkező cigány elit. Ez utóbbi nélkül pedig a cigányság helyzetén változtatni kívánó politikai szándékok erőtlenül elhalnak a többségi társadalom cigányokkal szembeni, jó esetben közömbös attitűdjén, és az új magyar politikai elit cigányokkal szemben megnyilvánuló szociális érzéketlenségén. A cigányság helyzetén fordítani kívánó, jelentős költségvetési erőket mozgósítani képes, határozott reformokat egy jövőben megizmosodó cigány középosztálynak, illetve e középosztály saját politikai elitjének magának kell kiverekednie. Persze képletesen: a politikai arénában.

Ennek a majdani cigány középosztálynak a kialakulási esélyeit nagyban csökkenti, hogy a válság a cigányság leginkább igyekvő, szakmát tanult – mondjuk így – felső tíz százalékának boldogulását is derékba törte.

Itt nemcsak arról van szó, hogy a szakmunkás végzettségű, munkaképes korú cigányok szignifikánsan nagyobb arányban (csaknem kétszeres eséllyel) szorultak ki a foglalkoztatásból – holott majdnem azonos arányban (nyolcvan százalék körüli arányban) voltak korábban foglalkoztatáshoz szokottak –, mint hasonló végzettségű nem cigány társaik⁷, hanem arról is, hogy ezzel az ambiciózusabb cigány fiatalok számára magának a továbbtanulásnak a vonzereje is erősen lecsökkent. Aligha lehet túlbecsülni azt a pusztítást, amit a munkanélküliség okoz egy alacsony átlagos iskolai végzettségű társadalmi csoport érvényesülni kívánó tagjainak továbbtanulási motivációjában. Hiszen éppen abból adódóan, hogy a cigányság többsége nem jut tovább a nyolc osztálynál, igyekvő tagjai nagy számban aligha célozhatják meg a társadalom többsége számára valóban sikeres felsőoktatási továbbtanulási pályákat. Ami korábban elérhető volt – a szakmunkás végzettség –, az az érvényesüléshez ma már kevés, vagy még annál is kevesebb, mint amit a többségi társadalom fiataljai közül a közepes képességűek (a többségi társadalom mércéjével: közepes igyekezettel) elérnek. Figyeljük csak meg a 17. táblázatot, mely a cigány és nem cigány népesség (iskolai végzettséggel definiált) alsó, középső és felső rétegeinek foglalkoztatási esélyeit méri össze!

7 Lásd 14. táblázat.

17. táblázat

A cigány, illetve nem cigány munkaképes korú népesség felső és középrétegeinek kizsorulása a munkaerőpiacról

Iskolai végzettség alapján definiált réteg	Cigány			Nem cigány		
	tipikus iskolai végzettségek	a foglalkoztatáshoz szokottak közül azoknak az aránya, akik elveszítették az állásukat		tipikus iskolai végzettségek	a foglalkoztatáshoz szokottak közül azoknak az aránya, akik elveszítették az állásukat	
Alsó 30–35%	0 osztály 1–7 osztály	5,9 31,5	64,3	1–7 osztály 8 osztály	2,8 29,8	15,7
Középső 50–55%	8 osztály	49,6	43,9	szakmk. középiskola	27,5 28,4	9,9
Felső 10–15%	szakmk. középiskola felsőfok	11,1 1,7 0,2	17,7	felsőfok	11,4	3,9
Együtt	-	100,0	39,1	-	99,9	10,7

Forrás: Cigány iskolai végzettség: Cigányvizsgálat 1993/94; többi adat: ELAR, 1993. szeptember–novemberi állapot

A helyzet azonban még ennél is rosszabb: „A cigány gyerekeknek, mint a legalsó társadalmi réteghez tartozóknak a szocializmus időszakában is főként csak a legalacsonyabb presztízsű nagyipari szakmák tanulására nyílt lehetőségük, ahol az állami nagyüzemi képzőhelyek szakmunkásképzés címen főként betanított munkásokat képeztek saját munkahelyeikre, és ahová a rossz munkakörülmények és a gyenge kereseti viszonyok miatt mindenkit felvettek, aki jelentkezett, sőt olykor toborozták is a jelentkezőket. A rendszerváltás után bekövetkezett gazdasági változások éppen a szakképzésnek ezt a részét érintették a legérzékenyebben. (...) Az állami nagyvállalatok összeomlásával világossá vált, hogy nincs többé szükség arra a szakképzési modellre, amely főként a nehézipari és a gépipari ágazatok számára képzett nagyüzemi szakmunkásokat. Ráadásul azoknak a nagyüzemi gyakorlóhelyeknek a többsége is megszűnt, amelyek korábban a szocialista szakképzés gyakorlóhely-kapacitásának a túlnyomó részét (80 százalékát) biztosították. Miután a kisipari képzőhelyek bekapcsolódásának üteme nem követte az állami nagyipari gyakorlóhelyek leépülésének tempóját, a gyakorlóhelyek »kurrens« cikké váltak a magyar szakképzésben. Az elmúlt években egyre több szakmában csak úgy lehetett gyakorlóhelyet találni, ha a szülők »megvették« őket gyerekeiknek, vagyis tetemes »tandíjat« fizettek a vállalkozóknak. Mivel a társadalom alsó rétegeihez tartozó szülők (köztük a cigányok) erre nem képesek, az ő gyerekeik előtt lényegében bezárultak a szakképző iskolák kapui.” (Liskó [1995], 6–7. old.)

Munkaerőpiaci diszkrimináció

A cigány és nem cigány népesség relatív munkanélküliségi esélyei között mintegy három és félszeres különbség, a cigány és nem cigány foglalkoztatottak kereseti színvonala között pedig (órakeresetekben mérve) mintegy húsz százaléknyi eltérés mutatható ki. Az alábbiakban összefoglaljuk azoknak a modelleknek⁸ a tapasztalatait, amelyek ezeket a markáns különbségeket megpróbálják komponenseire bontani, vagyis megpróbálják kimutatni, milyen mértékben következik ez a cigány és nem cigány népesség belső összetételének eltéréseiből, s milyen mértékben abból a pusztán tényből, hogy a két csoport különböző etnikumok képviselőiből áll. Az ilyen jellegű, semmilyen ismert és mérhető közgazdasági hatásmechanizmusnak nem tulajdonítható reziduális hatásokat szokták az empirikus munkagazdaságtani irodalomban a diszkrimináció hatásának – vagyis azonos minőségű (strukturális sajátosságú) munkaerő eltérő értékelésének – tekinteni. A diszkrimináció mértékét természetesen annál pontosabban vagyunk képesek kvantifikálni, minél pontosabban tudjuk megmérni a két csoport eltérő összetételéből adódó különbségeket.⁹

A munkanélküliségi esélyekben tapasztalható, igen nagy különbségek forrásai után kutatva, valamennyi fontosabb, ismert és mérhető tényezőt egyetlen modell kereteiben összefoglalva, azt találtuk, hogy a cigányság foglalkoztatási esélyei jelentős részben azért olyan csekélyek, mivel az országos átlagnál lényegesen iskolázatlanabbak, illetve lakóhelyüket és tipikus munkahelyeiket tekintve, erőteljesen koncentrálódnak az ország válság sújtotta régióiban és iparágaiban. E tényezők közül messze az iskolai lemaradásnak van a legnagyobb súlya. Mindazonáltal ezeknek a közgazdaságilag jól értelmezhető – munkakeresletet csökkentő, illetve álláskeresést drágító – hatásoknak a nagyságrendje messze nem elegendő arra, hogy akár csak felerészt megmagyarázzuk a megfigyelhető munkanélküliségi ráta különbségeket. Munkanélküliségi modellünkben igen jelentős mértékű reziduum marad megmagyarázatlanul. Nehéz kitérni az elől az értelmezés elől, hogy a megfigyelhető munkanélküliségi ráták közti különbség mintegy felét-kétharmadát kitevő reziduális hatásban ne lássuk a munkaerőpiaci diszkrimináció jeleit is.

A cigány foglalkoztatottak mintegy húsz százalékos kereseti lemaradásának okai után kutatva, ismét valamennyi fontosabb, ismert és mérhető tényezőt egyetlen modell kereteiben összefoglalva, azt találtuk: a kereseti lemaradás a munkanélküliségi esélykülönbségekhez képest sokkal nagyobb mértékben – mintegy kétharmad részben – vezethető vissza döntően megint csak iskolázottsági és területi különbségekre. Ami e két tényező egymáshoz viszonyított súlyát illeti: az iskolai lemaradás hatása a kereseti különbségek létrehozásában ismét domináns tényezőnek bizonyult. Fontosságát tekintve, úgy aránylik a kedvezőtlen területi eloszlás hatásához, mint a három az egyhez. Az etnikai hovatartozásnak betudható – vagyis modellünk keretein belül

8 A modelleket az F7.b és az F7.c Függelékek tartalmazzák, a modellekben szereplő változókhoz tartozó definíciókat és magyarázatokat pedig az F7.a Függelék tartalmazza.

9 Az alkalmazott dekompozíciós eljárás részletes leírását Kertesi [1994] cikke tartalmazza.

semmilyen közgazdaságilag nem magyarázható, s ezért a diszkrimináció eredményének is tekinthető – kereseti egyenlőtlenség mértéke legfőljebb egy-harmad részre tehető (lásd 18. táblázat).

18. táblázat

A kereseti egyenlőtlenség modell felbontása

Tényező	Az adott tényezőknek betudható kereseti különbség (százalék)
Demográfia	6,15
Iskolázottság	45,53
Lakóhely	14,75
Iparág	- 2,03
Az attribútumoknak betudható	64,39
Az etnikai hovatartozásnak betudható	35,61
Teljes különbség	100,00

Forrás: Kertesi [1994], 1017. old.

Az a körülmény, hogy a diszkrimináció – vélhetően – erősebben érvényesül az elbocsátások és a felvételek esetében, mint a munka javadalmazásában, nem meglepő. Az elbocsátások s (ma már mind inkább) a felvételek olyan elsődleges szelekciós mechanizmusként működnek, amellyel a munkaerő – a munkaerőpiaci dekonjunktúra állapotában – igen alaposan megszűrlik alkalmazott munkaerő-állományukat. S minthogy statisztikai alapon úgy okoskodnak, hogy a cigányok körében kisebb eséllyel találnak céljaiknak megfelelő dolgozókat, a felvételnél diszkriminálni fogják őket, ha egyszer a költségesebb egyéni felvételi szűrők alkalmazásától, épp azoknak magasabb költségei miatt eltekintenek. Az pedig természetes, hogy azokkal a cigány dolgozókkal szemben, akik az így velük szemben megszigorodott szűrőkön sikerrel átjutottak, a bérdiszkrimináció mértéke lényegesen kisebb lesz. Világosan látnunk kell: a cigányok többségével szemben alkalmazott munkaerőpiaci diszkrimináció zömében ilyen – statisztikai – jellegű: nem a munkáltató személyes rokonszenvein vagy előítéletein múlik, hogy alkalmaz-e cigány dolgozókat, hanem az etnikai hovatartozás mint felvételi szűrő relatív olcsóságán. A helyzet ettől természetesen csak nehezebb. A statisztikai diszkrimináció költségcsökkentő hatású, s ezért – bármilyen szomorú is – a munkaerő szemszögéből ökonómiailag racionális. Még az előítéletektől leginkább mentes munkaadónak is meg kell fontolnia, megéri-e számára drága munkaügyi apparátust működtetni, ha egyszer nagy biztonsággal – természetesen az egyedi tévedések lehetőségét belekalkulálva – képes külsőleg megfigyelhető jegyek (nem, életkor, etnikai hovatartozás) alapján a jelent-

kezők közül kiostálni a számára várhatóan nem megfelelő dolgozókat.¹⁰ Mivel a statisztikai diszkrimináció döntően anyagi kérdés, ezért a harcot el-lene nem szép szavakkal, hanem pénzügyi eszközökkel kell fölvenni: az érintett munkaadók döntéseinek költség-haszon szerkezetét kell megpróbálni – a statisztikai diszkrimináció hasznát ellensúlyozó – állami programokkal megfelelő módon átalakítani. Hogy miként, arra a gyakorlati ajánlásokat tartalmazó részben majd visszatérünk. A diszkrimináció más típusait, illetve a statisztikai diszkrimináció durvább – jogi eszközökkel is szankcionálandó – megjelenési formáit szintén a terápiákról szóló részben taglaljuk majd.

Terápiák

A cigányok foglalkoztatási és szélesebben értelmezett életesélyeit valójában négy tényező rontja: az iskolai lemaradás, a területi hátrányok, a foglalkoztatási és iskolai hátrányok családi szintű kumulálódása, valamint a diszkrimináció. A terápiának is erre a négy tényezőre kell irányulnia. A szóban forgó programjavaslatok egy része olyan, hogy etnikai hovatartozástól függetlenül igyekszik segíteni mindazokon, akik a program előnyeiben részesülni jogosultak. A cigányság helyzetét ezek a programok annyiban és csakis annyiban segítik, amennyiben a potenciálisan jogosultak körében a cigány népesség nagyobb arányban fordul elő, mint mások. A gyakorlati ajánlások másik része *a cigányság mint etnikum helyzetének közvetlen javítására* irányuló programokat javasol. A félreértéseket elkerülendő, már rögtön itt, a terápiákról szóló rész bevezetőjében leszögezzük: elgondolásunk szerint az utóbbi típusú programok kivétel nélkül mind kizárólag *önkéntes* alapon működhetnének. Egyedül az érintett cigány emberek lennének hivatottak – egyénenként – eldönteni, kívánnak-e cigányságuk nyílt vállalásával a szóban forgó programok előnyeiben részesülni.¹¹

Mivel véleményünk szerint valamennyi hátrány közül az iskolai lemaradás felszámolása a legfontosabb, a terápiák tárgyalását ezzel kezdjük.

Az iskolázottsági szint emelését szolgáló reformok és programok

Tudomásul kell venni, hogy a cigányság jelenlegi, katasztrofálisnak minősíthető foglalkoztatási helyzete számottevő mértékben csak akkor javulhat,

10 Ez fokozottan érvényes az alacsony iskolázottságot feltételező, alacsony státusú munkahelyekre. Ott ugyanis többnyire nincs szükség olyan típusú, nehezen felmérhető jártasságokra és ismeretekre, melyeknek meglétére bonyolult munkaügyi technikákkal lehet csak következtetni.

11 Az alábbi gyakorlati ajánlások saját munkáimon kívül *igen nagy mértékben* támaszkodnak kollégáim munkáinak eredményeire, mindenekelőtt: Csongor Anna, Havas Gábor, Kemény István, Liskó Ilona és Varga Júlia írásaira. Köszönettel tartozom nekik azért, hogy kéziratban levő íásaikat a rendelkezésemre bocsátották. Lásd: Csongor [1994], Kemény–Havas–Kertesi [1994], Liskó [1995], Varga [1994]. Köszönettel tartozom továbbá azokért a gondolatébresztő beszélgetésekért, melyeket ebben a tárgykörben György Péterrel, Neményi Máriával és Radó Péterrel folytathattam.

ha az iskoláztatás terén jelentős előrelépést sikerül elérni, és a gazdasági fellendülésnek köszönhetően a munkaerőpiac szívóhatása is érvényesülni kezd. Az iskoláztatási szint emelése szempontjából a leghatékonyabb eszköz a kötelező iskoláztatás időtartamának a meghosszabbítása. Hosszabb távon – véleményem szerint ennek már közvetlenül az ezredforduló után be kell következnie – csak az iskolakötelezettség 18 éves korig történő kiterjesztésétől (illetve a középiskola valamilyen formájának kötelezővé tételétől) remélhető komoly előrelépés.

Először azt kell megindokolnunk, *miért éppen a középiskolánál kell az áttörést a cigányság iskolázottsági színvonalának emelésében elérni*. Az alábbi tényezőket kell megfontolni: 1. A cigány gyerekek felzárkózása az általános iskolában húsz év óta magától is töretlenül folytatódik (lásd 16. táblázat). Habár ez nem ellentmondásmentes folyamat, a trend folytatódására lehet számítani. 2. A legutolsó olyan generáció pályafutását szemügyre véve, amely – életkoránál fogva – eljuthatott az iskolai karrier legmagasabb szintjét jelentő egyetemi felvételiig¹², azt látjuk (lásd F8. Függelék), hogy egy hat éves nem cigány gyerekek a cigány gyerekekhez képest a szakmunkásképző végzettség megszerzésére csaknem hatszor akkora esélye van, ugyanennek az esélyegyenlőtlenségnek a mértéke pedig a középiskola elvégzésében (s így az egyetemre való felvétel szükséges feltételének megszerzésében) csaknem ötvenszeres. Ennek a hatalmas esélyegyenlőtlenségnek a zöme egyetlen ponton keletkezik: az általános iskola nyolcadik osztálya utáni középiskolai továbbtanulásban. A cigány gyerekek csaknem tizenhatszor kisebb eséllyel tanulnak tovább középiskolában az általános iskola elvégzése után, mint a nem cigány gyerekek. 3. A szóban forgó lemaradás ráadásul a nyolcvanas évtized egészében folyamatosan nőtt, ami – az egyetemi felvételeket alapul véve – a cigányság relatív helyzetét egy évtized leforgása alatt mintegy ötven százalékkal rontotta (lásd 1. és 2. ábra). 4. Ugyanezen évtized alatt éppen-séggel azoknak az iskolai végzettségi fokozatoknak a munkaerőpiaci értékesülése növekedett meg a legnagyobb mértékben, amelyekben a cigányság induló helyzete és pozícióromlása is a legnagyobb volt (lásd F6. Függelék). Intuitíve is világos: a cigány gyerekek iskoláztatását elősegítő állami programoknak a középiskolai felvételekre kell az erőit összpontosítania.

Másodszor azt kell megindokolnunk, *miért nemcsak a cigány gyerekek helyzete indokolja az iskolakötelezettség 18 éves korig való kiterjesztését*.¹³ A következő tényeket kell megfontolnunk: 1. Minden ellenkező híreszteléssel szemben, a magyarországi 15–18 éves korosztály tagjai körében a fejlett nyugati (OECD) országok hasonló korosztályaihoz képest döbbenetes mértékű a lemaradás a középiskolai továbbtanulás arányaiban.¹⁴ A döntő ok: az OECD-országok többségében van kötelező középiskoláztatás, Magyarországon nincs. 2. A középiskolai és egyetemi végzettség piaci felértékelődése a

12 Ez az 1981/82. tanévben hatéves (első osztályos) és 1993/94. tanévben potenciálisan első éves egyetemista-főiskolás tanuló korosztály.

13 Itt alapvetően Varga Júlia [1994] úttörő kutatási eredményeire támaszkodunk.

14 Az OECD-átlag szemben a magyar adattal a következő: 15 évesek: 92,1 szemben a 85,0; 16 évesek: 83,9 szemben a 73,0; 17 évesek 70,6 szemben a 49,3; 18 évesek: 43,6 szemben a 11,9 százalékkal (lásd Varga [1994], 63–64. old.).

nyolcvanas évtizedben nem magyar, hanem világjelenség. Relatív iskolai lemaradásunk növekedése – lévén, hogy Magyarország erősen nyitott gazdaság – nemzetközi versenyképességünket ássa alá. 3. Az a több százezer ember, aki nem jut el a középiskoláig – akár cigány, akár nem (Kemény István 1970-es híres, szegénységről szóló akadémiai előadásának szavait parafrázálva): nem húsz-harminc év múlva, hanem már a közeljövőben is „a legnagyobb gondot jelenti önmagának és az egész országnak”¹⁵, hiszen a jelenlegi tatósan munkanélküli tömeg jövőbeli bázisát teremti meg. Nem valószínű ugyanis, hogy az ország valaha is visszatér az alacsony tudásszintű munkaerő bőségére támaszkodó – a szocializmus négy évtizede alatt tökéletes zsákutcának bizonyuló – gazdasági fejlődés modelljéhez. Legalábbis reméljük, hogy nem. 4. A középiskolai oktatás kiterjesztésének szükségességét más oldalról is alátámasztják az adatok. „Mivel a középiskolában tanulók viselik legnagyobb mértékben iskoláztatásuk költségeit, ezért a további oktatási expanzióhoz a középiskoláztatás egyéni költségeinek a csökkentésére is szükség lehet.” Míg a rendszerváltás óta eltelt években az oktatásra fordított állami kiadások reálértékben nem csökkentek, inkább növekedtek, e kiadások belső arányaiban igen jelentős módosulások történtek: amíg a felsőoktatásban a jóléti kiadások részaránya igen jelentősen megnőtt, addig az általános és középiskolákban a jóléti kiadások részaránya radikálisan lecsökkent. Nem kétséges, hogy ez egyet jelent a felső és a felső-középrétegek nagyfokú állami támogatásával és az alsó, illetve alsó-középrétegek iskoláztatási esélyeinek romlásával.¹⁶ Amellett, hogy ez az egyenlő közteherviselés elve alapján súlyosan kifogásolható, az is világos: ha ez a trend folytatódik, lemaradásunk a nyugati országokhoz képest növekedni fog.

Harmadszor: röviden szót kell ejtenünk e nagyszabású reform néhány elengedhetetlen feltételéről. 1. Végig kell gondolni, mi lehet a középiskolai szintű iskolakörzetek természetes léptéke. Megfontolandó lehet a hajdani Bibó–Mattyasovszky terv városkörnyék-konceptiója. 2. Végig kell gondolni, milyen finanszírozási módon járulnának hozzá a középiskolával nem rendelkező települések a középiskolai hálózat fenntartásának költségeihez. 3. Az egész országra kiterjedő iskolabusz-hálózatot kell kiépíteni. (Erre egyébként a kötelező középiskoláztatás bevezetése nélkül is szükség van: az ország mintegy ezer községében ugyanis nincs általános iskola, több száz településen pedig nincs felső tagozat).¹⁷

Végül röviden egy súlyosnak tűnő – de véleményem szerint elhibázott – ellenérvről. Felmerült az a kifogás, hogy a cigányság munkaerőpiaci pozíciójának feltételezett javulása a tankötelezettség kiterjesztése révén merőben illuzórikus, hiszen az az átlagos cigány iskolázottság emelkedését az országos átlagszint párhuzamos emelkedésével érné el. A munkaerőpiac pedig – így szól a konklúzió – bár ekkor egy fokkal magasabb átlagos iskolázottsági

15 Kemény [1970], 82. old.

16 Lásd Varga [1994], ugyanott.

17 Ha belegondolunk abba, hogy a cigányok mintegy egyharmada ilyen kistélepülésen él, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy a jelenlegi – 16 éves korig tartó – iskoláztatási kötelezettségnek is gyakran nehéz érvényt szerezni.

szinten, de ugyanúgy nem tartana igényt a *relatív*e alacsonyabb végzettségű dolgozók szolgáltatásaira. Ezek között pedig nyilván akkor is felül lennének reprezentálva a cigány dolgozók. Vegyük észre azonban, hogy ez az érvelés két igen szigorú burkolt feltételezésen nyugszik: 1. az oktatásnak pusztán piaci jelzésértéke van, és nincs ismeretközvetítő–termelékenységnövelő hatása; mindössze azt a célt szolgálja, hogy a munkáltatók számára költségkímélő módon manifesztált tegye az eleve meglevő képességbeli–termelékenységi különbségeket; 2. egy jövőbeli gazdasági növekedés az iskolázottság abszolút szintjétől függetlenül a munkaerő mindenkor alsó, mondjuk tíz százalékát amúgy sem képes felszívni. A munkagazdaságtan minden empirikus tapasztalata ellentmond ennek a két premisszának. Habár az iskolának evidens módon van jelzésértéke, döntően azonban azért növeli a kereseteket, mert fokozza a teljesítményeket; a gazdasági növekedés során létrejött új munkahelyek pedig alapvetően képesek egy bizonyos kulturális–iskolázottsági küszöbszintet elérő népességet felszívni. Éppen ezért szükséges a cigányság átlagos iskoláztatási szintjét a huszonegyedik századi iskolázottsági követelményeknek legalább a küszöbszintjéig fölemelni, mert a gazdasági növekedés beindulásával csakis így lesz képes a modern gazdaság ismét integrálni őket saját szervezetebe. Gazdasági növekedés nélkül erre természetesen nincs remény. Viszont e küszöbszint elérése nélkül, akár együtt jár ez a relatív lemaradás mérséklődésével, akár nem, még gazdasági növekedés mellett sem lesznek képesek integrálódni, hiszen a gazdaság mindenkor képes arra, hogy a nem megfelelő minőségű (mégoly olcsó) munkaerőt tökével helyettesítse.

„A cigányok iskolázottságában némi javulást eredményezhet a kötelező tízéves általános képzésnek az oktatási törvényben és a kormányprogramban előírányzott bevezetése. Az iskoláztatás szempontjából leghátrányosabb helyzetű (legrosszabb előmeneteli esélyekkel rendelkező) társadalmi csoportok esetében azonban további kedvezmények is szükségesek ahhoz, hogy az általános képzés időtartamának a meghosszabbítása valóban éreztesse hatását. E nélkül ugyanis az ilyen társadalmi háttérrel rendelkező gyerekek nagy valószínűséggel a hat- és nyolcosztályos középiskolák rohamos gyarapódása miatt erősen kontraszelektált általános iskolákban fogják »letudni« a tíz évet. A támogatások feltételül olyan kritériumokat kell megszabni, amelyek garantálják, hogy azok valóban az egyébként legrosszabb továbbtanulási esélyekkel rendelkező gyerekekhez jussanak el. Az ilyen típusú támogatások óhatatlanul kedveznek a cigányoknak, de aki a kritériumoknak megfelel, annak meg kell kapnia, függetlenül attól, hogy cigány vagy nem cigány. Kétféle támogatást javasolunk:

Továbbtanulási támogatást kell biztosítani azoknak a családoknak, amelyekben egyik szülőnek sincs nyolc általánosnál magasabb iskolai végzettsége, és legalább az egyik szülő munkanélküli, továbbá legalább egy gyerek közép- vagy felsőfokú tanulmányokat folytat. A továbbtanulási támogatást differenciálni lehet aszerint, hogy azon a településen, ahol a család él, mekkora a munkanélküliségi ráta. Ez a kritérium a válságövezeteket, illetve a sorvadó kistelepüléseket fogja előnyben részesíteni, ahonnan a fenti kritéri-

umoknak megfelelő családok gyerekei a legkisebb valószínűséggel tanulnak tovább.”¹⁸

„Fejkvóta jellegű »prémiumot« kell biztosítani minden fenti kritériumoknak megfelelő gyerek után azoknak az általános iskoláknak, ahonnan valamelyik középfokú, illetve azoknak a középiskoláknak, ahonnan valamelyik felsőfokú tanintézménybe felvételt nyertek.”¹⁹

„Jelenleg a cigány gyerekek túlnyomó többsége az általános iskola után nem tanul tovább, és többnyire esélye sincs arra, hogy munkát találjon. Ugyanakkor a munkaügyi központok sem regisztrálják őket. (Ez egyébként nagyjából így van a nem cigány fiatal állástalanok esetében is, jóllehet az állástalan fiatalok körében a cigány fiatalok messze fölülreprezentáltak.²⁰) Így hatástalan marad a Foglalkoztatásról szóló törvény 14. paragrafusának 2. bekezdése, amely kötelezően írja elő az iskolába már nem járó, tizennyolcadik életévüket be nem töltött fiatalok képzési támogatását. Ezért javasoljuk, hogy az Országos Munkaügyi Központ dolgozza ki az a 15–18 éves állástalan fiatalok regisztrálásának technikáit²¹, és tegye kötelezővé a regisztrációt a munkaügyi központoknak. Ez a minimális feltétele annak, hogy a fiataloknak ez a legkiszolgáltatottabb, legperspektívátlanabb helyzetű csoportja átgondolt stratégia alapján intézményes segítségnyújtásban részesüljön.”²²

A Művelődési és Köznevelési Minisztérium kisebbségi oktatásfejlesztési programjával összhangban ki kell dolgozni egy, az általános iskola befejezését és a középiskola elvégzését segítő, speciálisan cigányokra irányuló országos tehetséggondozó és kollégiumi rendszert. Középiskolai és felsőoktatási ösztöndíjrendszert kell kialakítani cigány tanulók számára. Cigány származású főiskolai és egyetemi hallgatók részére ki kell alakítani egy tanulmányi szerződéseken alapuló felsőoktatási hitelkonstrukciót. E programok méretének olyan nagyságrendűnek kell lennie, hogy az ezredfordulóig legalább megduplázza (a jelenlegi 500 fős létszámról minegy 1000 főre emelje) a középiskolákban tanuló cigány gyerekek számát. Ki kell dolgozni a kilencvenes évek realitásának megfelelő, cigány szakképzési programot. Mint a terápiákról szóló rész bevezetőjében említettük, e speciálisan cigány programokban mindazok részt vehetnének, akik cigányként definiálják önmagukat, részt kívánnak venni a szóban forgó programokban, és eleget tesznek a programok által támasztott egyéb követelményeknek. Semmiképpen sem szabad a cigány etnikumhoz tartozás „valódiságát” firtatni. Nyugodtak lehetünk: a mindenkori létszámokhoz képest elenyésző lesz azoknak a száma, akik nem

18 Kemény–Havas–Kertesi [1994], 37. old.

19 Kemény–Havas–Kertesi [1994], ugyanott.

20 A regisztráció mértéke a 15–18 éves cigány állástalanok körében 14 százalékos, a nem cigány állástalanok körében 25 százalékos. A cigány fiatalok részaránya a szóban forgó korosztály állástalanjai körében 16 százalék (ELAR, 1993. szeptember–novemberi adat).

21 A regisztrálás alapját az egyes munkaügyi központok körzetéhez tartozó általános iskoláktól kapott rendszeres adatszolgáltatás képezné. Ez magában foglalná név és lakcím szerint azokat, akik kimaradtak az iskolából vagy a nyolc osztály elvégzése után nem tanultak tovább. Az így szerzett adatokból és az illetékes önkormányzatokkal együttműködve biztosítható a teljes körű regisztráció.

22 Kemény–Havas–Kertesi [1994], 38. old.

cigány létükre akarnak speciális cigány programok előnyeiben való részese-
dés kedvéért egy, a társadalom többsége által előítéletekkel és hátrányos
megkülönböztetéssel sújtott kisebbséghez tartozni. Inkább az ellentétes elő-
jelű problémára kell felkészülni: a programok előnyeit úgy kell bekalibrálni,
hogy az a cigány önazonosság vállalásával járó potenciális stigmatizációért
is kárpótoljon.

A tervek szerint létesítendő országos cigány középiskolai kollégiumi rend-
szer az ország öt nagyvárosában hozna létre hatosztályos (az általános iskola
7–8. osztályára és a középiskola négy osztályára kiterjedő) cigány kollégium-
okat. Ezek a kollégiumok lakóhelyként és felzárkóztató intézményként mű-
ködnének, miközben a voltaképpeni oktatás a szóban forgó nagyváros egyéb
iskoláiban – a többségi társadalomba integrálva – folya. E kollégiumi rend-
szer hátterét egy egész országra kiterjedő általános iskolai cigány tehetség-
gondozó rendszernek kell képeznie. Meg kell határozni az egyes nagyváro-
sokban felállítandó kollégiumok megyekörzeteit, ahonnan a tehetséggondozó
hálózat általános iskolai tanárai diákokat küldenének a kollégiumokba, to-
vábbá meg kell tervezni azt is, hogy mely általános iskolákban célszerű ta-
nárokat megbízni a tehetségesebb és igyekvőbb cigány tanulók felkutatásával.
Végig kell gondolni, hogy milyen anyagi vonzata van egy ilyen méretű
tehetséggondozó hálózat létrehozásának. Semmiképpen sem lenne szabad ezt
az érintett tanároktól „társadalmi munkában” elvárni. A kollégiumi elhelye-
zést a szociális helyzettől függően támogatásban kellene részesíteni. Ki kel-
lene alakítani a továbbtanulni kívánó végzős hallgatók esetében a továbbta-
nuláshoz szükséges felkészítés mechanizmusait az illető nagyváros felsőok-
tatási intézményeivel, illetve a továbbtanulni nem szándékozó végzős hall-
gatók esetében a megfelelő színvonalú elhelyezkedés mechanizmusait a helyi
munkaügyi központokkal együttműködve (lásd: Kertesi–Kézdi [1995]).

Azon cigány csoportok számára, amelyek ezt igénylik (nem tekintik szeg-
regációnak), lehetővé kellene tenni önálló oktatási intézmények létrehozását.
Tudomásunk szerint a Művelődési és Köznevelési Minisztérium jelentősebb
összeggel támogatni kívánja a pécsi Gandhi-gimnázium felépítését, és tervei
között szerepel egy hasonló, hat és fél osztályos gimnázium létrehozása Bu-
dapesten. Mindkét kezdeményezés költségvetési támogatását határozottan ja-
vasoljuk.

A cigány kollégiumoktól és cigány gimnáziumoktól függetlenül létre kel-
lene hozni, és – a már említett tehetséggondozó hálózaton keresztül – az
ország általános iskoláiban meg kellene hirdetni a helyi középiskolákban és
az ország bármelyik felsőoktatási intézményében továbbtanulni kívánó ci-
gány fiatalok számára meghatározott – mindenekelőtt tanulmányi – feltéte-
leket szabó ösztöndíj-pályázatokat.

Szintén a Művelődési és Köznevelési Minisztérium kisebbségi oktatásfej-
lesztési programjával összhangban ki kell dolgozni egy, speciálisan a cigány
gyerekek szakképzését elősegítő programot. „A cigány gyerekek szakképzé-
sének pillanatnyilag az az egyik legfőbb akadály, hogy szüleik képtelenek
gyakorlólhelyeket »vásárolni« számukra, és így gyakorlólhely híján még azok
a szakképző iskolák is elutasítják őket, amelyekbe képességeik és tanulmányi
eredményeik alapján bekerülhetnének. Ennek a kedvezőtlen helyzetnek a ki-

küszöbölésére javasoljuk egy olyan támogatási rendszer kialakítását, amely ebben a tekintetben a családi indulóhelyzetet kompenzálja, illetve a kisiparosok számára nyújtana anyagi támogatást” (leginkább adókedvezményeket) „azzal a feltétellel, ha cigány gyerekek gyakorlati képzését vállalják. Ez a támogatási forma kisiparosok és kisvállalkozók számára nyújtana pályázati lehetőséget.”²³ Az ilyen jellegű pozitív diszkriminációs programok megvalósításával kapcsolatos technikai nehézségekre még visszatérünk.

Közvetlenül a munkanélküliség enyhítését szolgáló programok

Köztudott dolog, hogy a cigány munkanélkülieket az ún. aktív foglalkoztatáspolitikai eszközök²⁴ – lényegesen kisebb számban érik el, mint a munkanélküli népesség egészét. „A cigány munkanélküliek leginkább a közhasznú munkavégzés lehetőségeiből részesülnek, de ez az esetek jelentős hányadában – különösen kisebb településeken – látszatfoglalkoztatás; voltaképpen nem más, mint a segélyezés egy formája. Az önkormányzatok sokszor nem tudják vagy nem is akarják a közhasznú foglalkoztatottakat értelmes feladatokkal ellátni. Többszörre megoldatlanok – elsősorban a kisebb településeken – a munkaszervezési problémák. Ezért az önkormányzatok többszörre arra használják a közhasznú munka lehetőségét, hogy e konstrukcióban rejlő segélyezési lehetőséget kihasználva kíméljék segélyezési keretüket. A fentiek figyelembevételével javasoljuk olyan program kidolgozását, amely az önkormányzatok, a munkaügyi és képzési központok együttműködésére építve a képzési programok és a közhasznú munkavégzés összekapcsolására törekszik.”²⁵ A közhasznú foglalkoztatás értelmessé tételére mindenekelőtt a szociális szolgáltatások területén nyílik lehetőség: házi szociális gondozás, falugondnoki rendszer, iskolai, óvodai szolgáltatások lehetnének azok a területek, amelyek nem igényelnek különösebb képzettséget, ugyanakkor a foglalkoztatási lehetőségek bővíthetők általuk. „Az ilyen típusú foglalkoztatás nagy előnye a közhasznú munkavégzés jelenleg uralkodó formáival szemben, hogy sokkal inkább integráló hatású. A képzés és a közhasznú foglalkoztatás összekapcsolása révén szervezhetőek olyan »tatarozó brigádok«, amelyek valamilyen nonprofit konstrukcióban elvégzik a családi házak és középületek egyszerűbb felújítási munkáit.”²⁶

„Gyakran felvetődik – és általános megfogalmazásban a Munkaügyi Minisztérium cselekvési programjában is szerepel – az, hogy a falun élő, hátrányos helyzetű munkanélküliek és ezen belül a cigányok önfoglalkoztatásában szerepet kaphatna a mezőgazdasági termelés, és ehhez művelésre alkalmas földterületet kellene biztosítani. Tény, hogy a cigányok, ahogy annak idején az első, most a »második földosztásból« is kimaradtak. Mivel koráb-

23 Liskó [1995], 15. old.

24 Az aktív foglalkoztatáspolitikai eszközök a következők: támogatott munkaerőpiaci képzés, a munkanélküliek vállalkozóvá válását elősegítő támogatások, a munkaadók foglalkoztatásbővítési, illetve részmunkaidős foglalkoztatási támogatása.

25 Kemény–Havas–Kertesi [1994], 38. old.

26 Kemény–Havas–Kertesi [1994], ugyanott.

ban ritka kivételektől eltekintve nem volt saját földtulajdonuk, a kárpótlási jegyek révén eleve nem juthattak földhöz. De résztulajdonosként is alig-alig szereztek jogot, pedig az elmúlt évtizedekben sokan közülük tartós alkalmazottai voltak valamelyik téessznek vagy állami gazdaságnak, és mezőgazdasági munkából éltek. A Munkaügyi Minisztérium az önkormányzati tulajdonban levő földek hasznosítását javasolja ilyen célokra. Tudjuk, hogy az önkormányzatok csak korábban állami tulajdonban levő belterületi földeket kaptak meg. Ezek helyenként a legrászorultabb családok minimális szintű önellátását biztosíthatják, többet aligha. A jövedelempótló támogatásból vagy egyéb szociális juttatásokból élő családoknak ez is sokat jelenthet. Kérdés, hogy a cigány családok mezőgazdasági termelési kultúráját figyelembe véve, megfogalmazhatók-e ennél nagyratörőbb tevek is. Az 1993/94. évi országos cigányvizsgálat tapasztalatai arról tanúskodnak, hogy ezen a téren igen nagyok a regionális különbségek. A Dunántúlon s különösen a dél-dunántúli részen lényegesen jobb a háztáji gazdálkodás mutatói, mint az ország más részein. Ezért mindenekelőtt a Dél-Dunántúlon (Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyékben) javasoljuk egy olyan program kidolgozását, amely lehetővé teszi a komolyabb gazdálkodást is vállaló családok kiválasztását és földhöz juttatását. A kiválasztás egyik szempontja lehet, hogy kik azok, akik korábbi hosszabb alkalmazotti jogviszonyuk révén jogosultak lettek volna részaránytulajdonra, de jogosultságukat valamiért nem érvényesítették.”²⁷

A Budapesten működő *Autonómia Alapítvány*²⁸ ötödik éve foglalkozik helyi cigány szervezetekben végzett foglalkoztatásbővítő és a cigány közösségek megélhetését elősegítő gazdasági tevékenységek támogatásával. Eddigi működése során mintegy 125 cigány szervezetnek nyújtott vissza nem térítendő támogatást és hitelt munkaalkalom-teremtésre. Ennek a 125 programnak az alapján bizonyos általánosítható tapasztalatok is megfogalmazhatók. A legfontosabb tapasztalat talán az, hogy magának az alapítvány profiljának megfelelő szervezetek tevékenységére az ország több helyén is szükség volna. A Munkaügyi Minisztérium, valamelyik országos hálózati bankkal együttműködésben megfontolhatná, hogy hasonló, helyi kezdeményezésű, kis méretű projektek támogatására vagy előnyös – esetleg nulla kamatozású – meghitelezésére pénzalapot hoz létre, melynek kihelyezésére és a vállalkozások életképességének elbírálására a szóban forgó bank helyi részlegeit kérné fel. Roppant fontos lenne ezen a téren, hogy az így nagyobb méreteken beinduló program az *Autonómia Alapítvány* eddigi tapasztalatait átvegye, és az Alapítvány munkatársai intenzív képzési program keretében elvállalják a helyi banki szakemberek kiképzését. Azt javasoljuk, hogy a Munkaügyi Minisztérium bízza meg az Alapítvány vezetőjét azzal, hogy az Alapítvány tevékenységének eddigi tapasztalatait összegezze, és pénzügyi szakemberekkel együttműködve dolgozza ki egy ilyen jellegű – de lényegesen nagyobb méretű – program tervét. Ennek a programnak a helyi munkaügyi és képzési

²⁷ Kemény-Havas-Kertesi [1994], 41. old.

²⁸ Az *Autonómia Alapítvány* működéséről lásd Csongor Anna [1944] beszámolóját, illetve Bíró Andrásnak (az Alapítvány igazgatójának) az interjút (HVG, 1994. november 5. 51–52. old.).

központok segítségével arra is ki kellene terjednie, hogy az ilyen típusú vállalkozások potenciális vezetőit ellássák a vállalkozás vezetéséhez szükséges praktikus vezetői, pénzügyi és gazdasági ismeretekkel (például olyan módon, hogy többek között ilyen jellegű tanfolyamokon való részvételhez kötnék a hitelkérelmek, illetve támogatási kérelmek esetleges kedvező elbírálását).

Végül – az iskolaügyhöz hasonlóan – a munkaügyi gyakorlatnak is alkalmaznia kellene olyan pozitív diszkriminációs programokat, amelyek a munkáltatók részére nyújtott kedvezményekkel (mindenekelőtt adókedvezményekkel) támogatnák a cigány dolgozók alkalmazását. Természetesen itt is érvényesülnie kell az általános alapelvnek: egyedül az érintett cigány dolgozók lennének hivatottak eldönteni, kívánnak-e cigányságuk nyílt vállalásával a szóban forgó programok előnyeiben részesülni. Másfelől: tekintetbe véve a statisztikai diszkrimináció feltehetően általánosan elterjedt voltát, egy ilyen adókedvezmény mértékét igen nagy gondossággal úgy kell bekalibrálni, hogy az ellensúlyozni tudja a munkaerő-állomány statisztikai alapon történő primér megszűrésének előnyeit, és fedezni tudja az ily módon nagyobb mértékben szükségessé váló munkaügyi apparátus működtetési költségeit. Ez két-fajta típusú munkaadó esetében valószínű: egyrészt olyan nagyobb vállalatok esetében, amelyek egyébként is fenntartanak munkaügyi apparátust, és technológiájuk folytán egyaránt igényelnek képzett és képzetlen embereket, másrészt pedig olyan kisebb településeken élő, kisvállalkozó munkaadók esetében, akik potenciális alkalmazottaikat egyébként is jól ismerik, és vállalatuk méretéből adódóan néhány kisebbségi dolgozó alkalmazása is jelentős mértékű adókedvezményeket jelenthet számukra.

A legelesettebbekről

Röviden szólunk kell a legelesettebbekről, akiken sem a fent említett munkaerőpiaci programok, sem az első pontban felsorolt oktatási, képzési programok nemigen segíthetnek. Tudomásul kell vennünk: a cigányság maga is erősen rétegzett; társadalmi hierarchiájának alján – akárcsak az egész társadalom hierarchiájának az alján – mindig is lesznek olyan csoportok, amelyek csak a szociális juttatások segíthetnek. Bármennyire szomorú is a szegénységben megrekedt, segélyeken élő családok látványa, tudomásul kell vennünk: sok cigány és nem cigány szegény család megélhetését egyedül a szociális juttatások (családi pótlék, gyes, gyed) és a segélyek teszik lehetővé. Éppen ezért álljon itt két figyelmeztetés mindazoknak, akik ezeknek a szociális juttatásoknak a létjogosultságát hajlamosak lennének e juttatások és segélyek munkakínálat-visszafogó, illetve gyermekszám-növelő hatásaira hivatkozva elhamarkodva megkérdőjelezni. 1. E szociális juttatások demográfiai összefüggései mögött olyan bonyolult ökonómiai döntési problémák húzódnak meg, melyeknek pontos természetét sem a demográfusok, sem a közgazdászok nem látják teljesen világosan. Mindenekelőtt az oksági irányok kérdésesek. Nem világos ugyanis, hogy milyen mértékben tulajdonítható a magas gyerekszám a segélyezéstől teljesen független autonóm okoknak, illetve magának a segélyezésnek. Ha ezt tudni lehetne, nem lenne többé rejtély

a harmadik világ népesedési problémáinak nagy része sem. 2. De ha ismer-nénk is az ilyen döntések mögött meghúzódó kalkulus pontos természetét, ekkor is szükség lenne e hatások pontos mérésére, alternatív hipotézisek so-kaságának alapos tesztelésére stb. Tudomásunk szerint hazánkban erre egyet-len komolyan vehető kísérlet sem történt. Márpedig ennek hiányában roppant kockázatos a nyilvánvalóan érvényesülő primér hatásokat – „ahol egyébként is sok gyerek van és kevés az aktív kereső, ott a családok csak szociális juttatás, illetve segély jellegű jövedelmekből tudnak megélni” – a bizonyta-lanul érvényesülő szekunder hatásokra – például a segélyek által indukált pótlólagos születésszámmra – hivatkozva megkérdőjelezni.

A munkaerőpiaci diszkrimináció elleni küzdelem

Mínt hogy a diszkrimináció minden valószínűség szerint igen nagy szerepet játszik a cigány dolgozók kereseti színvonalának és foglalkoztatási esélyeinek meghatározásában, a diszkrimináció elleni küzdelemnek jelentős részben kell szerepelnie a terápiákban is. A diszkrimináció elleni harc alapvetően kétfajta módon folyhat: egyrészt a diszkriminatív gyakorlat jogi eszközökkel való tiltásával, szankcionálásával és e szankciók hatásos érvényesítésével; más-részt pedig gazdasági eszközökkel, a munkaadók érdekeltségének megvál-toztatásával is meg lehet próbálni a diszkriminatív gyakorlat esélyeinek csök-kentését. Az előbbi a diszkriminációellenes törvények, az utóbbi az ún. po-zitív diszkriminációs programok feladata. Mindkét téren igen jelentős előre-lépésre van szükség. Vegyük észre: e kétfajta terápia elvileg tökéletesen el-lentétes filozófiai alapokon nyugszik. A diszkriminációt tiltó törvények az egyenlő esélyek elvének talaján állnak, a pozitív diszkriminációs programok pedig nyilvánvalóan azon a rezignált felismerésen nyugszanak, hogy a disz-kriminációellenes törvények érvényesítése a gyakorlatban csak meglehetősen szűk korlátok között lehetséges, s ezért a diszkrimináció által sújtott csoportokat külön erőforrásokkal, az egyenlőtlen elbírálás felvállalásával is hozzá kell segíteni, hogy előnyösebb helyzetbe jussanak. Nem feladata ennek az írásnak, hogy e két felfogás elvi különbségeinek jogi, filozófiai és szociál-politikai részleteit kidolgozza, a probléma által kiváltott heves politikai in-dulatok és társadalmi érzékenységek miatt azonban nagy jelentősége lenne annak, hogy jogászok, politikusok és filozófusok megpróbálják e dilemmá-kat, ha nem is megoldani, de legalábbis valamilyen pragmatikus *modus vi-vendit* találni.

Rátérve magának a diszkriminációellenes törvénynek a feladatára: min-denekelőtt a törvényhozás feladata lenne egy munkaerőpiaci diszkriminációt is tiltó, külön diszkriminációellenes törvény megalkotása. Ez a törvény exp-licit módon szankcionálná az elbocsátások, a felvételek és a keresetmegál-lapítás területén érvényesülő, különböző etnikai csoportok, nemek, illetve egyéb kisebbségi csoportok képviselőit hátrányos helyzetbe hozó megkülön-böztetéseket. Anélkül, hogy a jogi részleteket érinteném – melyeket ilyen irányú szakértelmem hiányában amúgy sem lennék képes végiggondolni –, csak néhány szempontra szeretném felhívni itt a figyelmet. 1. A diszkrimi-

nációellenes törvény megalkotásának szükségességét nem lehet azzal megkérdőjelezni, hogy nemzetközi szerződések és érvényes munkaügyi jogszabályok amúgy is tartalmazzanak ilyen klauzulákat, s lám, azok sem vezettek hatásos eredményekre. Ezek a szerződések és jogszabályok ugyanis nem tartalmazzanak intézményi garanciákat és kidolgozott eljárási utakat az ilyen jellegű jogsérelmek orvoslására. Márpedig aligha lehet kétséges, hogy egy diszkriminációellenes törvény hatásossága alapvetően azon múlik, hogy sikerül-e azt olyan intézmények megalkotásával egybekötni, melyeknek feladata éppen az lenne, hogy diszkriminatív módon jogsértő eseteket kutassanak föl, és a sértettek ingyenes jogi képviselőt ellássák. 2. Egy diszkriminációellenes törvény szükségességével szemben nem jó ellenérv, hogy a potenciális jogsértéseknek csak egy igen kis százalékát képes bíróság elé vinni. Az a tény, hogy az Egyesült Államokban a Polgárjogi Törvény (munkaerőpiaci diszkriminációt tiltó) VII. cikkelye alapján 1964 és 1981 között mindössze 5000 peres ügyet folytattak le (lásd Leonard [1984], 150. old.), nem jelenti azt, hogy a törvény hatása ezekre és csakis ezekre a peres ügyekre korlátozódik. E peres ügyek visszatartó ereje azon is múlik, hogy mekkora nyilvánosság előtt zajlanak, és milyen a társadalom általános fogadókészsége az ilyen jellegű jogsértésekre. Ez utóbbi problémára még visszatérünk. 3. Nagy gondot kell fordítani e törvény megfogalmazásánál a diszkriminációval kapcsolatos közgazdasági ismereteinkre és azon országok bírói gyakorlatára, amelyek ilyen jellegű törvényeket hosszabb ideje működtetnek. Csak példaként említem meg: nagyon fontos dolog a diszkrimináció valamennyi lehetséges esetét explicit módon a törvény hatálya alá vonni, ellenkező esetben a diszkriminatív gyakorlat megtalálja magának a törvénnyel összhangban levő utakat.²⁹

Eddigi javaslataink közül pozitív diszkriminációs programoknak számítanak az iskolai hátrány mérsékléséről szóló fejezetben (a 44–46. oldalon) megfogalmazott gyakorlati ajánlások, illetve annak számít a foglalkoztatásnövelő intézkedésekről szóló fejezetben (a 47–48. oldalon) javasolt programok. Ezeknek a programoknak a létjogosultságát két körülmény adja meg: 1. ha az általánosabb jellegű programok valamilyen technikai jellegű ok következtében (a programban való részvétel nagyobb információs vagy egyéb tranzakciós költségei miatt) nem érnek el megfelelő mértékben a szóban forgó kisebbséghez, és/vagy 2. ha az adott program által enyhíteni kívánt általánosabb hátrányt speciálisan kisebbséget sújtó diszkrimináció is tetézi. Nem feledkezhetünk meg azonban a pozitív diszkriminációt alkalmazó programokat speciálisan jellemző technikai jellegű nehézségekről sem. Ez azonban már egy következő, igen általános problémacsomaghoz vezet el bennünket.

29 Egy ilyen diszkriminációellenes törvény által felállított intézménynek kellene például azt a jelenleg igen általánosnak tekinthető durva jogsértést kivizsgálnia, mely szerint a munkáltatók egy tekintélyes része a munkaügyi központoknál kiköti – természetesen szóban –, hogy cigány dolgozók kiközvetítését nem fogadja el, s ezért a központtól (mint megrendelő) azt várja el, hogy ebből a szempontból eleve megszüntse a kiközvetített munkaerő-állományt (OMK-központ, szóbeli közlés).

A programok megtervezésével kapcsolatos technikai részletkérdések

Nyomatékosan hangsúlyoznunk kell: az itt felvázolt valamennyi reform, program, illetve javaslat tervezet csupán, mely a műfaj sajátosságaiból adódóan nem törekedhet többre, mint hogy nagy vonalakban vázolja egy intézkedéscsomag főbb elemeit. A programok részletes kimunkálása szakkérdések sokaságának a megoldását feltételezi. E részletkérdések még oly érintőleges tárgyalására sincs itt mód. Talán mégsem lesz fölösleges, ha – a teljesség igénye nélkül – számba vesszük azokat a várható nehézségeket, illetve tipikus dilemmákat, amelyek e programok részletes kimunkálása során nagy valószínűséggel felmerülhetnek.

1. Valamennyi program esetében alaposan meg kell fontolni: a cigányság sajátos problémáinak megoldását egy általánosabb probléma keretein belül szeretnénk-e megtalálni, vagy speciálisan cigány program beindítását tartjuk szükségesnek.

2. Speciálisan cigány programok esetében szembe kell nézni azzal a problémával, hogy a cigányságot operacionálisan definiálni kell. Véleményem szerint erre a legjobb – legkevesebb konfliktust gerjesztő – megoldás az, ha a programokban való részvételt rábízunk magukra az érdekeltekre. Az önkéntes részvétel így automatikusan megoldja a cigányság definícióját is.

3. Pozitív diszkriminációs programok esetében gyakorta igen bonyolult kérdés eldönteni, hogy az adott támogatás elnyerésének feltételül a hátrányok milyen mértékű csökkentését szabjuk meg. Ennek az empirikus mértéknek a meghatározása gyakran olyan ökológiai információkat feltételez a cigányság számáról vagy részarányáról valamely területi vagy munkahelyi egységben, amelyek nem állnak rendelkezésre. Hasonlóan nehéz probléma a részvételhez szükséges rezervációs szintek, jogosultsági küszöbök becslése.

4. Speciálisan cigány programok beindításakor igen gondosan mérlegelni kell azt, hogy vajon a programok működtetői nem érdekeltek-e abban, hogy a cigány programok meglétére hivatkozva, a cigányokat szisztematikusan kiszorítsák a még korábbiól meglévő, általánosabb programokból.

5. A speciális cigány programok tipikus veszélye az, hogy a mennyiségi előirányzatokat a végrehajtó hatóság a program minőségének lerontásával teljesíti. Ezért minőséget biztosító garanciákat kell a programokba beépíteni.

6. A programok bevezetését más országok joggyakorlata, illetve hosszabb ideje működő programjai kiértékelésének kell megelőznie. A programokat lehetőség szerint először kísérleti jelleggel kell bevezetni, hatásvizsgálatokkal kontrollálni, s ezeknek a tapasztalatoknak a fényében esetleg az előzetes elképzelésekhez képest korrigálni.

7. A parlament által kinevezett kisebbségi, illetve adatvédelmi ombudsman aktív közreműködésével ki kellene dolgozni a cigánysággal kapcsolatos adatfelvételeknek azokat a módozatait, amelyek összhangban állnak az emberi jogokkal, az adatvédelmi törvénnyel, és ugyanakkor lehetővé teszik a cigányság helyzetének mérését, a bevezetett programok utólagos hatásvizsgálatát is.

A reformok társadalmi–politikai közege

Természetesen nem hagyható figyelmen kívül az a társadalmi–politikai közeg, amelyben a fentiekben javasolt programokat bevezetnék. Itt lényegében három problémát kell megoldani:

1. A speciálisan cigányokat támogató programokat esetenként még akkor is fel kell tudni vállalni, ha ez a nem cigány környezetből ellenérzéseket vált ki. A diszkrimináció által súlyosbított induló hátrányok felszámolása nagyobb kezdeti lökések nélkül többnyire elképzelhetetlen. Nagyobb volumenű cigány programok betölthetik ennek a kezdő lökésnek a szerepét.

2. Az e programok bevezetéséhez szükséges társadalmi közeg előkészítésében óriási szerepe van a tömegkommunikációnak, mindenekelőtt a televíziónak. Meg kellene nyerni a média véleményformáló szereplőit és tulajdonosait annak, hogy tevékeny részt vállaljanak a társadalom cigányokkal szembeni toleranciaszintjének növelésében, az előítéletek oldásában. Ennek a feladatnak a megoldása is természetesen bonyolult szakkérdés, melynek megtevezéséhez célszerű lenne igénybe venni a témakör szakértőinek (például az ELTE Média Tanszékének) a segítségét. Ugyanez vonatkozik a bevezetendő programok PR-arculatának megtervezésére. Igen sok múlik azon, hogy a tömegkommunikációban milyen módon jut át ezeknek a reformoknak a politikai üzenete.

3. E reformok politikai hátterét – mint már említettük – egy jövőben megizmosodó cigány középosztálynak kell majd megadnia. Mindazonáltal nem várhatunk arra a távoli időpontra, amikor ez bekövetkezik. A jelenlegi politikai elit súlyos mulasztása – ez egyaránt vonatkozik a rendszerváltás utáni valamennyi kormányra –, hogy az ország legnagyobb kisebbségét nem képviselteti (mondjuk az Etnikai Hivatal valamelyik vezetői szintjén) a kormányzat csúcsszintjein.³⁰ Minimálisan szükség lenne ugyanis legalább egy olyan nagy tekintélyű, független cigány politikai vezetőre, aki a kormány szintjén tudná kellő politikai súly birtokában képviselni a cigányság érdekeit.

30 A kézirat lezárása utáni fejlemény, hogy a Nemzetiségi és Etnikai Hivatal élére egy tekintélyes, független cigány politikus került.

F1.a: A munkaerőpiachoz kötődő (vagy: foglalkoztatáshoz szokott) népesség operacionális definíciója

Aktivitási státus 1993. szeptember– november hónapjában			19 évesnél idősebb, munkaképes korú, nem tanuló?		nem
			igen		
			Volt-e valamikor munkája 1989–93 között?		
			igen	nem	
Foglalkoztatott *			Volt munkája 1992 októberében	Nem volt munkája 1992 októberében	
Munkanélküli (munkát kereső)					
Inaktív (munkát nem kereső)	Szeretne-e munkát vállal- ni?	igen			
		nem			

* A foglalkoztatottak esetében csak azt tudjuk, hogy 1992 októberében volt-e munkájuk. Ezért az 1993 őszi foglalkoztatottak közül azokat, akiknek 1992 októberében nem volt munkájuk, kizártuk a referenciahalmozból. Ők ugyanis 1989–91 között elvileg dolgozhattak. Arról pedig, hogy valóban dolgoztak-e, nincsenek információink.

 = Munkaerőpiachoz kötődő

 = Munkaerőpiachoz nem kötődő

 = Ezekre az esetekre nincsenek értelmezve a fenti fogalmak

F1.b: A munkaerőpiacról kizorult (vagy: foglalkoztatásból kizorult) népesség operacionális definíciója

Aktivitási státus 1993. szeptember– november hónapjában			19 évesnél idősebb, munkaképes korú, nem tanuló?		nem
			igen		
			Volt-e valamikor munkája 1989–93 között?		
			igen	nem	
Foglalkoztatott*			Volt munkája 1992 októberében		Nem volt munkája 1992 októberében
Munkanélküli (munkát kereső)			Egy évnél rövidebb ideje keres munkát	Egy évnél hosszabb ideje keres munkát	
Inaktív (munkát nem kereső)	Szeretne-e munkát vállal- ni?	igen			
		nem			

* Lásd F1.a táblázat * jegyzetét!

 = Munkaerőpiacról kizorult

 = Munkaerőpiacról nem szorult ki

 = Ezekre az esetekre nincsenek értelmezve a fenti fogalmak

F2: Az ELAR-minta alapján kapott cigány munkanélküliségi ráták átsúlyozása az 1993/94. évi reprezentatív cigányvizsgálat iskolai végzettség szerinti megoszlásai alapján

Az alapvető probléma az, hogy az ELAR munkaerő-felvétel iskolai végzettség szerinti adatai az 1993/94. évi cigányfelvétel iskolai végzettség szerinti arányai alapján jelentős mértékben torzítottak tekinthetők. A valóságoshoz képest az ELAR-mintában komoly mértékben alulreprezentáltak az alacsony iskolai végzettségű cigány emberek, és komoly mértékben felülreprezentáltak a magasabb iskolai végzettségű cigány emberek. Minthogy az iskolai végzettség igen erősen befolyásolja a munkanélküliségi ráták értékeit, annak érdekében, hogy reális becslésekhez jussunk, a cigányfelvétel iskolai végzettségi megoszlásai alapján átsúlyoztuk az ELAR-minta iskolai végzettség szerinti megoszlásait, majd az így átsúlyozott megoszlások segítségével, az iskolai végzettség specifikus ELAR-mintabeli munkanélküliségi ráták felhasználásával, a szóban forgó torzítást korrigáló, munkanélküliségi ráta értékeket becsültünk meg. Jelen tanulmány keretei között nincs arra mód, hogy részletes bizonyítással támasszuk alá az ELAR-minta torzítottságával kapcsolatos állításunkat. Ezt azonban egy másik tanulmányunkban megtettük. Lásd: Havas–Kemény–Kertesi [1995].

F2.a: Az ELAR-minta reprezentativitása az 1993/94. évi cigányvizsgálat mintájához képest (aktív korúak [$15 \leq \text{KOR} \leq 74$], nappali tagozatos tanulók nélkül)

Iskolai végzettség	ELAR-minta (1)	A cigányságvizsgálat mintája (2)	(2)/(1)
0 osztály	5,47	9,10	1,6636
1–7 osztály	27,37	32,90	1,2020
8 osztály	45,46	43,50	0,9569
Szakmunkásképző	12,87	12,20	0,9479
Középiskola	6,96	2,00	0,2874
Felsőfok	1,58	0,30	0,1899
Együtt (%)	99,71	100,00	
Esetszám (fő)	255.186	4.910	

Megjegyzés: Az ELAR-mintában az esetszám a teljeskörű értelmezést biztosító súlyokkal felszorozott esetszám

Homogenitásvizsgálat: $\text{CHI}^2(5)=389,34$

Valószínűség: 100%; nullhipotézis: elutasítva.

F2.b: Az ELAR-mintából számított iskolai végzettség specifikus cigány munkanélküliségi ráták (passzív munkanélküliek nélkül), illetve a foglalkoztatottak és munkanélküliek iskolai végzettség szerinti megoszlása és e megoszlási értékek átsúlyozott értékei (az 1993/94. évi cigányvizsgálat megfelelő megoszlási értékei alapján), %

Iskolai végzettség	Az ELAR-mintából kapott munkanélküliségi ráta	megoszlás	Átsúlyozott megoszlás*
0 osztály	75,59	1,51	2,78
1-7 osztály	51,49	15,02	19,94
8 osztály	39,98	48,20	50,73
Szaktanulmányok	21,93	21,24	22,24
Középiskola	11,02	10,38	3,29
Felsőfok	2,63	3,65	0,76
Együtt	34,05%	100,00	99,74

* Az átsúlyozott megoszlást úgy kaptuk meg, hogy az F2.a táblázat 3. oszlopában található felül-, ill. alulreprezentáltsági arányszámokkal beszoroztuk az ELAR-minta megoszlási értékeit, majd az így kapott értékeket újra kiszázeléeltuk. Az iskolai végzettség specifikus munkanélküliségi ráták és az átsúlyozott megoszlás révén kapott aggregált munkanélküliségi ráta értéke = 37,91%.

F2.c: Az ELAR-mintából számított iskolai végzettség specifikus cigány munkanélküliségi ráták (passzív munkanélküliekkel együtt), illetve a foglalkoztatottak, munkanélküliek és passzív munkanélküliek iskolai végzettség szerinti megoszlása és e megoszlási értékek átsúlyozott értékei (az 1993/94. évi cigányvizsgálat megfelelő megoszlási értékei alapján), %

Iskolai végzettség	Az ELAR-mintából kapott munkanélküliségi ráta	megoszlás	Átsúlyozott megoszlás*
0 osztály	81,12	1,68	3,00
1-7 osztály	66,35	18,56	24,03
8 osztály	48,96	48,60	50,09
Szaktanulmányok	25,32	19,04	19,44
Középiskola	12,05	9,00	2,89
Felsőfok	2,63	3,13	0,64
Együtt	43,46%	100,01	100,09

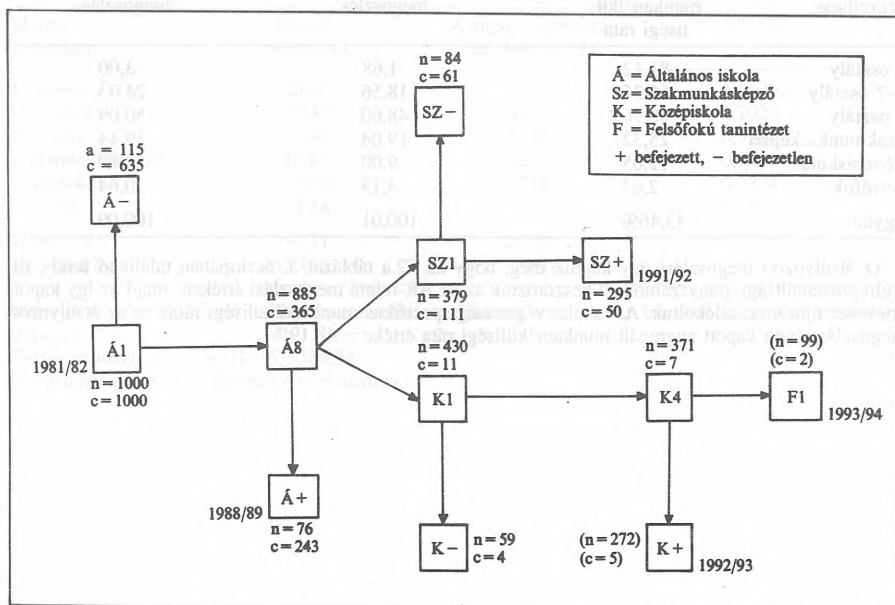
* Az átsúlyozott megoszlást úgy kaptuk meg, hogy az F2.a táblázat 3. oszlopában található felül-, ill. alulreprezentáltsági arányszámokkal beszoroztuk az ELAR-minta megoszlási értékeit, majd az így kapott értékeket újra kiszázeléeltuk. Az iskolai végzettség specifikus munkanélküliségi ráták és az átsúlyozott megoszlás révén kapott aggregált munkanélküliségi ráta értéke = 48,19%.

F3: Azon háztartások aránya, amelyekben a 15–74 éves korosztályhoz tartozó háztartástagok közül legalább 1, legalább 2, illetve legalább 3 személy munkanélküli vagy passzív munkanélküli a különböző létszámú háztartástípusok háztartásainak százalékában (a tábla celláiban a cigány háztartások arányai, alaturuk zárójelben pedig a nem cigány háztartások arányai szerepelnek)

A 15–74 éves háztartástagok száma (fő)	senki sem	A háztartástagok közül		
		1 munkanélküli vagy passzív munkanélküli	legalább 2 3	legalább 3
1	92,8 (94,7)	7,2 (38,8)		
2	61,3 (87,5)	38,8 (12,5)	5,1 (1,0)	
3	51,1 (78,1)	48,9 (21,9)	13,9 (3,2)	4,2 (0,2)
4	39,5 (72,6)	60,5 (27,4)	27,9 (5,5)	8,7 (0,7)
5+	22,4 (63,8)	77,6 (36,2)	35,7 (12,7)	17,1 (2,1)
Összes háztartás	61,4 (85,6)	38,6 (14,4)	8,7 (1,7)	2,0 (0,1)

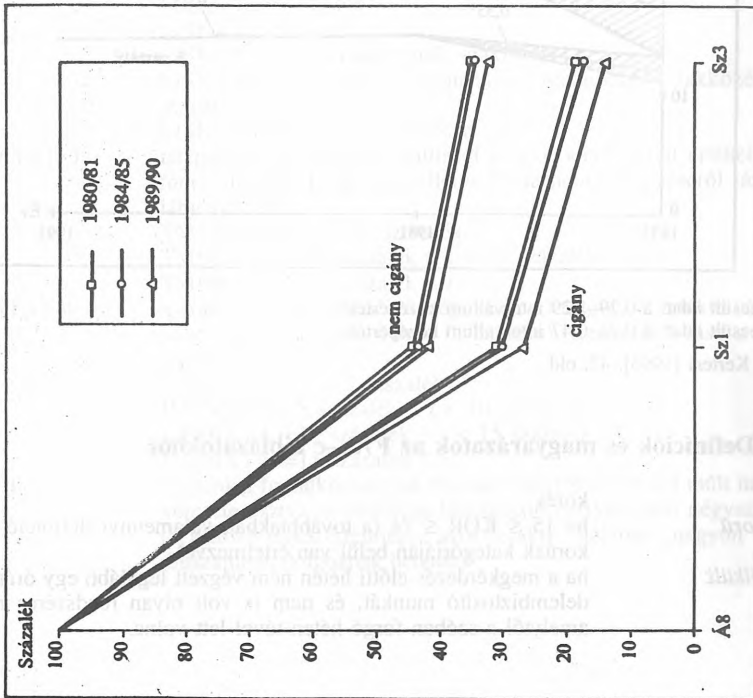
Forrás: ELAR, 1993. szeptember–novemberi állapot

F4: Az egyes iskolafokozatokra eljutott tanulók aránya az 1981/82-es tanévben hatéves generáció ezrelékében (n=nem cigány gyerekek adatai; c=cigány gyerekek adatai)

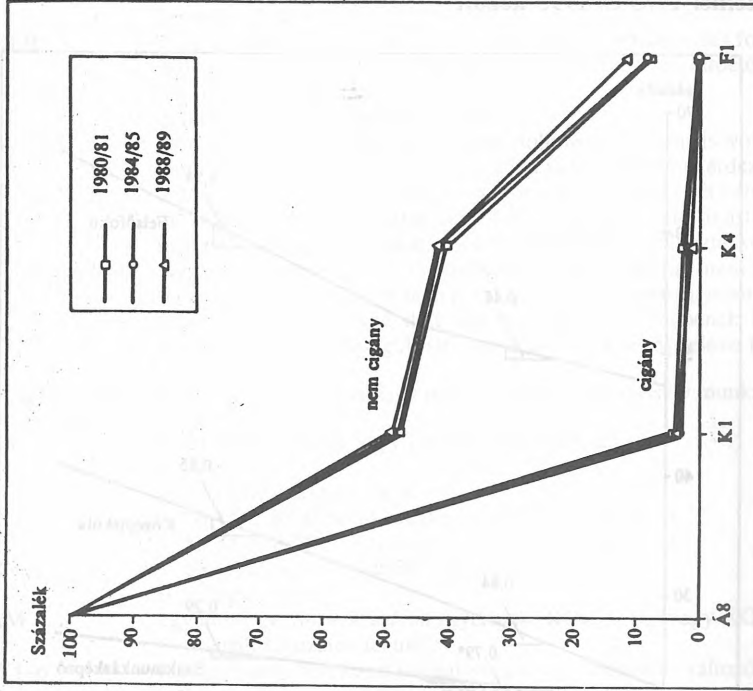
Forrás: Kertesi [1995], 38. old.

F5.a: Továbbtanulási esélyek a szakmunkásképzőben (az adott korosztály általános iskolai nyolcadikosainak százalékában)

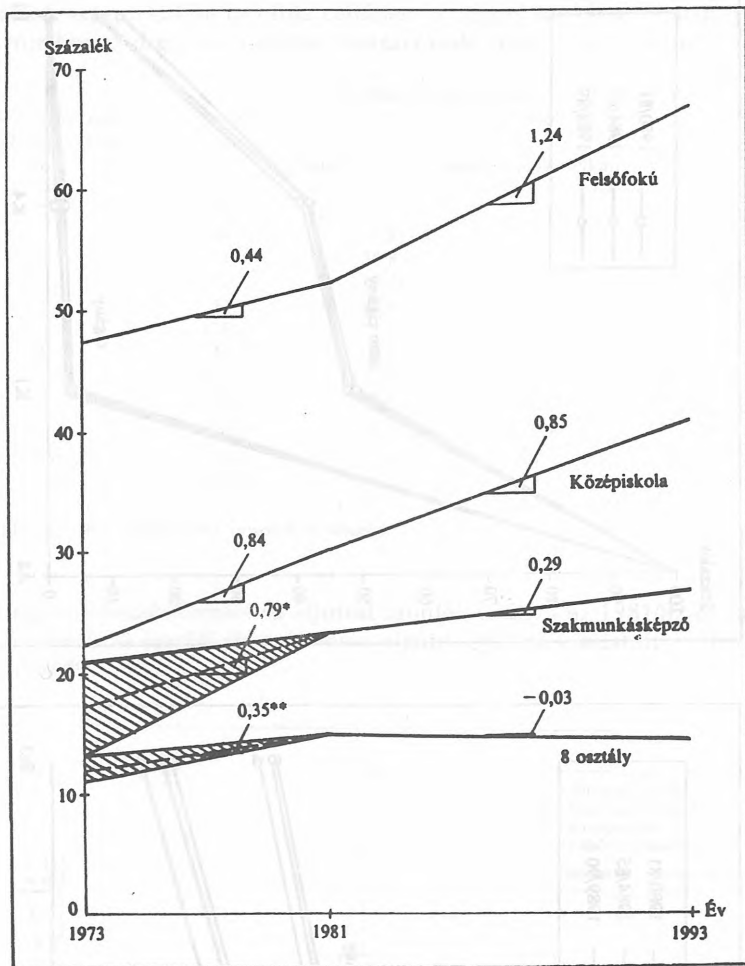
Forrás: Kertesi [1995], 40. old.

F5.b: Továbbjutási esélyek a középiskolában és az egyetemi felvételin (az adott korosztály általános iskolai nyolcadikosainak százalékában)

Forrás: Kertesi [1995], 43. old.

F6: A különböző iskolai végzettségi fokozatok piaci értékének átlagos növekedési ütemei 1973 és 1993 között

* Becsült adat: a 0,29–1,29 intervallum középértéke.

** Becsült adat: a 0,22–0,47 intervallum középértéke.

Forrás: Kertesi [1995], 47. old.

F7.a: Definíciók és magyarázatok az F7.b–c táblázatokhoz

KOR

Aktív korú

Állásnélküli:

: korév

: ha $15 \leq KOR \leq 74$ (a továbbiakban valamennyi definíció az aktív korúak kategóriáján belül van értelmezve)

: ha a megkérdezés előtti héten nem végzett legalább egy órányi jövedelembiztosító munkát, és nem is volt olyan rendszeres munkája, amelytől a szóban forgó héten távol lett volna.

Foglalkoztatott	: ha a megkérdezés előtti héten legalább egy órányi jövedelmet biztosító munkát végzett, illetve rendelkezett olyan munkahellyel, ahonnan átmenetileg távol volt.
AKTMKER	1, ha az állásnélküli személy a megkérdezés előtti négy hét folyamán aktívan keresett munkát (munkaközvetítőt keresett fel, hirdetést adott fel, hirdetésre válaszolt), 0, ha nem keresett aktívan munkát.
Munkánélküli	: ha a megkérdezés előtti héten nem dolgozott, és nem is volt olyan munkája, amelyről átmenetileg távol lett volna; és a megkérdezés előtti négy hét folyamán aktívan keresett munkát; továbbá két héten belül munkába tudott volna állni, ha talált volna megfelelő állást; illetve már talált magának munkát, ahol 30 napon belül dolgozni kezd.
Passzív munkánélküli	: (vagy reményvesztett munkánélküli): a gazdaságilag nem aktívak (nem foglalkoztatottak és nem munkánélküliek) csoportján belül azok, akik szeretnének ugyan dolgozni, és képesek is lennének erre, de koruk, szakképzetlenségük stb. miatt az álláskeresést eleve reménytelennek ítélik.
AKTÍV (vagy tágabb értelemben vett aktív)	1, ha a foglalkoztatott vagy munkánélküli, vagy passzív munkánélküli 0, ha egyik sem
MKNELK	1, ha munkánélküli vagy passzív munkánélküli 0, egyik sem
NEM	: 1, ha férfi, illetve 0, ha nő
FIATAL	: 1, ha $15 \leq \text{KOR} \leq 24$, illetve 0, ha $25 \leq \text{KOR} \leq 74$
IDŐS	: 1, ha $55 \leq \text{KOR} \leq 74$, illetve 0, ha $15 \leq \text{KOR} \leq 54$
HÁZAS	1, ha házas vagy együttélő élettárs 0, ha egyik sem
GYSZÁM	: együttélő gyermekek száma (gyermek: $\text{KOR} \leq 16$ [vagy $\text{KOR} > 16$ és nappali tagozatos tanuló])
LISKVY1-6	: legmagasabb, befejezett iskolai végzettség (dichotóm változók: 1, ha igen, illetve 0, ha nem) LISKVY1=0 osztály LISKVY2=1-7 osztály LISKVY3=8 osztály LISKVY4=szaktanulmányok, szakiskola LISKVY5=középiskola (gimnázium, technikum, szakközépiskola, polgári) LISKVY6=felsőfokú tanintézet
TMNRATA1-3	: településszintű munkanélküliségi ráta (t) kategorizált értékei (dichotóm változók: 1, ha igen, illetve 0, ha nem). Képzéséről lásd a 12. lábjegyzetet! TMNRATA1= $t < 10$ százalék TMNRATA2= $10 \text{ százalék} \leq t < 15$ százalék TMNRATA3= $15 \text{ százalék} \leq t$
IMNRATA1-4	: iparági szintű munkanélküliségi ráta (i) kategorizált értékei (dichotóm változók: 1, ha igen, illetve 0, ha nem). Képzéséről lásd a 14. lábjegyzetet! IMNRATA1= $i < 5$ százalék IMNRATA2= $5 \text{ százalék} \leq i < 10$ százalék IMNRATA3= $10 \text{ százalék} \leq i < 15$ százalék IMNRATA4= $15 \text{ százalék} \leq i$
ORAKER	: a jelenleg foglalkoztatottak főmunkahelyéről származó múlt havi nettó keresete osztva az általában ledolgozott heti óraszám négyszeresével (a változó nincs értelmezve azokra, akik általában „nagyon változó” óraszámban dolgoznak hetente).

F7.b: Munkanélküliség-modell, logit egyenlet (függő változó: MKNELK)

Függőlen változó	Koefficiens	Standard hiba	t	P > t	95 százalékos konfidenciaintervallum	Esély- ráta	Standard hiba	95 százalékos konfidenciaintervallum
NEM	0,165	0,003	53,149	0,000	0,159	0,171	0,004	1,172
FIATAL	0,639	0,004	158,817	0,000	0,631	0,647	0,008	1,879
IDŐS	0,067	0,006	10,485	0,000	0,054	0,079	0,007	1,056
HÁZAS	-0,593	0,004	-163,900	0,000	-0,600	-0,586	0,002	0,549
GYSZÁM	0,081	0,002	49,224	0,000	0,077	0,084	0,002	1,081
LISKVY2	-1,060	0,038	-27,803	0,000	-1,134	-0,985	0,013	0,322
LISKVY3	-1,680	0,038	-44,612	0,000	-1,754	-1,606	0,007	0,173
LISKVY4	-2,044	0,038	-54,176	0,000	-2,118	-1,970	0,005	0,139
LISKVY5	-2,345	0,038	-62,132	0,000	-2,419	-2,271	0,004	0,103
LISKVY6	-3,303	0,038	-86,250	0,000	-3,378	-3,228	0,001	0,034
BP	0,393	0,006	71,386	0,000	0,383	0,404	0,008	1,498
VÁROS	0,088	0,004	25,018	0,000	0,081	0,095	0,004	1,084
TMNRATA2	0,420	0,004	105,317	0,000	0,412	0,427	0,006	1,509
TMNRATA3	0,900	0,006	156,741	0,000	0,889	0,912	0,014	2,433
IMNRATA2	-0,308	0,004	-75,952	0,000	-0,316	-0,300	0,003	0,729
IMNRATA3	0,107	0,004	27,885	0,000	0,099	0,114	0,004	1,104
IMNRATA4	0,455	0,005	84,835	0,000	0,444	0,465	0,008	1,559
CIGÁNY	1,004	0,006	158,583	0,000	0,992	1,017	0,017	2,696
Konstans	-0,108	0,038	-2,855	0,004	-0,183	-0,034	-	-

Log likelihood= -1591 440,1

A súlyozott megfigyelések száma=4 341 611

 $\chi^2(18)=350$ 415,2 > 3, Prob > χ^2 =0,00001McFadden-féle pszeudo R^2 =0,0992

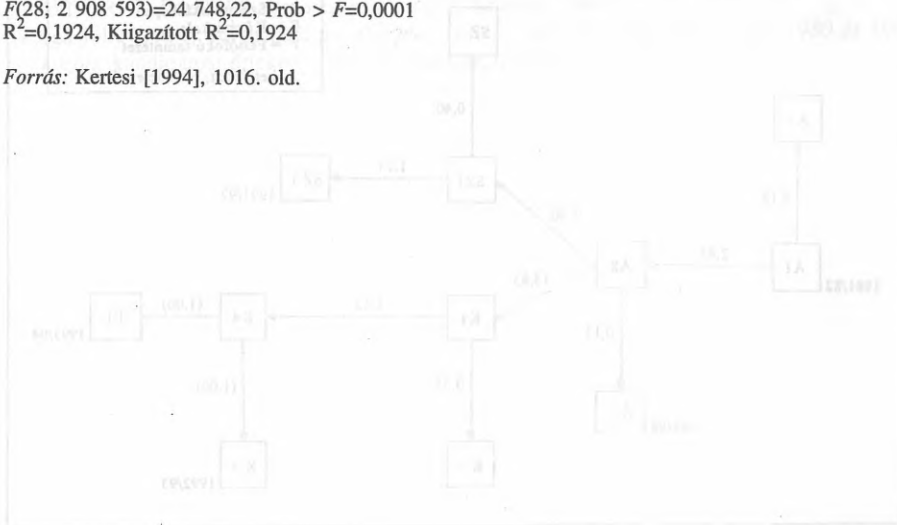
Forrás: Kertesi [1994], 1012. old.

F7.c: Kereseti egyenlőtlenség modell, lineáris regresszió (függő változó: ORA-KER)

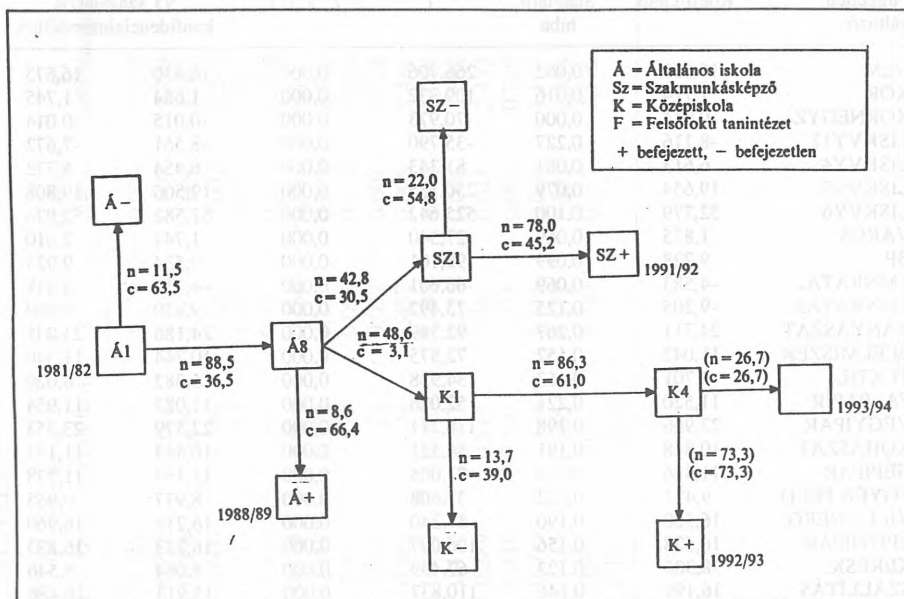
Független változó	Koefficiens	Standard hiba	t	P > t	95 százalékos konfidenciaintervallum	
NEM	16,551	0,062	266,706	0,000	16,430	16,673
KOR	1,714	0,016	109,332	0,000	1,684	1,745
KORNEGYZ	-0,014	0,000	-70,973	0,000	-0,015	-0,014
LISKVY12	-8,116	0,227	-35,790	0,000	-8,561	-7,672
LISKVY4	6,613	0,081	81,343	0,000	6,454	6,772
LISKVY5	19,654	0,079	250,185	0,000	19,500	19,808
LISKVY6	52,779	0,100	525,642	0,000	52,582	52,976
VÁROS	1,875	0,069	27,340	0,000	1,741	2,010
BP	9,728	0,099	98,101	0,000	9,534	9,923
TMNRATA2	-4,583	0,069	-66,601	0,000	-4,717	-4,448
TMNRATA3	-9,205	0,125	-73,492	0,000	-9,450	-8,960
BÁNYÁSZAT	24,711	0,267	92,389	0,000	24,186	25,235
ÉLELMISZER	11,042	0,152	72,575	0,000	10,744	11,340
TEXTIL	5,701	0,163	34,938	0,000	5,382	6,020
FA, PAPÍR	11,520	0,221	52,076	0,000	11,087	11,954
VEGYIPAR	22,966	0,198	116,211	0,000	22,579	23,353
KOHÁSZAT	10,818	0,191	56,521	0,000	10,443	11,193
GÉPIPAR	11,486	0,149	77,005	0,000	11,193	11,778
EGYÉB FELD	9,471	0,252	37,608	0,000	8,977	9,965
VILL.ENERG.	16,588	0,190	87,340	0,000	16,216	16,960
ÉPÍTŐIPAR	16,528	0,156	106,097	0,000	16,223	16,833
KERESK.	8,305	0,123	67,439	0,000	8,064	8,546
SZÁLLÍTÁS	16,199	0,146	110,837	0,000	15,913	16,486
TÁVKÖZLÉS	10,287	0,211	48,733	0,000	9,873	10,700
OKTATÁS	2,841	0,140	20,361	0,000	2,567	3,114
EGÉSZSÉG	0,784	0,148	5,276	0,000	0,492	1,074
EGYÉB TERC	13,994	0,121	115,320	0,000	13,756	14,232
CIGÁNY	-6,891	0,199	-34,680	0,000	-7,281	-6,502
Konstans	24,432	0,323	75,571	0,000	23,799	25,066

A súlyozott megfigyelések száma=2 908 622
 $F(28; 2\,908\,593)=24\,748,22$, Prob > F=0,0001
 $R^2=0,1924$, Kiigazított $R^2=0,1924$

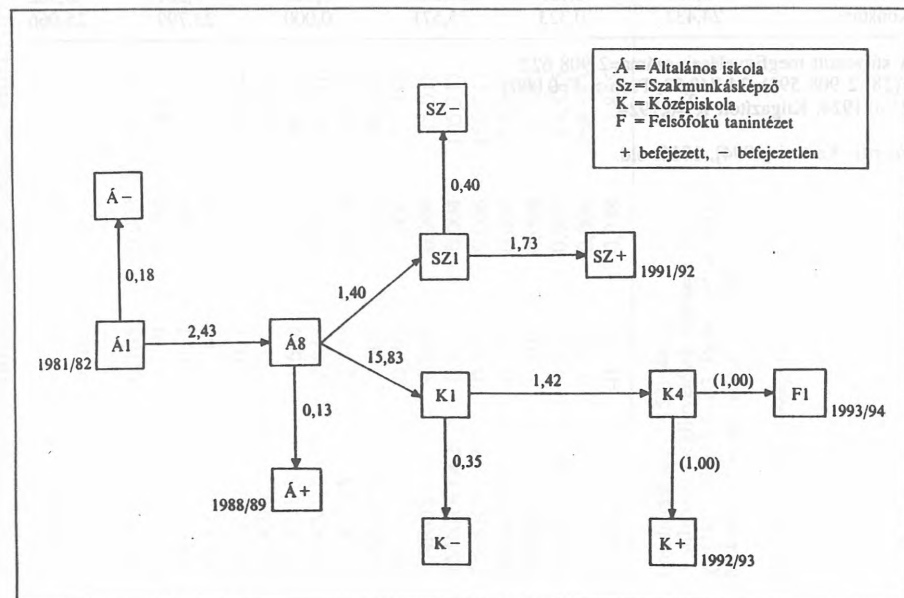
Forrás: Kertesi [1994], 1016. old.

F8.a: Továbbtanulási esélyek a megelőző iskolai fokozatot elérő tanulók százalékában: 1981/82-es évfárat (n=nem cigány gyerekek adatai; c=cigány gyerekek adatai)

F8.b: Az esélyegyenlőtlenség mértéke a továbbtanulásnál: 1981/82-es évfárat (a nem cigány gyerekek és a cigány gyerekek továbbjutási esélyeinek hányadosai)

IRODALOM

- Cigány tanulók [1986]: *Cigány tanulók az alsó- és középfokú oktatási intézményekben (1985/86. tanév)*, Tudományszervezési és Informatikai Intézet, Budapest, 1986.
- Csongor Anna [1994]: „Az Autonómia Alapítvány”, kézirat, 1994.
- Havas Gábor [1994]: *A megélhetési módok és a többségi társadalomhoz fűződő viszony változásai a magyarországi cigányok különböző csoportjaiban*, kandidátusi értekezés, kézirat, Budapest, 1994.
- Havas Gábor–Kemény István–Kertesi Gábor [1995]: „Két cigányvizsgálat (kritikai elemzés)”, kézirat, Budapest, 1995.
- Kemény István [1970]: „A szegénységről”, in: *Szociológiai írások*, Replika Könyvek, Budapest, 1992.
- Kemény István [1976]: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*, MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, 1976.
- Kemény István–Havas Gábor–Kertesi Gábor [1994]: *Beszámoló a magyarországi roma (cigány) népesség helyzetével foglalkozó, 1993 októbere és 1994 februárja között végzett kutatásról*, MTA Szociológiai Intézete, Budapest, 1994.
- Kertesi Gábor [1994]: „Cigányok a munkaerőpiacon”, *Közgazdasági Szemle*, 1994. november.
- Kertesi Gábor [1995]: „Cigány gyerekek az iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon”, *Közgazdasági Szemle*, 1995. január.
- Kertesi Gábor–Kézdí Gábor [1995]: *Szakértői jelentés egy országos cigány középiskolai kolégiumi és tehetséggondozó hálózat tervéhez (az MKM Etnikai és Nemzeti Kisebbségi Főosztálya számára)*, kézirat, Budapest, 1995.
- Leonard, Jonathan S. [1984]: „Antidiscrimination or Reverse Discrimination”, *Journal of Human Resources*, 1984. ősz.
- Liskó Ilona [1995]: „A cigány gyerekek szakképzésének támogatása (Programjavaslat az MKM Etnikai és Nemzeti Kisebbségi Főosztálya számára)”, kézirat, Budapest, 1995.
- Rupp Kálmán [1976]: „A magyarországi cigánykérdésről”, in: Kemény István: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*, MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest, 1976.
- Tóth Pál–Páczelt Istvánné [1991]: *A falusi cigányság (kutatási zárójelentés a Borsod-Abaúj-Zemplén megye községeiben élő cigánylakosság körében lefolytatott kérdőíves felmérésről)*, MTA RKK Észak-Magyarországi Osztálya, Miskolc, 1991.
- Varga Júlia [1994]: *Az oktatás megtérülése és finanszírozása Magyarországon 1980 és 1993 között*, kandidátusi értekezés, kézirat, Budapest, 1994.

Diósi Ágnes

Identitásválság és etnikai újraazonosulás kisebbséghez tartozó állami gondozott gyerekek és nevelőszülők körében

1993–94-ben lezajlott az első, cigány hivatásos nevelőszülőket képző tanfolyam, és a program 1994 februárjától működik. A kezdeményezés alapgon-
dolata az volt, hogy az állami gondozott gyerekek legnagyobb traumája az
identitásvesztés, ami cigány gyerekek esetében nemcsak a családdal, hanem
a közösséggel, a néppel való azonosság elvesztését is jelenti. Ezt a veszte-
séget korrigálhatja a program, amely a saját családot – szükség esetén – egy
másik cigány családdal helyettesíti. Az elvi megfontolásokról és első lépé-
sekről szó esett az 1993 nyarán megrendezett „Szegénység az Európa-ház-
ban” c. konferencián. Ennek hatására 1994-ben meghívást kaptam a jeruzsá-
lemi Héber Egyetemre, hogy ott egy „Cross-cultural issues” c. kurzus kere-
tében néhány előadást tartsak magyarok és cigányok kultúrájának ütközéseiről,
szociális munkára készülő hallgatóknak. A Holocaust ötvenedik évfor-
dulóján az elfelejtett áldozatok iránti elégtételnek is éreztem, hogy a cigányok
mai helyzetéről beszélhetek Izraelben. Mondanivalómat meleg érdeklődés kí-
sérte, és kedvező visszhangot keltett. Az ott töltött három hét alatt megis-
merkedhettem hasonló témákban érdekelt szakemberekkel, és némi betekin-
tést nyerhettem a multikulturális zsidó állam egyes kirívó kisebbségeinek –
mint az etiópiai zsidók és a beduinok – helyzetébe. Jelen tanulmányban ma-
gyarországi cigányok és az Izraelbe bevándorolt etiópiai zsidók esetével pró-
bálom meg körbejárni a címben megnevezett problémakört. A két különböző
történet párhuzamba állításával azt szeretném érzékeltetni, hogy valamely
kisebbségi kultúrához való tartozás minden országban problematikus. A meg-
oldás szempontjából az a döntő, hogy az állam, mint politikai hatalom, tör-
vény, intézkedés és a társadalom mint a mindennapi élet gyakorlótere hogyan
viszonyul a kérdéshez.

Cigányok Magyarországon

Meglepő volt a Héber Egyetem hallgatói számára, hogy a kérdés tárgyalását
a két nép együttélésének történetével kezdtem. Úgy tűnt, ebben is egy más-
fajta kultúra megközelítési módját érzékelték. Ők inkább az amerikai gon-

dolgozásmódhoz szoktak hozzá, semmint az európaihoz, közelebből ahhoz, ami kikerülhetetlenül a marxizmusban gyökerezik. Igyekeztem megértetni, hogy – legalábbis az én felfogásom szerint – egy nép kultúráját, szokásait a nép története határozza meg. Magyarok és cigányok konfliktusai a két nép különböző történetéből erednek. A cigányok vándorlásai során a XIV. században érkeztek Magyarországra, ahol ekkorra már szilárd feudális rendszer működött, a magántulajdon szentségén alapuló erkölcsökkel, szigorú törvénykezéssel és a fizikai munka erkölcsi felmagasztalásával. A magyar kultúra a becsületes munkát – a mai napig hatóan – az „arcod verítékével” bibliai átokkal azonosítja. Ezzel szemben a cigányok szemében nem a keservesen szerzett pénz az érték, hanem mindaz, amihez általa hozzá lehet jutni: a mulatás, a jókedv, a szép ruha stb. A munkavégzés szabad formái mindennél fontosabbak a számukra. Az iparilag fejletlen kelet-európai térségben mindezek ellenére szükség volt a cigányok kézműves munkájára, ezért egy ideig – uralkodói oltalomlevelek birtokában – szabadon vándoroltak, családok szövetségeiből álló közösségeikben. Munkájukat vállalkozókként végezték, és a munkának semmiféle erkölcsi jelentőséget nem tulajdonítottak. Közülük később is azok boldogultak, akik hagyományos mesterségeikből megőriztek bizonyos készségeket. Ez így volt a szocialista rendszer idején is. Sokan ügyesen kombinálták az „állami” munkát valamilyen féllegális-illegális szerző-mozgó foglalkozással. De legnagyobb részüket felőrölte a nagyipar: a nehéz munka, az egészségtelen körülmények aláásták egészségüket, időnap előtt rokkantakká váltak. Ők lettek a gazdasági válság, a leépítések első vesztesei.

A nagyipar és a szocialista rendszer összeomlása, a beinduló új gazdasági és politikai rendszer kevesek javára és sokak kárára polarizálta a társadalmat. Ugyanez érzékelhető a cigány népességen belül is. Némelyek meggazdagodtak, mások keményen próbálják tartani az elért színvonalat, a legtöbben pedig reménytelenül tengődnek, és ezt a helyzetet reprodukálják utódaik számára is.

Az iskola, amely kitörési pont lehetne az ördögi körből, ma sokkal nehezebb helyzetben van – általában és a cigány gyerekek oktatását illetően is –, mint harminc évvel ezelőtt. Egyes biztató kezdeményezések nem javítják jelentősen az általános helyzetképet. A cigány gyerekeknek több mint a fele ma sem végzi el az általános iskolát. Az „aki nem dolgozik, ne is egyék” elv alapján felépült szociálpolitika ma még kevésbé képes korrigálni a társadalmi méltánytalanságokat, mint az „állandó, rendszeres munkaviszony” idején, s a cigányság ma még inkább a bűnbak szerepét tölti be a társadalomban, mint valaha.

Ebben a szituációban került sor először cigány nevelőszülők képzésére. A gyermekvédelem Magyarországon az utóbbi évtizedekben a hátrányos szociális helyzetű gyerekek intézeti nevelésének szinonímája lett. Nem meglepő, hogy ezeknek a gyerekeknek több mint fele cigány. A magyar gyakorlat a szegénységet még meg is bünteti. Kiváltképp cigányok esetében. Évtizedeken keresztül az történt, hogy a „cigány módon” élő családokból állami gondozásba vették a gyerekeket. Ettől kezdve nemcsak a családi pótlékot vonták meg a szülőktől, de még gondozási díj fizetésére is kötelezték őket, viszont

szülői felügyeleti jogukat felfüggesztették. Érthető módon ezek a családok anyagilag és erkölcsileg egyaránt teljesen tönkrementek. Kiépült viszont egy monumentális „gyermekvédelmi” hálózat, óriási bürokráciával, amelyben a gyökerüket, hovatartozásukat vesztett gyerekek nagy valószínűséggel nevelkedtek a kriminalitás felé sodródó személyiségekké. A gazdasági válság következményeként az intézményhálózat fenntartási gondjai irányították a figyelmet a nevelőszülői rendszer újragondolása felé. Így merült fel, hogy talán a cigányok között is lehetne találni a feladatra alkalmas családokat.

Nem volt könnyű a megfelelő családok megtalálása. A „gazdag” cigányok jórészt azokat a kereskedőket jelentik, akik őrzik ugyan a cigány tradíciókat, de rendkívül zárt közösségekben, iskolázottságuk általában alacsony, üzleteik nem mindig legálisak, együttműködésre, tanfolyam elvégzésére képtelenek. Mások, akik hosszú évek nehéz „állami” munkájával megfelelő életszínvonalat teremtettek, küzdelmeik során a magyarokhoz kívántak hasonlókká válni. Cigányságuk a nyomort jelentette számukra, amiből ki akartak törni, és büszkeséggel töltötte el őket, hogy ez sikerült. Eközben azonban óriási traumákon estek át, identitásuk válságba került, sérültek és sérülékenyek lettek.

A cigányok traumái általában feldolgozatlanok maradnak. Ez történt a fasiszta népiértés után is. Senkinek se jutott eszébe, hogy a cigányság áldozatait számba vegye, ők maguk pedig – társadalmi helyzetük, iskolázatlanságuk okán – képtelenek voltak erre. Az első, a Holocaustra vonatkozó írásos dokumentumot Simon Wiesenthal találta meg Csehszlovákiában. Az első nyilvános megemlékezést 1979-ben tartották, Bergen-Belsenben. Ekkor hangzott el, hogy a cigányok tragédiáját még fokozza a róla való hallgatás; és hogy a nürnbergi per vádpontjai között nem szerepeltek az ellenük elkövetett bűntettek. Emlékeik a szóbeli kultúra törvényei szerint maradtak fenn, és ez a körülmény az emlékezés zavaraihoz vezetett. Biztos képük csak a szenvedésről, az örökös üzöttségéről maradt; hogy ez mikor, melyik hatalom által esett meg rajtuk, azt sokszor összezavarta az emlékezet. Élettapasztalatuk azt bizonyítja, hogy velük bármikor bármi megtörténhet, értük senki sem tartozik felelősséggel. Szemvéseik lekicsinylésének érzik azt is, hogy a történelem kutatói a fasiszta népiértés cigány áldozatainak számát egyre kevesebbre becsülik; s ezzel kisebbsítik annak a jelentőségét is, hogy a fajüldözés nem ért véget.

Az ötven év előtti eseményekben az volt a félelmetes, hogy a módszeresen eltervezett és végrehajtott tömeggyilkosság törvényes keretek között ment végbe.

A cigányellenesség mai, végletes, az önbíráskodásig fajuló megnyilvánulásaiban az az iszonyú, hogy törvények sem kellenek hozzá: informális konszenzus is elég.

A Héber Egyetem hallgatói döbbsentek nézték a kétegyházi, turai, örkényi atrocitásokról készült videofelvételeket. Arabok is voltak köztük.

Etiópai zsidók Izraelben

A mintegy nyolcvan országból bevándorolt zsidóság sokszínű kultúrárt vitt Izraelbe. De az országalapítás éveiben ott is voltak asszimilációs törekvések. A modern cionizmus Kelet-Európából származik, s a kelet-európai ország-építők úgy vélték: a rosszemlékű „galut”-ban kell hagyni mindent, ami onnan való, az izraeli kultúra csak Izraelben alakulhat ki. Később jöttek rá arra, hogy az izraeli kultúra csak abból alakulhat ki, amit oda a sok országból összeverődött zsidóság bevitt. A kezdeti idők kultúrájára a kelet-európai hatás nyomta rá bélyegét: a dalok olyanok lettek, mint az orosz népdalok, az izraeli himnusz cseh dallamokra emlékeztet, a kibucok a kommunizmus eszméje alapján szerveződtek.

Yohanan Wozner (Tel-Aviv University School of Social Work) így vall erről az időről:

„1952-ben az Ifjúsági Alija (fiatal bevándorlókat segítő intézmény) munkatársa lettem, energiával és felkészültséggel telve. Ennek ellenére nem tudtam megmondani, mi a különbség az iraki, marokkói, jemeni, egyiptomi gyerekek között. Úgy gondoltuk, mi valamennyien zsidók vagyunk, és az a feladatunk, hogy megtanítsuk őket izraelinek lenni. Lassan kezdtem megérteni, hogy nem elég azt mondani: minden zsidó jöhet Izraelbe, és mi mind testvérek vagyunk; meg kell látnunk a különbségeket az emberek között, akik különböző kultúrákkal érkeztek az országba. Az izraeli társadalom nagy árat fizetett azért, hogy ezt olyan későn értette meg.”

Éles konfliktusok alakultak ki ugyanis az európai–amerikai (askenázi) és az ázsiai–afrikai (szefárd) zsidóság között; míg nem a sötét bőrűek kerültek többségbe, és felhívták a figyelmet zenéjükre, táncaikra, kézműves mestersegeikre, szokásaikra, vallási szertartásaikra.

Az utóbbi tíz-tizenöt évben minden korábbtól sokkal inkább eltérő – színes bőrű – népesség jelent meg Izraelben: az etiópai zsidóság. Ráadásul ők az egyetlen olyan zsidó népesség, akiknek bibliája nem héber, mivel a görög fordítást tették át amhara nyelvre. Zsidóságukkal kapcsolatban ezért komoly kételyek merültek fel Izraelben, míg a szefárd főrabbi 1973-ban bibliai utalásokkal igazolta zsidó voltukat, és kinyilvánította a rájuk is érvényes izraeli alaptörvényt: minden zsidónak joga van bevándorolni Izraelbe. A főrabbi igazolhatónak tartotta, amit ők maguk vallanak eredetükről. Eszerint Dán törzséhez tartoznak, és az ősi Izraelből vándoroltak el Salamon birodalmának kettéválása után. Történetük a Krisztus előtti évezredben kezdődött, és váltakozó szerencsével folyt Abesszíniában. Vallásuk hatással volt környezetiükre, éltek hatalmi pozícióban és szenvedtek üldözéseket is. Mindvégig megőrizték vallásukat, mély hitüket a zsidó néphez való tartozásban és vágyukat a visszatérésre Izraelbe. Századunk nagy népirtása elkerülte őket.

Településeik Etiópia két térségében foglaltak helyet, és a két régió – Gondar és Tigray – lakói két különböző nyelvet: az amharát és a tigrint beszélték. Ezt a két nyelvet vitték magukkal Izraelbe is, és a nyelvi különbség egyúttal felfogásbeli különbséget is jelent a két csoport között.

A genetikai tisztaság törvényei köreikben igen szigorúak: a házasulandók között hét nemzedékre visszamenően nem lehet rokoni kapcsolat. Valószí-

nőleg ennek is köszönhető, hogy az etiópiai zsidóság feltűnően szép emberfajta: természetük törekény, kecses, arcvonásaik finomak.

Túlnyomóan földműveléssel foglalkoztak, és zárt közösségekben éltek. A gyerekek általában nagyon rövid ideig jártak iskolába, nevelésük a családban folyt. Az apa feltétlen tekintélyt képviselt, a közösséget az idősebbek iránti tekintélytisztelet jellemezte. Az alárendelt helyzetben lévők véleménynyilvánítását fegyelmezetlenségnek, az érzelemnyilvánítást illetlenségnek tartották. Ezekkel a normákkal érkeztek Izraelbe.

Befogadtatásuk az etiópiai többségi társadalomba mindig is problematikus volt, a 70-es években bekövetkezett forradalom után még nehezebbé vált. Ez a körülmény is megerősítette őket elhatározásukban, hogy régi álmukat valóra váltsák, és visszatérjenek az ősi földre.

Gyalog indultak el, és az út során sokan elpusztultak a sivatagban. Gyerekek vesztették el a szüleiket, szülők a gyerekeiket, házastársak a házastársukat, és mindnyájan nagyon leromlott állapotban voltak, amikor végül megérkeztek. 1984-ben Izrael állam megszervezte a Mózes-akciót, amelynek keretein belül rövid idő leforgása alatt több ezer embert szállítottak repülőgépen Izraelbe. 1991-ben, a Salamon-akció során, harminchat óra alatt újabb tízezrek szálltak le a Ben Gurion repülőtérre. Az ország szervezeten, felkészülten várta őket: ideiglenes és átmeneti elhelyezéssel, beilleszkedési programmal.

Az első csalódás, amely hideg zuhanyként érte az Etiópiában falasháknak nevezett zsidókat, a rabbinátság óhaja volt, miszerint a férfiak vessék alá magukat egy jelképes körülmetélési szertartásnak, hogy zsidó mivoltukhoz attól kezdve ne férhessen semmi kétség. A Mózes-akcióval érkezett tigrinek ennek eleget is tettek, míg a Salamon-akcióval szállított amharák ezt sértődötten visszautasították. Ez a körülmény aztán feszültséget támasztott az egymással amúgy sem jó viszonyban lévő csoportok között.

A második megrökönyödés akkor érte őket, amikor rádöbbentek, hogy az izraeli zsidóság túlnyomó többsége egyáltalán nem vallásos. Az etiópiai zsidók mélyen vallásosak. Megtartják az étkezési előírásokat, a szombatot, az ünnepeket – kivéve azokat, amelyek nincsenek benne a Bibliában. Az izraeli ortodoxia szemében azért lettek gyanúsak, mert ők *másképp* vallásosak; a világi Izraeltől pedig kultúrájuk különbözteti meg őket.

Az etiópiai kultúrára jellemző érték: „ellenőrizd a nyelvedet, és várj engedélyre, hogy beszélhess.” Szülőházájukban a magabiztosság a harcosok számára fenntartott minőség volt. Az iskolai nevelési tradíció elsődlegesnek a memorizálást tekintette. A tanítási gyakorlat szikár információk átadásából állt, és ez nem bátorította aktív részvételre a diákokat. Amit Izraelben értékelnek, azt nem jutalmazták Etiópiában: az etiópiai diákot nem tanították meg kérdezni és kételyeit kifejezni. Míg az izraeli tanulás és viselkedés figyelmet és interakciót jelent, etiópiaiak esetében az interakció hiánya elrejtette a képességeket. Így nagyon gyorsan alábbhagyott a kezdeti eufória és optimizmus, ami az etiópiai bevándorlást kísérte, és komoly kételyek merültek fel a tekintetben, hogy egyáltalán behozhatók-e a hátrányok.

Az Ifjúsági Alija mint optimalista nevelési mozgalom, nem fogadta el a pesszimista álláspontot. *Reuven Feuerstein* pszichológus és pedagógus tanulmányozta a kérdést, és azt állapította meg, hogy potenciálisan minden fiatal

bevándorló képes arra, amire az izraeli népesség általában; a tapasztalt nehézségek a kulturális különbségekből erednek.

Az idősebbek iránti engedelmesség és tisztelet túlhangsúlyozása az etiópiai kultúrában bizonytalanná és sikertelenné tette az etiópiai gyerekeket az iskolában. Valódi tanuláshoz színtere áthelyeződött egy másik területre: az utcára. Az a viselkedés, melyet az utcán tanulnak, rosszállást vált ki a szülőkből, és ez egyre nagyobb feszültséget kelt gyerekek és szülők között. A továbbiakban pedig a gyerekekben az identitás zavarát idézi elő, hiszen ők a régi normákat már nem igazán követik, de még az új normákhoz való alkalmazkodást sem tanulták meg. S a felnőttek, ha összevetik a tapasztalt valóságot a *hazatérés* iránt táplált álmaikkal, nem titkolhatják önmaguk előtt, hogy nem így képzelték a dolgot.

A tömeges áttelepülések gyors intézkedéseket követeltek az államtól. Ezek során a gyerekek nagy részét – nemcsak az árvákat és szülő nélkül érkezőket – kollégiumokban helyezték el. A módszer hátrányai hamar megmutatkoztak. Ha ugyanis a gyerekeket elveszik a családtól, az a szülők számára azt jelenti, hogy ők nem tudnak megbirkózni a nevelés nehézségeivel. A gyerekek számára pedig azt, hogy szüleik nem képesek őket megfelelően nevelni, és ez lerombolja bennük az apa-, anya- és családképet. Ezért egyrészt csökkentették a kollégiumokban elhelyezettek számát, másrészt bevezették azt a rendszert, hogy az egésznapos foglalkozás után a gyerekek minden nap hazamehessenek. A pszichés előnyökön túl ez a módszer a felére csökkentette a kollégiumi ellátás költségeit.

Másféle hátrányt jelentett, hogy miután az etiópiai gyerekeket kizárólag vallásos kollégiumokban helyezték el, ezekben az intézményekben 90 százalékra emelkedett az arányuk, holott a sikeres integráció érdekében az állami direktívák ezt 30 százalékban jelölték meg. A kollégiumi nevelésről 1994-ben megrendezett konferencián már a kollégiumokban felnevelkedett nemzedék képviselői is beszámoltak tapasztalataikról. *Shmuel Yalma* így beszélt erről: „Elmondhatom, hogy az Ifjúsági Alija meleg otthont biztosított a számomra, de ez nem helyettesítette az igazi otthonomat. Hiányzott a családom, noha közel voltam hozzájuk, és gyakran hazalátogattam. Ezt nem mindenki tehetta meg. Családom nem vett részt a nevelésben, és ez éket vert közénk. Sokgyerekes szülők, akiknek minden gyereke kollégiumban van, magányosak. Az alkalmankénti kapcsolat kevés ahhoz, hogy követhessék, ami történik. Kikerülve a kollégiumból, a gyerekek idegenek a városban, mert nem ismerik azt. Ma mintegy ötezer fiatal él hasonló körülmények között, mint amilyeneket én tapasztaltam. Az Ifjúsági Alija feltevése, hogy ha a gyerekek nem panaszkodnak, nincs is panaszuk – alaptalan.”

A nálunk „Kék vonal” néven ismert intézményhez hasonló „Open-Line” Izraelben is működik az oktatási minisztérium fenntartásában. Ha gyerek vagy szülő ezt a vonalat hívja, akkor először is azt kérik, hogy a szóban forgó problémával kapcsolatos összes dokumentumot juttassák el az intézményhez. Ezután kapcsolatot teremtenek minden intézménnyel, amelyre az ügy tartozik, és megpróbálják a kérdést tökéletesen megérteni. Gyakran úgy találják, hogy a probléma és eredete valami másban rejlik, mint amit az ügyfelek előadnak. Ilyenkor azt kell kideríteni, a dolog hol „került kátyúba”,

és hogyan lehet onnan kimozdítani. Ha szükséges, elutaznak a helyszínre, vagy meghívják illetékes testületeket. Végül is az a feladatuk, hogy ahol nincs az iskolában nevelési tanácsadó vagy pszichológiai szolgálat (általában van), ott ezt pótolják.

Visszafogottságukból adódóan etiópiai gyerekek és szülők csak elenyésző számban hívják ezt a vonalat.

A gyermeki jogok védelmére többféle intézmény működik Izraelben. A DCI (Defence for Children International) – Izrael gyermekjogi információs központot nyitott Haifán. Mint az előbbiekből kiderült, az etiópiaiakból hiányzik a készség jogaik érvényesítésére, így ezt a központot is csak elvétve keresik fel.

Mulatu Dessie ombudszman, az etiópiai gyerekek jogainak képviselője. Ismeri népét, tudja, hogy maguktól nemigen mozdulnak érdekeik védelmére, ezért csak a hét egy napját tölti az információs irodában. A többi napon útrakel, és maga keresi fel ügyfeleit. Látogatja a kollégiumokat és a családokat, fordítja panaszait amhariról héberre, és eljuttatja azokat az illetékes hivatalokba. Felhívja a figyelmet a hibás eljárásokra: például, hogy a legtöbb kollégiumban elkülönítve tanulnak az etiópiai gyerekek, és így nem fognak tudni beilleszkedni az izraeli társadalomba.

Tikva Levi, az etiópiai családok felemelkedéséért működő egyesület munkatársa ismerős problémákról számol be:

„Etiópiai szülőkkel és fiatalokkal való találkozás során fölmerül, hogy a legfőbb panasz: a szülők nem vesznek részt az iskola megválasztásában. Egy apa Názáretben azt kérdezte, miért nincsenek szülői bizottságok. Etiópiában tagja volt ilyen bizottságnak, most úgy érzi, az ajtó zárva van előtte. Egy anya leírta, hogyan helyezték el a fiát, aki teljesen normális, az enyhe értelmi fogyatékosok iskolájában Tiberiasban. Utánanéztünk, és kiderült, hogy mindegyik etiópiai gyerek a legalacsonyabb szintű iskolában tanul, amely nem ad érettségi bizonyítványt.”

Malka Shabtay antropológus, a beer-shevai egyetem tanára, az etiópiai zsidóság kutatója, ebből a témából írta disszertációját. Részt vett a Salamon-akció előkészítésében, élő kapcsolata van az emberekkel, jól ismeri a problémákat. Munkásságában komoly figyelmet szentel az identitásváltozás folyamatainak. 1994-ben harminc etiópiai zsidó katonával készített interjút; olyanokkal, akik még a Mózes-akció során érkeztek az országba, szülőkkel vagy szülők nélkül, és a kérdezés időszakában utolsó hónapjaikat töltötték az izraeli hadseregben. Identitásukban érzékelhető volt az etiópiai normákkal való folyamatosság a gyerek–szülő kapcsolatot és tekintélytisztelést illetően, ugyanakkor vágy is az izraeli normák, az izraeli társadalomhoz való tartozás iránt, a függőségéből való szabadulásra. Ez a kettősség konfliktust támaszt bennük, hiszen olyan viselkedési minták után vágyódnak, amelyeket igazából helyesnek elfogadni mégsem tudnak, és félnek is tőlük, mert a szüleiktől való szakadáshoz vezetnek. Integrációs törekvéseiket leginkább az jellemzi, amit egyikük így fogalmazott meg: „Izraeli vagyok a fejemben, és etiópiai a szívemben”. Kiderült az interjúkból az is, hogy az álomért, ami az ősi földre hozta őket, az etiópiai zsidóság túl nagy árat fizet.

Ami mégis, minden nehézség ellenére összhangot teremt Izrael és az eti-

ópai bevándorlók között, az a családcentrikus szemlélet. Az izraeli társadalom és állami politika egyaránt a család összetartásának koncepcióját preferálja. Ebben a munkában etiópiai származású szociális munkások is segítettek, jó eredménnyel. Mindent megtesznek azért, hogy a gyerekek a családban maradjanak, és lelkileg se szakadjanak el szüleiktől a beilleszkedés küzdelmei közepette. Sok elárvult gyerek él az etiópiai közösségekben. Felnevelésüket magától értetődően vállalják az etiópiai családok anélkül, hogy körülükben a nevelőszülőket bárki megszervezné és díjazná. Ez *micva*: olyan természetes vallási kötelesség, amit nem szükséges elrendelni, és nem jár érte ellenszolgáltatás.

Egyetlen hivatásos nevelőcsalád működik közöttük. *Shay Samuel* fiatal szociális munkás, felesége is dolgozik, két kisgyermekük van. Az etiópiai közösség három elárvult testvér – 15, 13 és 9 évesek – nevelésével bízta meg őket, miután más családok és kollégiumok nem boldogultak velük. Nem szívesen vállalták a feladatot, de hogy nemet mondjanak, azt elképzelni sem lehetett. Nekik sem könnyű, de most már egy éve csinálják. Az Or Shalom (Béke Fénye) elnevezésű vallásos szervezet támogatja őket anyagilag, és orvos–pszichológus–pedagógus team áll a rendelkezésükre, amikor szükség van rá.

Új bevándorlók szokásos ideiglenes lakóhelye a mai Izraelben a karaván. A jeruzsálemi Givat Hamatosz nevű telepen mintegy harmincezen élnek: etiópiai és orosz új bevándorlók, s az izraeli társadalom más, „hátrányos helyzetű” népessége, egy-egy család egy-egy lakókocsiban. Ismerős választ kaptam szokványos kérdéseimre egy Németországból bevándorolt asszonytól; héberül mondta, de minden szót megértettem: „Akik Etiópiából, Oroszországból jönnek, azokat segíti a Szochnut, én itt vagyok három éve négy gyerekkel, csak a férjem dolgozik, engem nem segít.”

Az etiópiai családban, amelyet meglátogattam, csak az asszony dolgozik, a férfi mozgássérült. Harmadik éve élnek itt, nem tud jobban héberül, mint én. A gyerekek – hamarjában nem tudta megmondani, hányan is vannak, úgy tíz körül – már jól beszélnek. Busz szállítja őket az iskolába, és amikor délután hazaérnek, a telep klubjában foglalkoznak velük. Egy szociális munkás és sok önkéntes diák dolgozik a telepen. Láttam súlyos értelmi fogyatékos gyereket a klubban – gyógypedagógus ült mellette. Úgy tűnt, ebben az országban minden egyes ember fontos.

Neges gyönyörű, okos asszony, férjével és négy gyerekével tizenegy éve érkezett az országba. Ma már háromszintes, korszerűen berendezett házban laknak, igaz, nem szegény szintről indultak. Még Etiópiában érettségizett, Izraelben szociális munkás diplomát szerzett. Jelenleg komoly ösztöndíjjal pedagógiát tanul a Héber Egyetemen. Kérdeztem, mi a célja ezzel, mit akar csinálni. Elmondta, hogy az izraeli oktatási rendszert meg kell reformálni. Nem elég, hogy papíron mindenkinek egyenlő joga van a tanuláshoz, ennek a gyakorlatban is érvényesülnie kell. Az arabok esetében is.

Neges, noha felszabadította magát az etiópiai normák alól, a tradíció egyes elemeit híven őrzi. A családban amhara nyelven beszélnek, és arra törekszik, hogy gyerekei olvasni is megtanuljanak az anyanyelvükön. Készíti a hagyományos ételeket, italokat; engem is megkínált fehér kávéval (ez pör-

köletlen kávéból készül, különleges fűszerekkel). Tartja a vallást, ha nem is olyan szigorúan, mint az izraeli ortodoxok, de talán komolyabban, mint a liberálisabban vallásos izraeliek.

Története az integráció szép példája; nyilván hozzájárultak ehhez személyes kvalitásai és az etiópiai polgári miliő, amelyből érkezett. Szívén viseli, sőt vállára veszi népe sorsának alakulását Izraelben. Nem kétséges számára, hogy itt van a helyük, példájával mutat számukra követendő utat.

Cigány hivatásos nevelőszülők Magyarországon

Ha megpróbálom összehasonlítani az etiópiai zsidó gyerekek helyzetét Izraelben a magyarországi cigány gyerekek helyzetével, nagyjából az alábbiakat állapíthatom meg:

Izraelben is erőteljes állami beavatkozással igyekeznek a többséghez képest hátrányos helyzetű gyerekeket felzárkóztatni az általánosan elfogadott normákhoz. De ezt a beavatkozást erőteljes társadalmi kontroll kíséri. Eredményeképp a gyerekeket nem szakítják ki a családból, a szülőket nem nyilvánítják alkalmatlannak, és a figyelem homlokterébe kerül minden hiba, melyet az állami nevelés során elkövetnek.

Magyarországon nem működik társadalmi kontroll. Ha a cigány gyerek nem képes „felzárkózni” az államilag megszabott normákhoz, senkinek se jut eszébe, hogy a hibát az állami nevelésben keresse. Hibás csak a cigány család lehet.

A gyerek kiemelése a családból Izraelben a legvégső megoldás, és a gyerek után járó támogatás ezután sem szűnik meg, sőt *növekszik*, hogy a kapcsolat ne szakadjon meg, legyen pénz ajándékra, és a család talpra tudjon állni. Magyarországon nincsenek eszközök a súlyos problémák megoldására, ehelyett jelenik meg álmegoldásként a gyerekek kiszakítása a családból, ettől kezdve pedig, további támogatás híján, a család törvényszerűen ellehetetlenül.

„Miért egyezik bele nálatok egy szülő abba, hogy a gyereke intézetbe kerüljön, ha még gondozási díjat is kell fizetnie utána?” – kérdezte barátom, *Levi Eden*, a Probation Service vezetője, korábban nevelőotthoni igazgató. Nehéz volt erre válaszolnom, hiszen két, egymástól merőben különböző szemléletről és gyakorlatról van szó. De a kérdés kétségkívül rávilágít a magyar szemlélet és gyakorlat abszurditására.

A morálisan is széthulló családokban eluralkodik az önpusztító alkoholizmus, az agresszivitás, a sokféle pszichoszomatikus betegség. Cigányságuk tudatát szégyenbélyegként viselik ezek az emberek. Az ilyen családokból kikerülő gyerekeknek a cigányság terhes emléket jelent.

Ésszerű szociálpolitikával az ilyen esetek jelentős része megelőzhető lett volna. A cigány nevelőszülőknek tisztában kell lenniük azzal, hogy elrontott társadalmi szituáció korrigálására hivatottak, s hogy ez a feladat épp ezért súlyos ellentmondásokat hordoz. Ha ugyanis a vérszerinti szülők kapták volna meg azt a támogatást, amelyet a nevelőszülők kapnak a nevelt gyerekek után, kiváltképp a hivatásosok, akik munkájukért fizetést is kapnak, akkor a

jelenlegi helyzet nem állt volna elő. Ma már, sajnos, késő: az anyagilag és erkölcsileg egyaránt lepusztult családokba hiába pumpálnák bele azt a pénzt, amiért hivatásos nevelőszülőkként nevelnék saját gyerekeiket, a módszer nyilvánvalóan teljes anarchiához vezetne.

A nevelőszülősségre alkalmas cigány családok, amelyek hosszú évek nehéz munkájával teremtették meg az alkalmasság tárgyi feltételeit, érthető módon elhatárolják magukat azoktól, akiknek ez nem sikerült. Hiszen egész eddigi életük görcsös igyekezet volt annak bizonyítására, hogy ők nem „olyanok”. Küzdelmeik során szabadulni akartak a cigányság szégyenbélyegétől, és meg akarták mutatni, hogy ők is tudnak úgy élni, mint a magyarok. Ehhez nemcsak hátrányaik ledolgozása igényelt többlet-erőfeszítéseket, hanem a státusz fenntartása is; amíg más egyszer öltözteti a gyerekét tiszta ruhába, nekik háromszor kell, amíg más egyszer mossa fel a követ, ők azt többször is megteszik, amíg más csak a szűk baráti kört hívja meg a gyereke születésnap bulijára, ők meghívják az egész osztályt. Cigányságuk tudata számukra is terhes emlékeket jelentett. A tanfolyam ideje alatt feltáultak ezek az emlékek, egyúttal szembesülniük kellett a kérdéssel: milyen értékeket jelent számukra a cigányság? Ezzel a kérdéssel először találkoztak életükben, mint ahogyan először volt alkalmuk arra, hogy sérelmeiket kibeszéljék magukból. A tanfolyamon ismerkedtek meg a cigányság történetével, tudatosodott bennük az a szociológiai helyzet, amelynek szenvedő részesei voltak. Találkoztak elfelejtett hagyományaikkal, és el kellett dönteniük, hogy azokból mi a megőrzésre érdemes, és mit kell meghaladni. Eközben azt is sikerült tisztázni, hogy miért lesz jobb a nevelt gyerekeknek az ő családjukban, mint a magyar családokban. Ha azt mondom, hogy fergeteges volt ez az újraazonosulás, akkor nem túlzok, és nagy jelentőségűnek tartom, hogy ez távolságtartóan, kritikusan, tehát *értelmiségi* megközelítéssel ment végbe.

Hatására megváltozott viszonyulásuk a lepusztult családokhoz. Ítélező szigoruk megengyhült, felmérték, hogy szerencsétlenebb esetben ők is kerülhetek volna hasonló helyzetbe. Sokat beszélünk arról, hogy ezt a munkát pénzért nem érdemes és nem szabad vállalni, s mindnyájan megfogalmazták azt a többletet, ami őket erre indítja. De a felismerés, hogy tán csak hajszálnyi szerencse, véletlen isteni adomány választja el őket a gyerekek vérszerinti családjától, máshová is elvezetett. A *micva* egyik jellemzője, hogy az ember nemcsak kötelességből tesz jót a másikkal, hanem hálából is: amiért ő van abban a helyzetben, hogy segíthet.

Felszabadítóan hatott a tanfolyam résztvevőire, hogy helybenhagyjuk azokat a szokásokat, amelyeket eddig is követtek családi életükben, és hogy ezeket tartjuk jónak a hozzájuk kerülő gyerekek számára is.

Miről van szó?

A cigány családok nyitottak, befogadóak. Úgy érzik jól magukat, ha sokan vannak. Az új családtagok érkezésére mindenütt összegyűlt az egész rokon-ság. Elvitték őket bemutatni a vidéki rokonoknak. Örömmel fogadta jöve-telüket, és a vele járó zsvaj, zene, tánc. Hamar megtanultak táncolni a két-három évesek is. A zene és tánc a hétköznapiaknak is természetes velejárója.

Sokan vannak, sokat kell főzni. Kétszer is egy nap. De ez nem jár fel-tétlenül együtt közös étkezésekkel. Ott van az étel, mindenki akkor eszik,

amikor éhes. A pedagógiai pedantéria szemszögéből nézve ez rendszertelenség. A gyerekeknek szabadság. Különösen azoknak, akik az intézeti rendszerből szabadultak. Öröm, hogy *van mit enni*. Ebben az örömben kell, hogy osztozzanak a betoppanó vendégek is. Amikor tévés stábbal mentem egy családhoz, rántott csirke várta a soha nem látott idegen embereket. Ugyanezt tapasztalta a két svéd újságíró is, akiket egy másik család otthonába kalauzoltam.

A gyerekek egyenrangú részesei a család életének. Nem küldik ki őket, ha a felnőttek beszélgetnek. Részesei az érzelmek hullámvásárlásának, a jókedvnek, rosszkedvnek, veszekedésnek, kibékülésnek. Hallják az úgynevezett trágár szavakat is, amelyek ebben a közegben abszolút természetesen hangzanak.

Nincs különbség a saját és a nevelt gyerek között. (Ahol ilyen különbség fölmerült, ott a kapcsolat nem volt tartható, a kihelyezés hibásnak bizonyult.) A testvérféltékenység rövid idő alatt kiküszöbölhető. Egyforma testközelen, testmelegen nevelkednek. A cigány családok kiterjedt kapcsolatrendszerben élnek. A tanfolyam résztvevői egymással is szinte rokon kapcsolatba kerültek, és ez nagy segítséget jelent számukra. Vigyáznak egymás gyerekeire, ha valami külföldi bevásárlóút adódik. Adnak-vesznek, cserélnek, vidéki rokonoknál disznót hizlálnak. A gyerekek ebben a mozgalmasságban nőnek fel, és megtanulják azokat a gazdálkodási technikákat, amelyek révén nehéz körülmények között is szinten tudják tartani életmódjukat.

A feltörekvő családokban kialakultak azok a technikák is, amelyek a megkülönböztetések, igazságtalanságok, agressziók kivédésére fegyverzik fel a családtagokat. Főként az asszonyok vállalják az anyaoroszlán szerepét gyermekeik védelmében. Az asztalborító, hajkitépő, illetve ezt kilátásba helyező cigány asszony figurája ismert jelenség az óvodákban, iskolákban. A tanfolyamot végzett asszonyok tudásukkal felfegyverkezve oktatják ki a hiányos műveltségű pedagógusokat. Gyerekeiket pedig arra nevelik, hogy az igazságtalanságokat nem kell eltűníteni. Egyidejűleg arra is kondicionálják őket, hogy nekik *bizonyítaniuk* kell. Nevelt gyerekeik védelmében is messzire elmennek, ha szükséges, és visszautasítják a gyerek tisztaságára utaló vállve-regető dicséretet.

A cigány kultúra nem ismer erőszakot a nevelésben. Körükben a verést nemcsak az állami törvények, hanem a cigány hagyományok is tiltják. Aki ez ellen vét, nem maradhat közöttük. Sajnos, volt ilyen esetünk. A történetnek több összetevője volt, ezek elemzése nem a jelen témakörhöz tartozik. Egy mozzanatot emelek csak ki, amely az identitással függ össze. A szóban forgó nevelőszülő keresztény gyülekezet tagja, és inkább azonosította magát a hívő normákkal, mint a cigánysággal. A három – kétségkívül nagyon nehéz, problematikus – testvér fenytetésének szükségességét a Bibliából olvasta ki (nem vitás, benne van), és szorult helyzeteiben azzal mentette föl magát, hogy erre őt az Isten felhatalmazta.

Számolni kell azzal, hogy a családjukkal való azonosság válsága néhány év intézeti tartózkodás (hospitalizáció) után visszafordíthatatlan torzulásokat idéz elő a gyerekek személyiségében. Főlösképpen kitenni a nevelőcsaládokat a velük járó megpróbáltatásoknak, mert családba beilleszkedni úgysem tud-

nak már. Sikeres beilleszkedésre csak a kicsik képesek, akik zökkenőmentesen elfogadják az őket befogadó családot.

Tamara hét és fél éves korában került alkalmatlan magyar nevelőszülőktől hivatásos cigány nevelőcsaládba. A magyar családban ő volt a Hamupipőke: nem játszhatott a saját gyerek játékaival, ő kapott ki mindenért. Szóltan, szomorú gyerek lett belőle. A katolikus óvodában, ahova járt, az óvónénik (feltehetően csupa jóindulatból) azt tanították neki, hogy ő nem cigány. Az új család melegében pillanatok alatt nevető, fecsegő, vidám kislánnyá változott, csak hogy itt új nehézséggel kellett megküzdnie: tudomásul kellett vennie, hogy cigány. Hasonlíttatta bőre színét a család többi tagjához, és talált a magáénál sötétebbet is. „A Ricsi cigány” – jelentette ki. Ricsi nem tétozott a válasszal: „Nézz a tükörbe, kis kurva, hát te mi vagy?” A nyáron cigány táborba mentünk. Volt zene, tánc, a gyerekek cigány nyelvű dalokat tanultak. Tamara azóta is fújja a cigány dalokat, kannán veri hozzá a ritmust, táncol. „Na, mi vagy, Tamara?” – kérdezik a családtagok. „Mi lennék? Cigány.”

A táborban természetesen a saját gyerekek is ott voltak. Lehoczki Katica azóta ünnepélyen szerepelt az ott tanult dalokkal. Az egész osztály vele énekelt – cigányul.

Ahol a kapcsolattartás igénye felmerül, rokoni viszony alakul ki a vészerinti és a nevelőcsaládok között. Olykor kiderül, hogy szegről-végről valóban rokonok, földik. S miközben a nevelőszülők remegve félnek, hogy esetleg elvihetik tőlük egyszer a szívékhöz nőtt gyermeket, asztalukhoz invitálják a kis szerencsétlen, volt állami gondozott szülőket, tanítgatják őket arra, amit eddig nem tanultak meg sehol, senkitől. A kezdeti pattogás, hogy nekik „joguk van” a gyerekükhöz, hamar lecsitul. Kicsit szomorúak lesznek, de belátják, hogy azt, amit a nevelőcsaládban megkap, ők nem tudnák megadni neki. Beérik azzal, ami van. Visznek banánt a család gyerekeinek, virágot a nevelőmamának.

Következtetések

A cigány hivatásos nevelőszülő-képzés szükségességének elismerésével a magyar állam az etnikai azonossághoz való jogot ismerte el. Ez természetes dolog, de az előzményekhez képest mégis korszakos jelentőségű.

A jog mindig köteleességekkel is jár. Ebben az esetben az a feladat, hogy meghatározzák, mi legyen az azonosság tartalma. Identitásválságból kilábaló, etnikai mivoltukkal újraazonosuló emberek számára ez komoly intellektuális folyamat. El kell dönteni, mik legyenek a hagyományörzés, a közösséghez tartozás kritériumai; és ez, amennyire közös, annyira személyes ügy is.

Kegyetlen dolog, ha valakinek azt sugallja a kívüllág: szűnj meg annak lenni, aki vagy, akkor majd elfogadunk. És kemény dolog, ha arról van szó: elfogadunk annak, aki vagy. Lássuk: ki vagy hát?

Irodalom

Diósi Ágnes: Cross-cultural issues between Hungarians and Gypsies

The Gipsy child and the school

Professional Gipsy foster-parents in Hungary

The Hungarian Holocaust in the memory of Jews and Gypsies

(A jeruzsálemi előadások kézírata)

Colette Berman-Yosef Miller: The Beautiful People of the Book Millhouse Publishers, Los Angeles

Israel Children's Rights Monitor, Autumn 1994.

Malka Shabtay: Identity reformulation among ethiopian refugees in Israel: the case of Ethiopian-Israeli soldiers (kézirat).

Kassai Melinda

A gyermekkorban elszenvedett, családon belüli erőszak szerepe az életút későbbi alakulásában

– adalékok a hajléktalanság etiológiájához –
(Interdiszciplináris megközelítés)

Bevezetés

Dolgozatom elsősorban a gyakorlati segítő munka tapasztalatait összegzi, amelyhez rendszeres tudományos kutatások eredményeit még kevésbé sikerült társítani. Azokat a tapasztalatokat szeretném most rendszerezetten bemutatni, amelyeket a hajléktalanokkal való munkánk során szereztünk, és amelyek arra vonatkoznak, hogy a később hajléktalanná vált nők életútjában milyen szerepet játszik a gyermekkorban, a családtagoktól elszenvedett szexuális abúzus, azaz az incestus.

A szexuális abúzusok természetesen csak egyetlen formáját jelentik a gyermekkorban felnőttektől elszenvedett erőszaknak. Fontos megjegyezni, hogy munkánk során szinte egyáltalán nem talákoztunk olyan hajléktalannal, akinél a gondozóktól, szülőktől vagy más felnőttektől elszenvedett fizikai erőszak valamilyen formája egyáltalán ne fordult volna elő. Dolgozatomban ennek a férfiakat és nőket egyaránt érintő, szélesebb problémakörnek egy részét tudom csak bemutatni. A problémát a következő fő témák köré csoportosítva tárgyalom:

I. Az incestus tabujának tartalma és mítosza. Az incestusról való kommunikáció tabuja s ezek megnyilvánulása a mai magyar társadalomban.

II. A hajléktalan nők eredeti családjainak egyes strukturális jellemzői és a családon belüli kommunikáció sajátosságai.

III. Az incestus áldozatai életútjának alakulása, a szexuális abúzus pszichés következményei és megnyilvánulásai.

* E dolgozat szóbeli változata elhangzott 1994 decemberében a „Families as educators...” című szimpóziumon, Budapesten.

I. Az incesztus tabujáról

A nyugati világban és Magyarországon is világgépünk szerves részét képezi a vérfertőzés egyetemleges tilalmának hite, az a bizonyosság, hogy az incesztus tilalma valóban a tabu erejével van jelen életünkben. Erre vonatkozó tudásunkat a korai antropológia tanításai, Freud elmélete, genetikai elméletek befolyásolják alapvetően. Ezeken kívül a mindennapi életünket szabályozó társadalmi együttélési normák, törvények ismerete formálja világgépünket.

A 70-es, 80-as évektől kezdve viszont elsősorban és először az Egyesült Államokban a társadalomtudomány bizonyos területei, elsősorban a segítő szakmák (gyermekvédelem, pszichiátria) tapasztalatai értelmezésének kényszerétől indítatva, arra kezdték rámutatni, hogy a modern nyugati világban ténylegesen viszonylag nagy arányban fordul elő az incesztus.

A századfoduló táján megerősödő antropológiai gondolodásmód egyik jellemzője, hogy az úgynevezett primitív társadalmak feltételezett működési rendjét valamiképp a modern társadalmakra vonatkoztatta, azok viszonyaiban vélt választ találni társadalmi berendezkedésünk egyes kérdéseire. Így volt ez az incesztus tabujával is, amelynek vizsgálata elsősorban annak magyarázatát jelentette, nem kutatva azt a kérdést, hogy valóban működik-e a tabu. Az első antropológusok könyvtárakban dolgoztak, régebbi utazók útleírásait használták forrásul.

Durkheim romantikus, idealizált képet fest a családi élet ezen vonatkozásáról, erősen aktualizálva kutatási tapasztalatait. „Everything concerning the life of the family is dominated by the idea of duty. Our contacts with our brothers, sisters, parents are strictly regulated by morality...”¹ És valamivel lejjebb: „...a man cannot make a wife of his sister without her ceasing to be his sister. This is what makes us disapprove so strongly of incest.”² Durkheim után az antropológusok és szociológusok megegyeztek abban, hogy az incesztus tilalma alaptabu, amelyet az erkölcs, a család egysége tesz szükségessé.³ A Durkheim utáni, már terepmunkát is végző antropológusok (Levi Strauss és követői) strukturalista beállítódásuknak megfelelően egy adott közösség uralkodó kultúráját (vallás, mítoszok, jogrend) vizsgálták. Adatszolgáltatóik az adott közösség kulcsfigurái voltak. Így feltételezhetjük, hogy ezek a munkák inkább szólnak a primitív társadalmaknak a kutató által kíváncsúnak tartott normáiról, mint az adott közösségeken belül a háttérben, rejtetten meghúzódó valóságos viszonyokról.

Az incesztus kérdését illetően például minden bizonnyal a klasszikus műveltségük formálta világgépük hatására, a mítoszokban oly gyakran előforduló anya-fiú incesztusra fordítottak kiemelt figyelmet, míg az apa-lány incesztus lehetőségét nem vizsgálták.

Freud második, világhírét is megalapozó analitikus elmélete is civilizációnk egyik legfontosabb elemeként interpretálja a vérfertőzés tabuját. Ebben az elméleti keretben a gyermekben a felnőtt, ellenkező nemű szülőjével szemben érzett ödipális vágyakozásának valamilyen szintű megrekedése és annak elfojtása, eltorzulása okozza a neurózis kialakulását. Freud úgy találta,

hogy a páciensei által az analitikus folyamatban felszínre hozott emlékek tulajdonképpen kitalációk, fantáziatermékek, az Ödipusz-komplexus megnyilvánulásai. Freud 1905-ben hozta nyilvánosságra a tudattalan vágyakra, illetve fantáziákra alapozott elméletét. Akkor már több mint egy évtizede volt gyakorló orvos, és újabb elméletében gyökeresen szakított az 1896-ban kidolgozott és a „Zur Ätiologie der Hysterie” (A hisztéria etiológiájáról) című dolgozatában rögzített előző elméletével. A hisztéria keletkezésének okai között ebben az első elméletében még meghatározónak tartja a páciens tényleges gyermekkori, rokonok általi szexuális csábítását, az elszenvedett szexuális traumát.⁴ A tényleges csábítások vizsgálatának föladásával a valóságban létező incesztus hosszú időre nélkülözte a pszichológiai érdeklődést.

Az antropológiához, szociológiához és a pszichológiához hasonlóan a szociálbiológia és a genetika is „...mindannyiunk számára nyilvánvaló magatartás”-nak⁵ nyilvánítja a vérfertőzés elkerülését, és hagyományosan a vérfertőzési tilalmak eredetét és funkcióját kutatja.

A társadalomtudományok vezető ágainak áramlatai tehát azt feltételezik, hogy az incesztus tabu hatékony és totális, s ennek megfelelően az incesztus előfordulása különösen ritka. Ugyanekkor az empirikus adatok azt mutatják, hogy a vérrokonok közötti szexuális kapcsolat számarányait tekintve semmiképpen sem kivételes, elhanyagolható jelenség.⁶ A fenti kettősség egyebek között abból fakad, hogy az antropológia és a szociológia a vérfertőzésen tulajdonképpen olyan, házasság által törvényesített szexuális kapcsolatokat ért, mely utódok nemzésére irányul, és nem foglalkozik a társadalom által nem szentesített, nem utódnemzést szolgáló, vérrokonok közötti szexuális érintkezéssel. Végképp nem vizsgálja a felnőtt-gyerek közötti szexuális kapcsolatokat. Így a tabu tilalma áthágásának eseteit és következményeit sem kutatja. Mint láttuk, Freud ugyan gyakran észlelte a nem mitológiai értelemben vett incesztus társadalmi jelenlétét, a jelenséget és következményeit azonban munkássága legnagyobb részében másképp értelmezte. Freud szemléletváltásának motivációit máig sem tudhatjuk bizonyosan, de véleményem szerint ez a példa kiválóan megvilágít egy, az incesztus tabu jellegével összefüggő kérdést.

Hipotézisként feltehető, hogy a tabu kevésbé az incesztus elkövetésére, mint inkább az incesztusról való beszédre, az incesztussal kapcsolatos nyitottságra vonatkozik. Ezt a hallgatás tabujának hívom. Az incesztusról való kommunikáció tabuját jól példázza Freud saját nézeteinek revidálása, annak módja és elméleti indoklása, mely szerint a páciens incesztusos élményei felemltetése során fantáziál, hazudik. Ugyanezt a hallgatást testesíti meg az a mód is, ahogyan az incesztus áldozatának közvetlen környezete az incesztushoz azóta is viszonyul. Minden, a témával foglalkozó irodalom egyhangúlag leírja, hogy az incesztus elkövetője teljes titoktartást követel áldozatától; hogy a többi, együttélő családtag mit sem sejtő mivolta legalábbis megkérdőjelezhető; hogy a vérfertőző jellegű kapcsolatok az esetek döntő többségében az áldozat valamilyen típusú lázadása folytán szűnnek meg; hogy az áldozat vallomását közvetlen környezete többnyire hitetlenkedéssel

fogadja, és/vagy árulónak bélyegzi őt, mint aki a megőrzendő családi titkot kiszolgáltatja.

Röviden tehát azt mondhatjuk, hogy valóban létezik egy, az incesztussal kapcsolatos tabu, ez azonban nem az elkövetés, hanem a hallgatás tabuja, amely nem az incesztus megtörténtét, hanem a róla való kommunikációt akadályozza hatékonyan. A kommunikációt ez a tabu nemcsak a családban, hanem azon kívül is megakadályozza, ez azután ismét visszahat a családon belüli kommunikációra, erősíti a családi titok kényszerítését, továbbra is és hosszantartóan elszigeteli az incesztus, a családon belüli erőszak áldozatát, így is megnehezítve a trauma feldolgozását.

Magyarországon az incesztus előfordulásának gyakoriságát tekintve nem állnak rendelkezésre adatok. Előfordulásának gyakoriságára közvetett módon a családon belüli erőszakra vonatkozó adatok szolgáltathatnak támpontot. A vérfertőzés elkövetése a magyar bűnügyi statisztikában úgynevezett „nem kiemelt bűncselekmény”, ami azt jelenti, hogy a statisztikákban ez a bűnelkövetési forma külön nem jelenik meg. A kiskorúak ellen elkövetett, családon belüli erőszak áldozata 1990-ben minden ötödik esetben 14 éven aluli gyermek volt. A gyermekkorúak ellen elkövetett összes bűncselekmény 80 százalékában szülők, gondozók az elkövetők. A nem kiemelt bűncselekmények közé tartozik a gyerekek sérelmére elkövetett megrontás, vérfertőzés, természet elleni fajtalanság. Mivel statisztikai adatlapokat csak a kiemelt bűnesetek esetén kell kitölteni a rendőrségen, a gyerekek elleni erőszakra vonatkozó információk akkor is eltűnnek a nyilvántartás és kutatás számára, ha azok a rendőrség tudomására jutnak. A külföldi adatok szerint a megtörtént eseteknek csupán körülbelül 5–25 százaléka jut valamilyen hatóság tudomásra.

Az incesztus előfordulásának gyakoriságáról a gyermekvédelmi hálózat szolgáltatathatna még adatokat. Az esetleges adatgyűjtést nehezíti, hogy a gyámügyi kritériumok nem egységesek, regionális és értékkülönbségek torzíthatják az adatokat. A magyarországi gyermekvédelmi gyakorlatban nem ritkaság, hogy a gyámügyi hatóság ugyan szexuális abúzus miatt emel ki gyerekeket családjukból és utalja őket intézetbe, de „annak okát nem meri dokumentálni”.⁷ Ez természetesen nemcsak az adatvesztés szempontjából jelentős tény, hanem azért is, mert ekkor a fogadó intézet nem ismerheti a gyermek problémáinak okát, így annak feldolgozásában csak akkor tudna segíteni, ha erre a problémára az ott dolgozók különösen érzékenyek lennének, és a gyerekek viselkedéskérdéseiket megkísérelnék értelmezni. A fentiekből kilálglik, hogy a gyermekvédelem eszköztára szegényes, csupán a gyermek „kiemelésével” interveniál. Nevelési Tanácsadóba a gyermekvédelem tanácsára a bűnvádi eljárás alá került esetek csupán 1 százalékában kerülnek gyerekek, családok. (Pedig egyes esetekben talán az intézeti elhelyezés is megelőzhető lenne, vagy a gyermek a családba való visszahelyezésének esélyei lennének nagyobbak, de ettől függetlenül is szükséges lenne, hogy a család még továbbra is együttélő tagjai segítséget kapjanak.)

A Nevelési Tanácsadóknak, ahová legtöbbször szülő, rokon vagy iskola kezdeményezésére kerül a gyerek, a gyerekek ellen elkövetett szexuális abú-

zus mindezek ellenére ismert, de elhallgatott probléma. „Mondtuk magunk közt néha, hogy biztos sokkal több van, mint gondoljuk. Voltak olyan (esetek), hogy biztosak voltunk benne, ez van a háttérben. Olyanról (kollégáról) azonban nem tudok, aki (terápiás kapcsolatban) ezt kimondta volna.”⁸

Benyomásaim szerint a családon belüli szexuális erőszak tényét, az ebből adódó problémákat magukban az intézetekben kezelik a legnyíltabban. Egy, a Szolnoki Gyermekvárosban 1993-ban készített, nem publikált „házi felmérés” adatai szerint az ott lakó gyerekek közül minden negyedik egyértelműen elismerte ilyen problémáját. A vizsgálat végzője azonban elmondta, hogy a tényleges arány ennél valószínűleg sokkal nagyobb, hiszen számos olyan gyerek volt, aki a vizsgálat végén elmondta, hogy a kérdésekre nem mert őszintén válaszolni, és olyanok is voltak, akik ugyan azt vallották, hogy nem voltak szexuális erőszak áldozatai, de akikről az intézet más forrásból biztosan tudta ennek ellenkezőjét.⁹

Egy másik, budapesti nevelőotthonban ugyan nem készítettek felmérést, de az intézmény igazgatója elmondta, hogy „alig van olyan gyerek, akinél ez nem fordul elő”.¹⁰

Tehát vannak olyan intézetek, amelyeknek a falain belül az incesztus ismert, elismert probléma,¹¹ de mindez megmarad az ott dolgozók, a „bennfentesek” közös tudásának, s a gyermekvédelmi irodalomban is kimondatlanul marad. (Lásd ehhez például Hanák Katalin [1983] könyvét.)

Sokszor előfordul, hogy egy gyermek már több intézetet is megjárt, anyagában ezeket a tényeket mégsem dokumentálják. Ilyen esetben az elkövető ellen bűnvádi eljárást kellene kezdeményezni. Érthetőnek tartom, hogy egy nevelőintézeti dolgozónak erre sem ideje nincs, sem pedig feladatának nem tekinti mindezt. Ugyanakkor jól látható, hogy a dolgok ilyenén menete az incesztusról való hallgatást tovább erősíti.

II. Hajléktalan nők és gyermekkori szexuális abúzusok

„Még mindig nyitott kérdés, hogy vajon hány szülő szereti a gyermekét. A gyerekek ellen elkövetett kegyetlenségekről szóló híradások a legutóbbi két évezred nyugati történelméből, a fizikaitól a lelki erőszakig, a gondatlanságtól és a pusztító birtokolni vágyástól a szadizmusig, olyannyira sokkolóak, hogy az ember hajlamos azt hinni, hogy a szerető szülők inkább kivételesek, mint általánosak.”

(Erich Fromm: Birtokolni vagy létezni)

Először arról szeretnék beszélni, hogy a hajléktalan nők életútjában milyen arányban fordulnak elő gyermekkori traumák, valamint fizikai és/vagy szexuális abúzusok, majd megkísérlem e jelenség értelmezését.

Szeretném előrebocsátani, hogy mondandóm illusztrálására számadatot nem tudok felhasználni, hiszen a hajléktalansággal kapcsolatos, e témába vágó vizsgálatok eddig nem készültek. Jelen tanulmányban az Orvosi Krízis Szolgálatnál szerzett saját tapasztalataimra alapozok. „Adatszolgáltatóm” az általunk az elmúlt másfél év alatt hosszabb-rövidebb ideig kezelt több tucat hajléktalan nő volt. A krízishelyzetbe került hajléktalan nőkkel folytatott be-

szélgetéseim során csak mintegy 3/4 év elteltével figyeltem fel bizonyos, spontán módon is újra és újra felbukkanó elemekre, melyek gyermekkorukban elszenvedett abúzusokról tudósítottak, és csak ezután váltak ezek a témák is az exploráció szerves részeivé. Többször találkoztam az elfojtás és felejtés jelenségével is, amikor bizonyos gyermekkori trauma valószínűsíthető volt, ezt azonban klienseink nem mondták ki, inkább az agresszorral való azonosulás jeleit mutatták.

Sajnálatomra e dolgozat keretei nem teszik lehetővé a minden lényeges tényezőre kiterő teljes esetismertetést.

Itt egy 27 éves, férjes nőbeteg példáját említem. Felvételét ideggondozó kérte. Megtudjuk, hogy nyolc éve folyamatosan évente egy-két alkalommal pszichiátriai osztályon kezelik, alkalmanként néhány hétig, általában depresszió diagnózissal. Állapota a kezelése során hamar és könnyen javul, majd otthon gyorsan romlik. A zárójelentések egyike erről virágnyelven így fogalmaz: „Az otthoni gyors dekompenzálódás hátterében localis konfliktusok sejtethők.” Problémái közvetlenül férjhezmenetele után kezdődtek.

Miután hozzánk került, elmondja, hogy kórházi felvételei körülményeire általában nem emlékszik vissza. Férjét, akitől két gyermeke van, nem szereti, az őt fizikailag is taszítja, a szexuális életben öröme nincs, nem is volt. Gyermekeket csak férje „könyörgésére” szült. Férje őt rendszeresen veri, régebben a nemi erőszakok sem voltak ritkák, ennek úgy vetett véget, hogy inkább „hagyja magát”. „Akut hajléktalan”, néhány hete jött el otthonról, férjét és gyermekeit hátrahagyva. Motivációjáról eleinte csak annyit mond, hogy „nem bírtam tovább”. Csecsemőkorától állami gondozott, két éves korában nevelőszülőkhöz kerül. Tíz éves korában visszakerül az intézetbe. Újbóli intézetbe kerülésének okát nem tudja, „elfelejtette” – mondja. (A gyámhatóságnak vélhetően súlyos oka volt erre a lépésre.) A nevelőszülőknél töltött nyolc évről szűkszavúan csak annyit mond, hogy nevelőanyjától „szigorú, de becsületes” nevelést kapott. Amikor arra kérjük, hogy írja le ezt a nevelést, elmondja, hogy nevelőanyja őt rendszeresen léccel verte, „de nem ütött túl nagyokat”.

Férjével közvetlenül állami gondozása után, első munkahelyén ismerkedett meg.

A hajléktalan nők gyermekkori körülményei

Az úgynevezett családi körülmények helyett ezt a kissé mesterkéltnek ható kifejezést kell használnunk, mivel a „családi körülmények” terminus konszolidált családi viszonyokat sejtetne. A gyermekkori körülmények egyik jellemzője a családi viszonyok bonyolult, néha az érintett számára is átláthatatlan volta. A család összetétele sokszor időről időre változó. A vér szerinti apa gyakran nincs jelen, sokszor a kiléte is bizonytalan. A gyerekek felvilágosítást erről az őket nevelőktől nem kapnak, így korán és igen mélyen identifikációs bizonytalanság alakul ki bennük, amit többször is egy képzelt apa fantáziaképével próbálnak kitölteni.

Egy 44 éves nőbeteg, aki apjának csak a nevét ismerte (de később azt is megváltoztatták), miután már bizalmas kapcsolatba került velem, elmondta, hogy ő tulajdonképpen egy háború utáni, jelentős magyar politikus törvény-

telen gyermeke. Ez a gondolat akkor merült föl benne először, amikor hatéves korában, 1956-ban, a politikus nevét a házfalakon látta.

A mostoha- vagy nevelőapával a gyerekek kapcsolata sok esetben nem harmonikus, ezen túlmenően pedig sokszor a szülői, nevelői agresszió kitüntetett célpontjai. Ez a féltestvérekhez, testvérekhez fűződő viszony jellegét is negatív módon befolyásolja.

A gyermekkoruk során súlyosan traumatizálódott nők 18 éves korukra gyakran egész „magántörténelemmel” rendelkeznek. Gyermekkorukat a fent leírt identifikációs bizonytalanság mellett gyakran az egymástól sokszor gyökeresen eltérő nevelési helyzetek gyakori váltakozása teszi még nehezebbé: családi, intézeti, nevelőszülői környezetek követik gyors egymásutánban egymást. A szülői szerepben megjelenő személyek nagy száma s egymástól eltérő szerepfelfogása, viselkedésük különbözősége önmagában is próbára teszi a gyerek alkalmazkodóképességét. Számára a körülötte lévő felnőttek egymáshoz való viszonya sokszor bizonytalan, zavaros. Amennyiben a gyermekkorai családban a vér szerinti anya jelen van, helyzete a családban kiszolgáltatott. Gyakran ő maga is fizikai erőszak áldozata, sem ereje, sem bátorsága nincs ahhoz, hogy gyermekét megvédelmezze. Más a helyzet akkor, amikor a gyermek nem tud az anyai szerepet betöltő női családtag kiszolgáltatott helyzetéről, vagy amikor a családtagok többé-kevésbé együttesen és egymás viselkedését hallgatólagosan tudomásul véve vesznek részt a gyermek traumatizációjában.

Nem célom itt a gyermekkorai (szexuális) abúzusokat elszenvetettek családi jellemzőinek további részletes bemutatása. Eddigi tapasztalataim azt mutatják, hogy a szóban forgó eredeti családok szociológiai jellemzői lényegében megegyeznek a külföldi, elsősorban az amerikai szakirodalomban leírtakkal.¹² Ezek a kutatások azt mutatják, hogy bizonyos gazdasági, inter- és intraperszonális tényezők prediktorai lehetnek a gyermekek ellen elkövetett, családon belüli (szexuális) erőszaknak. Itt elsősorban Finkelhor kutatása említhető, aki a családon belüli erőszak főbb családi rizikófaktoraként a következőket említi: az anya hiánya, fizikai gyengeség hiánya az apa részéről, szexualitást hátrító anya, az anya befejezetlen középiskolai tanulmányai, tízezer dollár alatti éves családi jövedelem, kettő vagy ennél kevesebb családi barát. Finkelhor úgy találta, hogy ha a fenti tényezők közül egy adott családban öt jellemző előfordult, akkor az ilyen családok kétharmadában a családon belüli erőszak valamilyen formája megtalálható volt.¹³

A továbbiakban egy olyan, a gyermekek ellen elkövetett abúzusok során megfigyelhető jelenséggel szeretnék részletesebben foglalkozni, amely véleményem szerint összefügg az incestusról való hallgatás tabujával csakúgy, mint az incestus elszenvetésének hosszú távú következményei.

Az elkövető az abúzust elszenvető gyerektől titoktartást követel, amit a családon belüli hatalmi helyzetéből következően be is tud tartatni. Az áldozat hallgatása pedig lehetővé teszi az incestus hosszú időn keresztül való ismétlődését, így a traumatikus élmény egy egész életszakasz meghatározójává

válik, ezáltal tovább erősítve annak hatását, következményeit. Amikor a titokra fény derül – ami esetleg csak évek múlva következik be –, a család addigi élete általában felborul. Leggyakrabban az áldozat töri meg a hallgatást, és ezzel tulajdonképpen a család korábbi egységét, patológiás kohézióját felborítja, amiért a család az áldozatot legtöbbször árulónak minősíti, olyan árulónak, aki megakadályozza a család addigi életformájának folytatását.

A gyermekeket szexuális és/vagy fizikailag bántalmazó családok jellemzői nagy valószínűséggel az aszimmetrikus kompetenciaviszonyok. Az ilyen típusú családban a családi kohézióknak mintegy feltétele a család patológikus izolációja, valamint egy vagy több családtag túlhatalma. Ha egy családtag, éppen egy másik családtag túlhatalma miatt, saját érdekei érvényesítését csak a családi viszonyok gyökeres megváltoztatása árán érheti el, akkor a hatalommal nem rendelkező családtag érdekérvényesítése az adott, patológiás kohézió megszűnéséhez vezethet.¹⁴ Az áldozat a titok felfedésével egy ponton áthágja a valójában tehát nem csak az őt, hanem az egész családot érintő izolációt.

A titok elsősorban az áldozatot kényszeríti hallgatásra, amire az elkövető általában „valami beláthatatlan rossz” bekövetkeztével való fenyegetéssel veszi rá. A hallgatás feladásához társított fenyegetések a trauma megszűnése után is hatnak az áldozatra, megakadályozzák, hogy az áldozat traumatikus élményeiről beszéljen, így azok feldolgozását lehetetlenné teszik. Így a trauma tulajdonképpen megszakíthatatlanul folytatódik.

A közvetlen környezet által így kikényszerített hallgatást, titoktartást a tágabb környezet is megerősíti akkor, amikor az incesztust működő tabunak, azaz nemlétezőnek nyilvánítja, olyasminnek tehát, amiről nem kell beszélni.¹⁵

Azt gondolhatnánk, hogy az incesztus tabu jellegének ilyen erős bizonygatása tulajdonképpen egy nem kívánatos, ám létező jelenségnek a kultúrában megjelenő elfojtása (és így valószínűleg a rossz lelkiismeret megnyilvánulása).

III. Az életút alakulása a felnőttkorban

Pedig hát engemet
sokszor nem tudtam, hogy miért, vertek,
mint apró gyermeket

Világot hamvasztottam el szivemben
és nincs jó szó, mely megríkasson engem,
kuporogva csak várom a csodát,
hogy jöjjön el már az, ki megbocsát
és meg is mondja szépen, micsodát...

(Részletek József Attila *Levegőt! és
Mint gyermek...* című költeményeiből)

A gyermekkorban elszenvedett szexuális abúzus súlyos elidegenedéshez vezet, megakadályozza a személyiség normális pszichoszexuális érését, a környezetben jelenlévő szülőfigurákkal pedig legfőljebb csak negatív identifikáció jöhet létre.

Láthattuk, hogy a hajléktalan nők gyermekkori életeseményei között feltűnnek a súlyos traumatizáló tényezők, köztük a szexuális abúzus gyakori előfordulása. Fontos megjegyezni, hogy a szexuális erőszak szinte soha nem az egyetlen traumatizáló jelenség az érintettek gyerekkorában, hanem egyéb traumatizáló faktorokkal összefonódva, egyidejűleg jelenik meg.¹⁶

Úgy gondolom, az, hogy gyermekkori traumatizáló eseményekkel és a későbbi hajléktalansággal egy életúton belül találkozunk, nem csupán bizonyos jelenségek együttes előfordulását jelenti, hanem ennek alapján feltételezhető, hogy a gyermekkori traumák és a későbbi, felnőtt életút alakulása között ok-okozati összefüggés is lehet.

A hajléktalan nők hajléktalanságukért gyakrabban teszik saját magukat felelőssé, mint a hajléktalan férfiak, akik hajlamosabbak helyzetüket körülményeik alakulásával magyarázni. A hajléktalan férfiaknál a szexuális traumatizáció ritkább, a kegyetlen verés és a bántalmazás egyéb formái azonban ugyanúgy jellemzik a gyermekkorukat.

A később hajléktalanná váló nők életútjában gyakran több évtized telik el az abúzus és a hajléktalanná válás között.

A még közvetlenül fenyegető családi környezettől és/vagy az állami gondozás után várható, nem kevésbé fenyegető bizonytalanság elől gyakran úgy menekülnek el a lányok, hogy minél előbb férjhez mennek. Így sem az ifjúkorban, sem pedig a fiatal felnőttkorban nem történik meg a traumatikus élmények feldolgozása. A korai férjhezmenés inkább egyfajta előremenekülést, egyben problémaelhárítást jelent, amely magában hordja a probléma későbbi, újbóli felbukkanását.

(Csak érintőlegesen utalnék itt arra a jelenségre, hogy a szexuális abúzus után állami gondozásba került és azután korán férjhez ment lányok házasságai gyakran fenyegetnek csőddel azért is, mert attól tartanak, hogy gyerekeikkel ugyanaz történik majd, mint ami velük történt. Ezért patológikus módon féltik gyerekeiket a saját férjüktől. Szendrei Sádorné szóbeli közlése.)

A hajléktalanná válást tapasztalataink szerint a traumatizációhoz képest egy hosszabb látencia időszak előzi meg. Ebben az időszakban gyakran a traumatizáció valamilyen jellegű megismétlődésére, megismétlésére kerül sor, s ez hosszú időszakra is elhúzódhat, így a traumatizált számára az élet szenvedései fokozatosan válnak elviselhetetlenné. Itt csak utalok arra, hogy a tanuláselméleti megközelítések ebben az esetben is alkalmazhatók. A tanulás szerepet játszhat az abúzust elkövetőhöz hasonló partner választásában, illetve abban, hogy a felmerült konfliktusok kezelésére nem adódik progresszív módszer. Ez ismét magyarázza a feldolgozatlanul maradt gyermekkori traumák súlyos felnőttkori következményeit.

A szenvedéssel együttjáró patológiás tehetetlenség miatt a szenvedés elhúzódik, elviselhetetlenségi szintje fokozódik, és egy végső ponton abból csak egy acting out jellegű cselekvéssel nyílik kiút, s általában éppen ez az acting out jellegű cselekvés vezet közvetlenül a hajléktalansághoz.

Egy 37 éves nőbeteg, évekkal azelőtt, hogy a hajléktalanság elismert probléma lett volna Magyarországon, két nejlonszatyorral az utcára „költözött”.

Lakótelepi lakását kulcsra zárta, és férjének egy cetli kíséretében hátrahagyta. A cetliben cselekedetét nem indokolta.

Ezt megelőző életeseményeiből a következőket emelem ki:

Miután első férjétől, akitől volt egy fia, 19 éves korában elvált, megismerkedett egy rendőrrel, akitől rövidesen lánya született. Összeköltöztek. Mikor lánya hat hónapos volt, nevelőanyja határozott unszolására a gyereke apjával összeházasodott. E második házasság előzményeiről ezt mondta: „Befolyásolható vagyok, a hetedik érzésem hiába súgja meg, hogy nem lesz jó. Egyszerűen képtelen vagyok a sarkamra állni.” A házasságkötés és az új lakásba költözés után a férj addig szórványos részegeskedései állandósultak. Minden napossá vált, hogy a férj őt is és a gyerekeket is verte, és azzal fenyegetőzött, hogy őt is és a gyerekeket is lelövi szolgálati fegyverével. Ez az állapot körülbelül öt-hat évig tartott. Védekezéséppen az asszony megpróbálta a gyerekeket a férj elől dugdosni, hogy aludjanak, mire az hazajön. Ez persze nem mindig bizonyult elégséges óvásnak. Semmi egyebet nem tett. „Egyre inkább letörtem”, mondja. A helyzetnek nem ő, hanem a szomszédok feljelentése vetett véget, mivel a férj egy idő után az utcán és a közeli presszóban is fenyegetőzött a fegyverével.

A gyerekeket állami gondozásba vették.

Ezután az anya nehezebb fizikai munkára helyeztette át magát, hogy „a fölösleges feszültséget valahogy le tudjam vezetni”. Elkezdett nagy mértékben alkoholizálni. Erről az időszokról és az azóta is tartó állapotáról ezt mondja: „...fizikailag elfáradtam, de a szellemi feszültség az nem ment le. Hiába fárad el a test, ha a szellem ugyanúgy dolgozik. Hányszor vagyok én most is úgy, hogy olyan fáradt, olyan álmos vagyok. Nem tudok aludni, mert az agyam jár, és mindenféle gondok, gondolatok a múltból előjönnek.”

Gyermeckori életeseményeiből kiemelem:

6 hónapos korától volt intézetben, majd 10 éves korában nevelőszülőkhöz került. Ott, akkor már felnőtt mostohabátyja, aki csakúgy, mint későbbi második férje, szintén rendőr volt, néhány hónapon belül megerőszkolja, majd ezt továbbra is folyamatosan űzi. Néhány év múlva a mostohafivér „átengedi” őt a saját bátyjának, akit időközben szintén magukhoz fogadtak a nevelőszülők. Mostohabátyja fegyveres fenyegetéssel csikarta ki a hallgatását, és ő gyerekfejjel komolyan tartott attól, hogy az lelöheti. Később bátyja még egy osztálytársának is felajánlotta őt, amit az azonban visszautasított.

A négy évig húzódó szexuális abúzusra egy orvosi vizsgálat kapcsán derült fény, amikor megmagyarázhatatlan köhögését és szívpanaszait vizsgálták. Ezután ismét intézetbe került, majd korengedménnyel 16 és fél éves korában férjhez ment.

Első férjétől hamar elválík, mert az „nem bocsátotta meg, hogy nem lányt szültem”. Első férje nem bántalmazta őt. Röviddel azután ismerkedett meg a második férjével.

Itt nincs arra mód, hogy a hajléktalanság további személyiségkárosító hatásaival önmagukban foglalkozzam. Feltételezem, hogy ez a rendkívüli következményekkel járó acting out egy sajátos deviancia-választási mód. Ez a deviancia azzal az előnnyel jár, hogy a mindvégig megoldatlan családi, illetve párkapcsolati lét feszültsége és kényszere elől ki lehet lépni egy olyan helyzetbe, amelyben ilyen elvárások (sem belülről, sem kívülről) már nem mérülhetnek föl.

A hajléktalanság etiológiájához

A gyermekek ellen elkövetett szexuális és egyéb abúzusok terjedelmes köhoni, eddig elsősorban gyermekvédelmi, szociológiai irányultságú irodalma a legutóbbi időkből újabb elágazással gazdagodott.

Először különböző, elsősorban bizonyos pszichiátriai megbetegedéseknél figyeltek fel a kutatók és gyakorlati szakemberek arra, hogy a betegek között igen nagy arányban fordulnak elő a gyermekkorban szexuális abúzust elszenvedettek. Emellett vizsgálni kezdték a nem beteg, már felnőtt, egykori áldozatok pszichológiai jellemzőit is. Ennek az újabb, körülbelül a 80-as évek közepe óta megjelenő irodalomnak külön érdekessége, hogy egyre gyakrabban nyúl vissza a korai pszichoanalitikus írásokhoz. Itt nincs módom a hivatkozott irodalom részletes ismertetésére és a kutatási módszerek bemutatására, így csupán azoknak a pszichiátriai problémáknak a felsorolására szorítkozom, amelyek előfordulása esetén a gyermekkori szexuális abúzusok elszenvedésének aránya szignifikánsan magas volt.¹⁷

DIAGNÓZISOK: poszttraumás stressz szindróma, bulímia, agorafóbiás pánikszindróma, pszichotikus zavarok, öncsonkítás, drog- és alkoholfüggőség, borderline személyiségzavar.

DEVIÁNS VISELKEDÉS: prostitúció, kriminális és antiszociális viselkedés, öngyilkosság.

FELNÖTT, NEM BETEG NŐK PSZICHOLÓGIAI PROBLÉMÁI: bűntudat, félelemérzés, depresszió, alacsony önértékelés, bizalomra való képtelenség, szerepzavar, szexuális zavarok, a megfelelő partnerkapcsolat hiánya, gyakoribb szomatikus megbetegedések, izolációs érzések, negatív önkép, férfiak fölött gyakorolt hatalom fantáziái, nőktől való félelem.

Fentebb egy meglehetősen változatos listát adtam azokból a ritka és kevésbé ritka zavarokból, amelyek kialakulásához a szerzők szerint a szexuális abúzus mint traumatizáló tényező valamilyen módon hozzájárult. A tünetek első látásra talán nagyon is sokfélék, pszichiátriai betegségektől a deviáns viselkedés különböző formáiig, valamint a talán kevésbé látványos, de ugyanolyan kínzó pszichológiai problémákig. Láttuk azt is, hogy a női hajléktalanság jelentős hányadának kialakulásában meghatározó szerepe van az elszenvedett és az önálló felnőtt lét megkezdéséig valamilyen módon (külső segítséggel vagy anélkül) fel nem dolgozott gyermekkori traumáknak.

Hipotézisem tehát, hogy a gyermekkori szexuális abúzus olyan lelki defektusokhoz vezet, amelyek egy akár több évtizedes látenciaidőszak közbeiktatódásával megakadályozzák a normális életvitelt, azon belül pedig a környezetében lévő emberekhez való megfelelő érzelmi viszonyulást. Láttuk, hogy ez nagyfokú tehetetlenséggel, apátiával párosul, ugyanakkor a szenvedés mértéke az elviselhetetlenségig fokozódik. Megfigyelhettük, hogy az ember ezen a ponton egy acting out jellegű cselekvéssel az elviselhetetlen lét-helyzetből olyan, deviáns létbe (a mi esetünkben a hajléktalanságba) menekül, amelyben a rokoni és a párkapcsolatoknak már nincs szerepük, az azokból elkerülhetetlenül adódó feszültségektől a kapcsolatokból való kilépéssel szabadul meg.

Feltételezhető az is, hogy ugyanez a pszichodinamika mögöttes erőként húzódik meg azokban az esetekben is, amikor az betegségekből, pszichológiai problémákban és/vagy egyéb deviáns viselkedésben manifesztálódik. Úgy vélem, hogy mindezeknek a zavaroknak egy közös pszichológiai funkciója van (amely betegséglőnynek is tekinthető): a már teljességgel elviselhetetlen, kezelhetetlen, nyomasztó kapcsolatok terhének viselése alóli fölmentés. Feltételezem továbbá, hogy a fel nem dolgozott gyermekkori trauma olyan acting outhoz vezet, amely pszichológiailag ezt a funkciót tölti be. Megjegyzendő, hogy ugyanezt a funkciót az olyan, a külvilág számára talán egyáltalán nem érzékelhető „megoldás” is betöltheti, mint amilyen például egy nő frigiddé válása, vagy a tartós párkapcsolat nélküli lét.

A továbbiakban a kultúra, a szubkultúra, a szociális helyzet, a személyiség szerkezet, valamint az értékek és a normák határozzák meg, hogy az adott korban és társadalmon belül ez a pszichológiai funkció milyen tünetben nyilvánul meg.*

Végezetül

a szexuális abúzusok jelentőségének megértéséhez szükséges, de a mai magyar szociálpolitikában és kutatásban még kevésbé reprezentált problématerületeket tekintem át.

– Öt évvel a magyarországi hajléktalanság történetének hivatalos kezdete után talán elérkezett az idő, hogy az évről évre önmagát ismétlő válságkezelés után feltegyük és megválaszoljuk azt a kérdést, hogy kik a hajléktalanok valójában. Szükség lenne olyan integrált reszocializációs, rehabilitációs programok beindítására és működtetésére, amelyek képesek az egyes ember speciális problémáit figyelembe venni. Természetesen ehhez emberhez méltó lakhatási körülmények kellene, utcán, fapadoson eleve nem képzelhető el semmilyen érdemi professzionális segítő tevékenység.

– A szociológia és kriminológia feladata lenne a gyermekek elleni abúzusok magyarországi mértékének feltárása.

– Antropológiai, szociológiai kutatásokra lenne szükség az incesztussal kapcsolatos attitűdök megismerésére.

– A családszociológiai vizsgálódásoknak a család által okozott személyiségkárosodásokra, valamint a gyermekvédelem ezzel határos területeire is ki kellene terjedniük. A környezeti ártalmak széles értelemben való felfogása nemcsak a családon belüli ártalmak vizsgálatát tenné lehetővé, hanem ezzel a szociológia a család demitizálásához is hozzájárulhatna.

– A különböző pszichiátriai betegségekből szenvedők szociológiai és pszichológiai jellemzőinek vizsgálata orvosi, szociológiai és antropológiai kutatásokat igényelne Magyarországon is.

– A különböző devianciák nagyarányú magyarországi elterjedtsége köz-hely, már-már kulturális sajátosságnak is tekinthető. A deviancia kutatásnak egy emberközpontú szemléletből kiindulva és multidiszciplináris megköze-

* A tünet szót itt sem és korábban sem csupán orvosi értelemben használtam.

lítéseket alkalmazva talán újabb lendületet adhatna a devianciák legmélyebb okainak megértésére való törekvés, hiszen: „...a kultúrákban mutatkozó különbségért az adott kultúra infantilis traumái felelősek.”

Az utóbbi gondolatot Flaskay Gábor írta, Róheim Gézának *Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata* c. művéről írt recenziójában. A továbbiakban így folytatja: „Ha vizsgont egy kultúra egyedi jellegzetességei specifikus infantilis élmények befolyása alatt állnak, akkor a kultúra általában egy infantilis trauma eredménye kell legyen...” És később: „Érdemes lenne így végiggondolni például, hogy ma a hazai gyermekgondozás és gyermeknevelés gyakorlata milyen típusos infantilis traumákat okoz, és vajon lehet-e összefüggéseket találni ezek és a társadalmi élet gyakorlatában mutatkozó anomáliák, valamint a deviáns viselkedések jellege és nagy gyakorisága között.”

A devianciák még jobb megértése pedig hozzájárulhatna egy hatékonyabb és a felvilágosítás szintjét meghaladó prevenció kidolgozásához.*

Jegyzetek

1. Durkheim: *The nature and the origin of incest taboo*, Lyle Stuart Inc., 1963, p. 100.
2. Durkheim: *i. m.* p. 103.
3. Lásd erről bővebben: A. Ellis: *The Origins and the Development of the Incest Taboo*, Lyle Stuart Inc., 1963.
4. A csábítási elmélet föladásáról lásd bővebben J. M. Masson munkáját, aki pszichoanalitikus, és könyve írása idején a New York-i Sigmund Freud Archivum Projects igazgatója.
5. Bereckei T.: *A génektől a kultúráig*, Cserépfalvi, 1992.
6. Itt csupán jelzésszerűen sorolok fel néhányat a témára vonatkozó adatokból. A XIX. sz. végén Párizsban Tardieu professzor, majd Brouardel professzor orvoscént és a rendőrség által elrendelt boncolások szaktekintélyeként előadásokat tartottak és publikáltak a gyermekek ellen elkövetett (szexuális) erőszakról. Ezeket az írásokat mind Freud, mind párizsi mestere, Charcot ismerte. Erről bővebben: J. M. Masson: *i. m.*, II. fejezet.
- Az amerikai gyermekvédelem adatainak feldolgozásából kitűnik, hogy már a gyermekvédelem legkorábbi kezdeteitől, az 1870-es évektől az incestus eseteik mintegy 10%-át teszi ki. Erről bővebben: L. Gordon: *Heroes of their own lives*, 7. fejezet.
- Az Egyesült Államokban feltehetően évi 150–200 000 szexuális abúzus történik gyerekek ellen, ezek kb. 1/4-e kerül csak valamilyen módon felszínre. Lásd erről: D. Finkelhor–G. T. Hotaling: Sexual abuse in the national incidence study of child abuse and neglect. An appraisal. In: *Child Abuse and Neglect*, 8., 22–33, 1984.
7. Kerezi K. szóbeli közlése. 1989-ben például államigazgatási úton család, ifjúság és nemi erkölcs elleni büntett miatt 102 esetben történt állami gondozásba vétel. Ezekben az esetekben feltehetően kiskorú sértettekről van szó. Forrás: *Tájékoztató a Gyermek- és Ifjúságvédelemről*, 1990.
- Külön köszönettel tartozom Kerezi K.-nak, mert rendelkezésemre bocsátotta a *Veszélyeztetett gyermek a családban* c. dolgozatához, a családi erőszak áldozataival a büntetőeljárás után 7–10 évvel készített interjút.
8. Hoffmann G. nyd. pszichológus szóbeli közlése. Több mint 20 évet dolgozott nevelési tanácsadóban.
9. Koncz Ilona szóbeli közlése.

* Somlai Péter vett rá e dolgozat megírására, és neki tartozom köszönettel inspiráló beszélgetéseinkért is.

10. Szendrei S.-né szóbeli közlése.

11. Úgy tűnik, hasonló jelenséggel állunk szemben, mint például az Egyesült Államokban: először szintén a gyermekvédelem, nyilván a direkt konfrontáció elől kitérni nem tudva foglalkozott a problémával. Lásd erről: L. Gordon: i. m.

12. Lásd erről például: a) S. K. Steinmetz: *The Violent Family*, in: *Violence in the Home*, pp. 51–67, ed.: M. Lystad 1986, New York; b) D. Finkehor: Risk factors in the sexual victimization of children, in: *Child Abuse and Neglect*, 1980/4, 265–273.; c) L. Gordon: i. m.

13. Lásd erről: 12/b jegyzet.

14. A családszerkezet és a családon belüli kompetenciaviszonyok kérdéséhez lásd: Somlai P.: *Konfliktus és megértés* c. könyvét. Gondolat, 1986.

15. Lásd erről L. Gordon idézett művét. Történelmi eszközökkel mutatja be, hogy a gyermekvédelem már az 1870-es években szolgáltatott adatokat az incestus előfordulásáról, amelyet azonban más tudományágak nem dolgoztak fel. A probléma csak e század 60-as éveiben merült fel, mint extrém, ritka perverzió.

16. Itt szeretnék C. Karsten: *Female hard drug-users in crisis* című munkájában található megállapításra hivatkozni, amely szerint a terápiában és kutatásban nem érdemes csupán egy gyermekkori traumára koncentrálni, hiszen azok halmozottan jelennek meg. *Id. mű.*: p. 90–91.

17. Sajnálattal vettem tudomásul, hogy a Magyar Pszichológiai Szemle 5 (1985–89) és a Pszichiátriai Hungarica 2 (1988–89) évfolyamában egyetlen, a témát legalább érintőlegesen tárgyaló írásra sem bukkantam.

Irodalom

- E. Durkheim: *The nature and the origin of incest taboo*. Lyle Stuart Inc. 1963
- Bereczkei T.: A génektől a kultúráig, IV. fejezet: A vérfertőzés: Egy biokulturális modell. Cserépfalvi, 1992
- L. Gordon: *Heroes of their own lives. The politics and history of family violence*, Boston 1880–1960. Penguin Books, 1988
- J. M. Masson: *Traumatische ervaring of fantasie*, Van Gennep, 1984. Eredeti cím: *The Assault on Truth, Freud's Suppression of the Seduction Theory*. Farrar, Straus and Giroux, 1984, New York
- Somlai P.: *Konfliktus és megértés*. Gondolat, 1986
- Kerecsi K.: *Veszélyeztetett gyermek a családban*. Budapest, 1992 (kézirat)
- Erich Fromm: *Birtokolni vagy létezni?* Akadémiai, 1994
- Eredeti: *To Have or to Be?* Harper and Row Inc, 1976, New York
- Róheim G.: *Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata*. Gondolat, 1984
- Hanák K.: *Társadalom és gyermekvédelem*. Akadémiai, 1983
- R. Turner (ed.): *Ethnomethodology*. Penguin Books, 1974
- B. Justice and R. Justice: *The Broken Taboo, Sex in the Family*. Human Sciences Press, 1979, New York
- M. Lystad (ed.): *Violence in the Home, Interdisciplinary Perspectives*. Brenner/Mazel Inc. 1986, New York
- C. Karsten: *Female hard drug-users in crisis. Childhood traumas and survival strategies*. 1993, Utrecht
- R. J. Gelles and M. A. Straus: *The Impact of Intimate Violence*. In: *Family in Transition* (ed: A. S. Skolnick és J. H. Skolnick). Harper Collins Publishers, 1992
- A. Wachtel and B. Scott: *The Impact of Child Sexual Abuse in Developmental Perspective*. In: *Child Sexual Abuse* (ed: C. R. Bagley and R. J. Thomlison). Wall and Emberson, Inc. 1991, Toronto
- Herczog M. (ed.) (1994/1) *Család, gyermek, ifjúság – Tematikus szám*
- Tájékoztató a gyermek és ifjúságvédelemről. 1990, Budapest

- D. Finkelhor, A. Browne: The Traumatic Impact of Child Sexual Abuse. A Conceptualization. *Am. J. Orthopsychiatry* 55/4/ October 1985
- G. A. Kercher, M. McShane: The prevalence of child sexual abuse victimization in an adult sample of Texas residents. *Child Abuse and Neglect*, Vol. 8. 1984
- C. S. McPherson, L. L. Garcia: Effects of Social Class and Familiarity on Pediatricians Responses to Child Abuse. *Child Welfare* September/October 1983
- D. Finkelhor, G. T. Hotaling: Sexual abuse in the national incidence study of child abuse and neglect. An appraisal *Child Abuse and Neglect*, 8. 22-33, 1984
- Flaskay G.: A bűvös tükör és primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata. *Magyar Pszichológiai Szemle* 1986/1

Következményeket kutató irodalom

- A. B. Rowan, D. W. Foy: Post-Traumatic Stress Disorder in Child Sexual Abuse Survivors: A Literature Review. *J. of Traumatic Stress*, Vol. 6, No. 1, 1993
- M. T. Fullilove, R. E. Fullilove és mások: Violence, Trauma and Post-Traumatic Stress Disorder Among Women Drug Users. *J. of Traumatic Stress*, Vol. 6, No. 4, 1993
- A. W. Burgess, C. R. Hartman and A. McCormack: Abused to Abuser: Antecedents of Socially Deviant Behaviors. *Am. J. Psychiatry* 144:11, November 1987
- C. M. Bulik, P. F. Sullivan and M. Rorty: Childhood Sexual Abuse in Women With Bulimia. *J. Clin. Psychiatry* 50:12, December 1989
- G. B. Ladwig, M. D. Andersen: Substance Abuse in Women: Dependency of Women and Past Reports of Physical and/or Sexual Abuse. *The International J. of the Addiction* 24/8/, 1989
- C. Faravelli, T. Webb and others: Prevalence of Traumatic Early Life Events in 31 Agoraphobic Patients With Panic Attacks. *Am. J. Psychiatry* 142:12, December 1985
- G. J. Emslie, A. Rosenfeld: Incest Reported by Children and Adolescents Hospitalized for Severe Psychiatric Problems. *Am. J. Psychiatry* 140:6, June 1983
- D. J. Rohsenow, R. Corbett, D. Devine: Molested as Children: A Hidden Contribution to Substance Abuse? *J. of Substance Abuse Treatment*, Vol. 5, 1988
- C. Lebling: Child Abuse as Precursor to Adult Abuse of Alcohol and Drugs. *Medicine and Law* 1986, 5.
- R. Dembo, M. Dertke and others: Physical abuse, sexual victimization and illicit drug use: a structural analysis among high risk adolescents. *J. of Adolescence* 1987/10
- J. James, J. Meyerding: Early Sexual Experience and Prostitution. *Am. J. Psychiatry*, 134:12, December 1977
- J. C. Beck, B. van der Kolk: Report of Childhood Incest and Current Behavior of Chronically Hospitalized Psychotic Women. *Am. J. Psychiatry*, 144:11, November 1987
- J. Carrol, Ch. Schaffer and others: Family Experience of Self-Mutilating Patients. *Am. J. Psychiatry*, 137:7, July 1980
- Does childhood sexual abuse contribute to alcohol, heroin and/or other drug problem? Working Paper 5. Australian Institute of Criminology 1993

Varsányi Erika

Variációk a változás témájára

(Akciókutatás és civil társadalom)

„Az emberek tartoznak egymásnak azzal, hogy segítsenek egymásnak a jobb és a rosszabb megkülönböztetésében, és bátorítsák egymást az előbbi választására és az utóbbi elkerülésére. Arra kellene ösztönözniük egymást, hogy többet használják magasabb képességeiket, hogy bölcs és nem balga dolgokra, felemelő, nem pedig lealacsonyító tárgyakra és elmélkedésekre irányítsák érzelmeiket és törekvéseiket. De nincs joga egyetlen embernek vagy emberek egyetlen csoportjának sem, hogy előírja egy felnőtt számára, mit nem tehet az életével a saját érdekében, vagy hogy mit kell vele tennie.”

J. S. Mill: A szabadságról

Az akciókutatás fogalmát Kurt Lewin alapozta meg, aki a pusztán tudományos eredményeket produkáló kutatásokkal szemben azoknak a fontosságát hangsúlyozta, amelyek tudatosan a gyakorlat alakítójává válnak. A kutatás nem válik külön alkalmazásától, hanem felismerve, hogy minden kutatás egyben beavatkozás is a vizsgálandó valóságáramlatba, a beavatkozás következményeinek tudatosítására helyezi a hangsúlyt. A kutatást olyan cselekvésként értelmezte, amelyben nemcsak a kutató van akcióban, hanem azok is, akikre a kutatás irányul.¹

A *community work*² olyan cselekvés, amelynek révén deprivált közösségek válhatnak cselekvőkké a saját ügyeikben. A lényegi különbség a szociológiai igényű kutatások és az akciókutatás között az, hogy míg az előbbi számára egy népességcsoport tagjai a kutatás tárgyait jelentik, addig a cselekvés révén az utóbbiban a személyek annak alanyaivá válnak.

A kutató ismeretszerzése nem válik külön attól a folyamatától, amelyben a közösség megerősödik, hanem a változás folyamatában szerez az adatoknál mélyebb tudást. S annál, amit a kutató megtudhat, sokkal fontosabb, amit a közösség tagjai megtudhatnak önmagukról: külső és belső erőforrásaikról.

A kutatás tárgyaiból annak alanyaivá váló érintettek szempontjából a legfőbb különbséget az a kapcsolat jelenti, amit az akciókutatás képviselőjével kialakítanak. A részvétel, a bevonódás a folyamatba, az érintetté válás annak az együttműködésnek a következményei, amely a változás folyamatában létrejön. Ez az együttműködés kölcsönösséget jelent, feltételezi a közösség tagjainak erőfeszítését is a közösen meghatározott célok megvalósítására.

A személyes kapcsolat fontossága a kutató személyiségét is bevonja a

folyamatba, s ez sajátos etikai kérdéseket is felvet. Miután a megerősítés folyamatának első szakaszában a megoldandó problémák és cselekvési célok meghatározása lezajlott, szükségképpen szétválík a közösség egyrészt azokra, akik e meghatározásokban s ezek cselekvési konzekvenciáiban egyetértenek, másrészt azokra, akik e folyamatból kivonják magukat. Ez egy olyan megosztottság forrása, amely a későbbiek során konfliktussá éleződhet. Eddigi tapasztalataim azt támasztják alá, hogy az ilyen esetekben elkerülhetetlen az összeütközés a helyi döntéshozókkal, akik függetlenül attól, hogy kezdetben nyitottak voltak-e a beavatkozásra, előbb-utóbb mind a beavatkozás tényét, mind a megszerveződő helyi érdekképviseletet, a fokozódó aktivitást önmaguk kontrolljaként élik meg. Előbb csak elhárítják a kooperációt, majd erősödő agresszivitással konfliktussá élezzik a számukra feldolgozhatatlan feszültséget. A kutató ekkor etikai dilemmaként szembesül azzal, hogy működése konfliktusokat provokálhat abban a közösségben, melynek ő nem tagja. Úgy vélem, ez a dilemma feloldható, ha a részvételt olyan egyéni választásként fogjuk fel, amely mögött a személyes motivációk legkülönbözőbb változatai húzódnak meg.

Ezekben a krízishelyzetekben kap különös jelentőséget a személyes kapcsolat mint támogató erő.

A folyamat közben tartása egyensúlyozást jelent a helyzetek kiélezése és a biztonság megőrzése között. A változási folyamat – célja szerint – azt a felismerést is hordozza, hogy a konfliktus természetes része az együttélésnek, s megoldásának feltétele, ha nyílttá teszik.

A community work révén olyan világba avatkoznak be, amely a benne élők számára a mindennapi élet valóságát jelenti. Azt az életvilágot, amely számukra természetesként adott, s ezért úgy viszonyulnak hozzá, mint megváltoztathatatlanhoz. Mindennapi interakcióik során nem csupán tudomásul veszik, hanem újjá is teremtik azokat az életfeltételeket, kereteket, amelyek mozgásterüket meghatározzák. Önmagukra, helyzetükre, lehetőségeikre vonatkozó tudásuk addigi szocializációjuk tükré. Kiindulópontjuk mindig ez a tudás, s az a természetes beállítódás, amely adottként kezeli a mindennapi élet valóságát. Az adottként tételezés magában foglalja azt a hiedelmet, hogy a dolgok úgy fognak folytatódni, ahogy eddig történtek.³

Következésképpen a beavatkozás már a megismerés első pillanatától megrendíti ezt az elrendeltségbe való beletörődést, amikor a kérdésfelvetés a megoldásra váró problémák felé nyitja ki a helyzetet. Ami a beavatkozás iránti nyitottságot minden kockázata ellenére is megalapozza, az a közösségnek az az élménye, hogy a dolgok mára mégsem úgy alakultak, ahogy az eddigi életükből következett volna. Ez a felismerés azonos a válság élményével.

A falvakban, illetve más agrárhagyományú településeken folytatandó community work gyakorlat feltételei különböznek az egyéb társadalmi csoportokban és térségekben követendőkéitől, mivel a szociális intézmények, a problémákat racionalizáló és magatartásmintákat közvetítő magasabb képzettségűek jelenlétének hiánya, és különösen a generációkon keresztül rögzült függőség és cselekvésképtelenség sajátos beavatkozási stratégiát tesz szükségessé. E periférikus térségek lakóinak együttes élménye, hogy a hatalom

elnevezései *hogyan* változtak, s ők ennek megfelelően sajátították el a megkövetelt megszólításokat, de ami a közösségek konzisztenciáját mégis megerősítette, az a változatlanság élménye.

Egy, a rurális térségekben végzendő szociális munka jellemzőit összegző amerikai tanulmány az idézett definíciókból három elemet emel ki: a bürokrácia hiányát, a szociális munka és az érintettek közötti partneri kapcsolatot, valamint a gyakorlatban érvényesíthető, magas fokú autonómiát. Ebből következően a tevékenység vonzereje abból ered, hogy kívül kerül az intézmények specializált keretein, a munka során közvetlenül valósítja meg a holisztikus szemléletet, valamint innovatív.⁴

E jellemzőkből fakadó felfedezés örömét éltem át akkor, amikor 1988-ban, szembefordulva a pszichiátriai gyakorlatban tapasztaltakkal, főleg az olasz, német, angol community mental health mozgalom törekvéseitől indítva, egyéni akcióként kezdeményeztem önszervező formák megteremtését különböző településeken.

Az orvosi modell alternatívájának kereséséhez az impulzust ebben az időszakban természetesen az táplálta, hogy minden egyes akció politikai értelmet kapott, hiszen az állampolgári kezdeményezések az addig szilárdnak vélt kereteket rendítették meg. A kényszerűsége túl azért is lehetett egyéni akciókra vállalkozni, mert mindig lehetett számítani spontán együttműködőkre, akik ugrásra készen szinte csak a megszólíttatásra vártak. E korszak varázsának elmúltával nem hárítható el az a felismerés, hogy a tevékenység is csak módszeres ismeretekkel és az önreflexiót biztosító szupervizori kapcsolattal végezhető biztonsággal. Míg az alább bemutatandó három projekt közül az első megbízásra, de minden szakmai támogatás nélkül végeztem, az azt követőket egy háttér biztonságával, ami időlegesen a szupervíziót is nyújtotta: ausztriai képzés keretében szereztem community worker képesítést.

A három projekt az 1989 és 1994 közötti időszakot fogja át. A community work általános jellemzőin túl magukon viselik egy különleges korszak lehetőségeit és dilemmáit, s kiemelik a community work politikai akció jellegét.

A három projekt során olyan közösségek életébe avatkoztunk be, amelyek a társadalom legalsó rétegébe zárva, területileg is a periferián éltek, nemzedékeken keresztül. A politika fogalma és gyakorlata számukra idegen és saját életükre vonatkoztatva értelmezhetetlen, vagy legalábbis csak abban az összefüggésben értelmezhető, amelyben valamilyen fenyegető tartalmat hordoz.

Míg az 1989-ben megkezdett munka során az érintettekben a félelem bénította meg a cselekvést, a változtatásra való készséget, a helyi hatalom képviselőit éppen a változások bizonytalanították el, s készítették olyan lépésre, amelyet addig, hatalmuk birtokában elutasítottak. A válság élménye és a közvetlen környezetükben észlelt változások lassan oldották a félelmet is, de kevesen jutottak el annak felismeréséig, hogy a hatalomban való részesedés – a civil kezdeményezés révén elért részvétel és ellenőrzési lehetőség – már a politika világába emelte a közösség tagjait.

1990 után az önkormányzatokkal való elégedetlenség hívott elő a közösségekből olyan személyiségeket, akik addig fel nem ismert képességeikkel az elsősorban az érdekképviselést szolgáló önszerveződések kezdeménye-

zöivé váltak. A kezdetben csak néhány embert mozgósító szerveződések lényege az egyéni és csoportlét erejének felismerése, a megerősödés élménye. A megerősödés olyan új készségek felismeréséből fakad, amelyek az állampolgári lét feltételei. A helyi politikai és gazdasági hatalmaktól való függetlenedés azonban nem jár konfliktusok nélkül, ezek végigharcolása a létezés addig nem ismert élményében merítheti meg az érintetteket: sorsuk nem csak történelekből áll, melynek ők passzív tárgyai, elszenvedői, hanem cselekvésekből, melyekkel önmaguk alakíthatják életük kereteit.

Azokon a településeken, ahol helyi önszerveződéseket ösztönöztem, a megalakult egyesületek – ha a lakosság számához képest minimális arányban is, de – valamilyen mértékben betöltötték integratív szerepet, s volt, ahol tudták érvényesíteni a kontroll és a lobbizás eszközt is.

Az egyesületek révén életre hívott helyi közösségek között volt ugyan olyan, amely kísérletet tett arra, hogy mint politikai szervezet működjen – például polgármesterválasztásnál saját jelöltet állítottak –, mégis a politikával mint a pártokban, a politikusokban és a parlamentben megtestesülő szférával szemben változatlan az elutasításuk és a gyanakvásuk.

A jobboldali kormányzás négy éve a társadalommal való kommunikáció megtagadásával meghosszabbította és elmélyítette a politikai hatalommal szembeni bizalmatlanságot.

A képviselői demokrácia intézményeivel szembeni – enyhébb esetben – gyanakvás torz optikába helyezte a civil társadalom⁶ eszméjét is, s a kettő közötti lavírozás emelte a professzionális kérdéseket politikai dilemmává.

E négy év mögött természetesen ott húzódnak az elmúlt évtizedek autonómiát és szolidaritást szétromboló élményei. S az újabb választásokat követő hónapok kevésbé látványos, inkább lefojtott politikai konfliktusai, valamint a mindennapi életet a legmélyebben érintő döntései sem szépíthetik az eddig rögzült képet.

Kronológia és esettanulmányok

I. 1989. Törvényen és társadalmon kívül: a cigánytelep

A válságkezelés feltételeinek megismerésére irányult az az akciókutatás, amelyet cigány népességet is magában foglaló településeken kezdtem. A cigány népesség jelenlétét mindenekelőtt a település egyik szociológiai mutatójának tekintettem, s nem olyan tényezőnek, mint ami valamely speciális program alapja lehet. Ha ugyanis a mindennapi élet valóságának része az együttélés, akkor úgy közelíték az adott közösség problémáinak feltárásához, hogy annak egységes kerete a település, mivel a megoldások is ezen a kereten belül dolgozhatók ki. Speciális programot abban az esetben tartok szükségesnek, ha a közösségnek valamely része, történetesen éppen a cigányság valamilyen szegregátumban él, s ez indokolja a beavatkozást.

Baranya kistélepülésein legnagyobb arányban beás cigányok élnek. Első telepeik a falvakon kívüli erdőkben húzódtak, ahová tevékenységük révén is kötődtek: az erdész alkalmazásában „robotként” fakivágást, fagegmunkálást

végeztek. Fokozatosan húzódtak a falvak közelébe, s bár telepszerű lakóhelyeik változatlanul a falvakon kívül maradtak, munkájuk révén egyre jobban kapcsolódtak a falu lakóihoz: ház körüli munkákkal, idény jellegű mezőgazdasági tevékenységekkel. A kollektivizálás a cigányságot is beolvasztotta a bér munkás masszába. A helyi telepen lakók többsége az állami gazdaságban, a közeli Pusztán talált munkát, s néhányan már ekkor kimozdultak: ipari üzemekbe, vasúthoz jártak dolgozni.

A 12 kis házikóból álló telep a falut a Pusztával összekötő út mentén húzódik. A megyei tanácson akkor alkalmazásban álló cigányügyi titkár számára (aki egyébként a telep felszámolásuk sikerességéről számolt be), ismeretlen volt a telep léte.

Az erdőből a falu közelébe húzódó cigányokat a 70-es években az emelkedő talajvíz hajtotta új lakóhely keresésére. A mostani telep helyén akkor már álló három ház lakói egyre több rokont fogadtak be. Az akkori tanácselnök erre a helyzetre azt a megoldást választotta, hogy az állami földet felosztotta egyenlő részekre, és házhelyeknek jelölte ki az egyre népesebb közösségnek. Különböző összehordott anyagokból épült, alapozás nélküli házikókból állt össze a későbbi telep. Időközben néhányat lebontottak közülük, újakat építettek, egymás között adták-vették őket.

A felosztott földek s a rájuk épült házak tulajdonjogának rendezését senki nem tartotta fontosnak, továbbra is mezőgazdasági külterületnek számított, ily módon rögzítve a törvényen kívüliséget. A telepen három nagycsalád házasodások révén került egymással bonyolult rokonsági kapcsolatokba.

A telep lakóinak alapproblémáját kérdések sorozatával sikerült fokozatosan feltárni:

- Mi közös életük legsúlyosabb gondja?
- Milyen megoldásokkal próbálkoztak eddig?
- Jelenleg milyen utak képzelhetők el?

A közép- és fiatal nemzedék a civilizáltabb lakások iránti igény megfogalmazásában szinte egységes volt, de abban, hogy ez a telep jelenlegi helyén vagy a faluba beköltözve valósítható-e meg, egyre élesebben határolódtak el egymástól a vélemények. Többen ragaszkodtak a helyhez, mivel nem akartak az öregektől elszakadni, míg mások a kitörést csak a faluba való egyenkénti beköltözéssel tartották elképzelhetőnek. Az előbbi változat mellett szólt az a gyakorlati érv, hogy az egyéni beköltözés rendkívül esetleges; akkor éppen három család reménykedett, hogy tanácsi értékesítés révén lakáshoz jut majd a faluban. Egyik sem valósult meg. A telepen maradás és építkezés a közösség együttmaradását is jelenti, s az együttességre épülő programmal ennek elérése reálisabbnak látszott. A sorozatos csoportos beszélgetésekből kibontakozó kép azt mutatta, hogy az egyetlen reális lehetőség a telepi házak helyén újak építése. Ennek a megoldásnak a feltétele a terület jogi státusának rendezése.

A csoportban uralkodó véleménykülönbségekből, az indulati és kapcsolati káoszból a valamilyen döntésig vezető út a problémameghatározástól a csoport öndefinícióján át vezetett. A megerősítés célja mindenekelőtt az volt, hogy létrejöjjön a konkrét feladat meghatározására képes csoport. A belső megosztottság azonban lehetetlenné tette a kimozdulást a bénultságból. A

múltbeli sérelmek kölcsönös fölemlegetése, az érdekképviselő szükségessége körüli bizonytalanságok és indulatok, a tájékoztatatlanság, a közös megoldás elutasítása ismételten szították az indulatokat.

A változásokhoz való alkalmazkodási kényszerben és függőségben elbizonytalanodott identitás a többséghez való igazodás sikertelen igyekezetében és a saját csoporttól való elhatárolódásban, az öngyűlöletben volt tetten érhető. Az összetartozás erősödése felé haladó csoportfolyamat fordulópontját egy olyan esemény jelentette, amely magába sűrítette a cigányság helyzetének és a politikai rendszer összefüggésének alapvető vonásait.

A telep tanácstagja – egyedül ő volt a helyi tanács számára megfelelő erre a posztra – egy olyan idős, analfabéta férfi volt, aki egyetlen dolgot értett meg feladatai közül: hogyan hajtsa végre a tanács – értsd: az elnök – utasításait. S amikor a csoportbeszélgetések során kikristályosodott, hogy a tanács döntésén múlik a telep belterületté nyilvánítása, s ezt az elnöknek kellene kezdeményeznie, teljes indulatával a telepiek ellen fordult, s visszahangozva a tanács szövegét, a telepen lakókat hibáztatta azért, hogy meghíúsult egy évekkel ezelőtti építési akció. Ennek az eseménynek a körülményeit eltérően magyarázták a tanácsi hivatalnokok és a telepiek, akik szerint a tanács csak kijelölte a házhelyeket, de ők sem anyagi feltételekkel, sem képességekkel nem rendelkeztek az építkezés elkezdéséhez. Ekkor javaslatomra a telepiek levélben kérték a telep belterületté nyilvánítását. A választ személyesen a tanácstag kapta kézhez. Az írással sokat kezdeni nem tudó tanácstag valószínűleg azzal küldték el, hogy „minden rendben lesz”, s közölte a reménnyel telten várakozó telepiekkel: „annak, akinek át van íratva a földje, lehet építkeznie”. Már is fel lehet iratkozni nála, ki hány szobás lakást szeretne. A naivabbak már sorolták is a vágyaikat, melyekben refrénszerűen ismétlődött a fürdőszoba, de az indulat, amivel kiemelte: az ő földje rendben, s mindenki csak olyan házat akarhat, amelyet ő épít, gyanakvóvá tette a társaságot. Kértük az írást, ő azonban nem volt hajlandó megválni tőle. A későbbiekben mégis kiderült annak valódi tartalma, s ez végképp a közös megoldás ellen fordította a többséget. A semmiféle jogi formát nem öltő tájékoztató levél homályos, zavaros megfogalmazásban tett utalást a telep megszüntetésére. A primitív nyelvezetű szöveg a maga szándékolt hivatalosságával egyetlen célt volt hivatva teljesíteni: félrevezetni az embereket, és tovább szítani a belső ellentéteket, miközben a tanács részéről elken mindenfajta kötelezettségvállalást.

Az a család, amely akkor költözött vissza az összkomfortos panellakásból a telepre, hogy a régi házat felújítva gazdálkodással próbálkozzon, világosan átlátta a helyzetet. A férfi szakképzettséggel rendelkezett, tájékozott volt az intézmények világában, s rendkívüli tapintattal ajánlotta fel, hogy átveszi az ügyek intézését. Ám az elmérgesedő rivalizációs indulatok miatt jobbnak látta visszavonulni. Később visszaköltöztek lakótelepi lakásukba. Ő volt – és maradt – az egyedüli, aki az együttes fellépés és közös megoldás jelentőségét annak gyakorlati hasznán túl is felismerte.

A helyi hatalom lassanként érzékelte a politikai változások távoli szelét, s a sajtónyilvánosság nyomására megrendült kezdeti agresszív magabiztosságában. Különböző egyéni akcióim nyomán végül egyetlen döntéssel meg-

változtatták a telep jogi státusát: belterületté nyilvánították. Így megvolt az építkezés jogi feltétele, ezzel azonban csak a telep legnyomorúságosabb körülmények között élő családja élhetett. A számukra biztosított támogatások alapja ugyanis gyerekeik intézeti elhelyezése volt. A többiek az ily módon felhalmozódott összegekre, s az azokat kiegészítő további támogatásokra nem számíthattak.

Volt, aki rendszeresen átjárt gyönyörködni a néhány hónap alatt felhúzott, többszobás, fürdőszobás házba, amely mögé a család gazdasági épületeket is tervezett, mivel az addig bérbeadott földön gazdálkodni kezdtek.

Ezzel egyúttal ellenérvet is szolgáltatott a falubeliek az előljárók számára, akik szerint „ezeknek nem érdemes semmit csinálni, mert még a földjüket sem művelik meg, bagóért adják bérbe”.

Az általánosítással szemben tény, hogy voltak családok, amelyek bérbe adták, s voltak, amelyek nem. Ez utóbbiak körébe tartozott az a négygyerekes család is, ahol a férj fiatal korától az állami gazdaság alkalmazásában mezei munkásként dolgozott, s egy kis kalyibában tehenet tartottak, hogy a családi szükséglet mellett a tejjel is jövedelemhez jussanak. A faluban már nem sokan tartottak állatot. Igaz, utóbb ők is megváltak tőle, mivel a gazdasági feltételek ellehetetlenítették a tartást.

A földek gépi megművelése nemcsak anyagi terhet jelentett számukra. Egyre kevésbé jött ki a gépével a telepre bárki is, mivel azok mulasztásáért, akik nem fizették ki a feketén vállalt munkát, a többieket is büntették, s ezért azok sem művelték meg a földeket akik esetleg így is vállalták volna a munkát.

A telep lakói nem sokat észleltek a politikai változásokból, a választásokon nem vettek részt. A helyi önkormányzat megalakulásáról legfeljebb az a nő vett tudomást, akit – ajánlásomra – bevettek a szociális bizottságba. Néhány hónap után azonban ez a részvétel is elszorvadt. Az egyetlen helyi munkahely, a kft-vé alakult cipőfelsőrész-készítő szövetkezet, ahová a telepről és a környező pusztákról is jártak az asszonyok, hosszú haldoklás után kimúlt. A telep majd' minden munkaképes lakója munkanélküli. Egy pillanatra felmerült a teleppel szemben egykor működő kis téglauzem újjáélesztésének ötlete, de az elmúlt évtizedek során teljesen megsemmisült építmények felépítésére sem pénz, sem érdeklődés, sem szervezőerő nem volt mozgósítható.

Az önkormányzat, élén a polgármesterrel, igyekezett a falutól minél távolabb tartani a telep lakóinak egyre súlyosabb megélhetési gondjait. S míg a volt tanácselnök szólását – „ti csak építkeztetek, én majd nem tudok róla!” – többször dühvel idézték (hiszen tudták, hogy ez csak egy újabb bizonytalan helyzetet szűlné), az új polgármestertől már idézni sem volt mit.

Az indulatok visszaterelődtek a régi mederbe, s az általános elszegényedésben a komfortosabb lakás igénye már egyre erőteljesebbül, csak egy sóhajként szakad fel a négygyerekes asszonyból: „Hát lehet így élni? Mi lesz velünk?”

II. 1989–1992. Félelem és küzdelem: a Puszta

Az út, ahol a cigánysor húzódik, egy kis településbe torkollik. Eredetileg a helyi nagybirtok bérlője és az itt dolgozó cselédek számára épült. Az államosítás az itt élő családok életében nem sok változást hozott: továbbra is mezőgazdasági segéd munkások maradtak, legfeljebb most már államosított cselédekként. Élményük azonban mégis különböző a két korszakról: az egyéni nagybirtok idejéhez a kemény büntetés, de atyai gondoskodással teli viszony emlékei fűződnek, míg az államosítást követően egy személytelen hatalom bürokratikus intézkedései irányították a közösség életét.

A fokozatos centralizáció következtében a lakóhely élete egyre jobban kiüresedett, míg végül a helyi gazdálkodás megszüntetése után élettelen perifériává süllyedt. Az állami üzem az itt élő iskolázatlan, csak mezőgazdasági tapasztalatokkal rendelkező nőket és férfiakat naponta szállította különböző munkákra. Az itt élő lakosság ugyanúgy az állami gazdaság tulajdonában állt, mint a lakások, a föld, a gazdasági épületek. Amikor 1989-ben először kerestem fel a települést, pontosabban véletlenül éppen itt álltam meg, az első találkozáskor megkérdezett asszonyok szájából fojtottan fakadtak ki az indulatok, amelyek fókuszában a lerombolt és pusztuló gazdasági épületek álltak, s a gyermeki elhagyottságot és tehetetlenséget idéző érzésekre utaltak.

A többségükben vizes, sötét, komfort nélküli szűk lakásokban élő kb. 40 család nem rendelkezett saját földdel, amivel legalább minimális mértékben függetlenek maradhattak volna az állami gazdaságtól. Ez a helyzet kínálta a programként megfogalmazott feladatot: olyan tevékenységet keresni, amelyhez adottak a készségek, s amely legalább enyhíti a kiszolgáltatottságot.

A kollektív emlékezet gyógyíthatatlan sebként őrzi az élményt: hiába kértek az évekkel ezelőtt üresen maradt gazdasági épületeket, amelyek azelőtt a tehenészet meghatározó működése idején istállókként szolgáltak, ezeket sem gazdálkodásra, sem építőanyagként nem kapták meg a vállalat vezetésétől. Az emberi értéktelenség és a megalázottság élményeként vésődött beléjük a kép, amelyben a szemük előtt verték a téglákat törmelékként a földbe, vagy szállították ellenőrizhetetlenül mások számára hasznosítható helyre. A későbbi hasonló rombolások, a cinikus gőg már csak ismétlései voltak ennek az élménynek.

Amikor a csoportbeszélgetéseknek határozottabb irányt adtam az állami vállalatától leváló önálló gazdálkodás felé, a még alkalmazásban állók felismerték, hogy ez milyen konfliktusok lehetőségét rejtí magában. A konfrontációt nem merték vállalni, s a csoport rohamosan feloszlott. Aki egyáltalán bevallotta, hogy mi áll a háttérben, szégyennel suttozta: „Ha megtudnák, hogy mi itt csoportosan beszélgetünk, a vállalatvezetés talán el is bocsátana, és akkor nincs hol laknunk sem.”

Ezután távoztam a településről. Ezt a döntést megkönnyítette az az idős asszony, akinek a lakásán néhány éjszakát eltöltöttem, majd miután beavatott életének titkaiba, bocsánatkérően megkért, hogy távozzam. A magyarázat egyszerű volt: ő ugyan szívesen lát engem, de a Puszta lakói azt duruzsolják neki, hogy ne fogadjon be olyasvalakit, aki előzőleg a cigánytelepen is aludt.

1990-ben az önkormányzati választásokat megelőzően ismét felkerestem

a Pusztát, de a választáson való részvétel jelentősége nem érintette meg a helybelieket. Mint utóbb kiderült, az egyetlen jelöltet, a helyi hatalom által eddig is elfogadott idős férfit – a fenti asszony férjét –, a pusztaiak a hatalmat szolgálóan kiszolgálónak, s ezért számukra elfogadhatatlannak tartják.

1991 tavaszán egy látogatásra visszatértem a Pusztára, ahol egyrészt óvatosságot távolléttartással jeleztek, hogy a vállalatvezetés stílusában minden változatlan, ugyanakkor valami változás mégis észlelhető: egyre többen válnak munkanélkülivé, nem lehet tudni, megmarad-e az állami gazdaság, amelynek a léteért most már aggódnak. Tájékoztatót semmiről nem kapnak, így csak a félelem marad: mi lesz velük, hová fognak tartozni?

A változást az is jelezte, hogy új lakók jelentek meg, akik nem kötődtek az állami gazdasághoz, a többieknel magasabb képzettségűek voltak, és aktivitást kezdeményeztek, amihez a segítségemet kérték.

A megoldandó problémákat közösen tisztáztuk:

1. Információszerzés az eddigi és várható döntésekről.
2. A tulajdonviszonyok változásával beálló új helyzetnek várhatóan következményei lesznek: a lakások, a közös helyiségek tulajdonjogának és fenntartásának módját rendezni kell.
3. A munkanélküliség kezelése.

A problémák megfogalmazása egyben el is indította a folyamatot: az átalakítás lebonyolításával megbízott új vállalatvezetés – észlelhetően a nagyobb nyomástól és a sajtótól is tartva – késznek mutatkozott arra, hogy tájékoztatót tartson a helyi lakosoknak. Az új vezetőknek, az előző vezetéssel szemben felhalmozott indulatot is állnia kellett, amikor a kemény tényekkel szembesítette a kivételes alkalomra egybegyűlteket: a lakások eladásának már megindított folyamata nem állítható meg, ha nem veszik meg a benne lakók, akkor kötelesek lesznek másnak eladni. A közös helyiségek költségeit az állami gazdaság tovább nem vállalja, erről a továbbiakban a helyi önkormányzat köteles gondoskodni. Az állami gazdaság egyes gazdálkodó egységeit önállóan fogják értékesíteni, s ha van rá érdeklődés, külföldi vállalkozónak eladni. Erre ezen a pusztán nem kerülhet sor, mivel itt már nem folyik gazdálkodás. Így az itt élők sorsa a következőkben nem az ő ügyük, majd csak elhelyezkednek valahogy, a továbbiakban ez is az önkormányzat dolga. A gazdasági épületek állagát felmérve az általam meghívott külső szakértő véleménye alapján az állami gazdaság vezetője elfogadta a hasznosítás lehetőségét.

Hogy az állami gazdaság földjére vonatkozóan semmi ígéretet nem tesz, azt a földtörvény hiányával indokolta. Így a munkanélküliség helyi kezelése eléggé reménytelen vállalkozásnak tűnt.

A következő lépésben a lakásvásárlás körüli bizonytalanság kezelése adott feladatot: megvásárolni vagy sem? Egyfelől a számukra irreálisan magas összegek kétségbe ejtették az embereket, másfelől viszont az a fenyegető perspektíva, hogy új tulajdonos esetén a bérleti díjnak lennének kiszolgáltatva, szintén megijesztette őket. Az állami gazdaság vezetése a jogszabály diktálta értékesítési kényszerre hivatkozott, amiben „csak” az volt a cinizmus, hogy amiből valóban bevételt lehetett vagy kellett volna produkálni, vagyis a termelőegységek, azok lepusztultságuk miatt értékesíthetetlenek voltak.

Ezért hirtelen vagyontárgyakká minősültek az egyébként is minimális forgalmi értékű hajlékok, ahonnan pénz behajtását remélték néhány ezer forintból tengődő özvegyasszonyoktól, rokkantaktól, egyik napról a másikra megélni próbáló családoktól. A több menetben folytatott tárgyalás során eljutotunk odáig, hogy végül az eredetileg meghatározott összeg egyharmadért adták el a lakásokat.

Időközben azonban a csoportfolyamatok dinamikája annyira felgyorsult, hogy az érdekképviselőt céljait szolgáló egyesület megalakítása már elkerülhetetlennek és megvalósíthatónak tűnt. Az ugyanis, hogy felvegyük a kapcsolatot az önkormányzattal, folyamatosan kudarcba fulladt: nemhogy a felajánlott tárgyalásokra nem voltak hajlandók belebocsátkozni az állami gazdasággal, de kategorikusan közölték, hogy a Pusztát nem tekintik a falu részének, annak ellenére sem, hogy igazgatásilag oda tartozik. Így lakóival nem szándékoznak semmilyen közös ügyet vállalni.

A továbbiakban a megalakult egyesület lett az állami gazdaság tárgyalópartnere. Saját erejüket érezve egyre keményebben tárgyaltak a gazdaság képviselőivel, de azt mégsem tudták megakadályozni, hogy mialatt a klubként használt közös helyiség tulajdonjogát igyekeztek rendezni, annak berendezését a vállalat alkalmazottai önkényesen meghatározott árakon bocsátották áruba. Amit pedig nem sikerült eladni, azt szeméttelre vitték, illetve elégették. Miközben folytak a tárgyalások és ígéretések hangzottak el, egy villanykörtétől is megfosztott jégveremmé vált az a helyiség, ahová rövid idővel azelőtt történezt hívtam. (A szakértő itt levéltári anyagokat mutatott be a Pusztai történetéből, ami a helyi közösség számára addigi legpozitívabb megerősítő élményt jelentette.)

A gazdasági épületekről a gazdaság továbbra sem volt hajlandó lemondani, bár egy lehetséges foglalkoztatási programhoz azok kiindulást jelentettek volna. Ennek reményében pályáztunk az Autónia Alapítványnál, a kiírási feltételeknek megfelelt az akkori körülmények között még nem részletezhető pályázati program. Ekkor ugyanis még versenyfutás zajlott az épületekért vagy lebontásukért, hogy megelőzzük az esetleges váratlan eladásukat. Ehhez képest meglepő volt az alapítvány minden előzetes helyi tájékozódást mellőző – tudomásom szerint egyszemélyi döntésként hozott – elutasító válasza.

Az állami gazdaság szabadulni akart a rá nehezedő nyomás alól, ezért a helyi lakosokkal és az önkormányzat képviselőivel egy találkozót hívott össze, ahol bejelentették: részükről minden kapcsolat befejeződött a településsel. A lepusztított, hideg, sötét helyiségbe meghívtam a helyi sajtót és TV-t, hogy mind az önkormányzat, mind az állami gazdaság kénytelen legyen a nyilvánosság nyomása alatt felelősséget vállalni. S ez nem is maradt el: a kamera és az általam hívott jogász, közgazdász szakértő, újságíró kérdéseinek zápora kikényszerítette az állami gazdaság vezetéséből, hogy a legfontosabb kommunális helyiségeket „jelképes összegért” átadják az egyesületnek. Ellenérték nélkül csak az önkormányzatnak adhatták volna át, amely azonban levélben elutasította ezt. A felolvasott levél korbácsolta indulatokat megtörték a testület tagjainak addigi passzivitását: agresszív reakciójuk az

önigazolásra épült, és egyetlen érvet tartalmazott: az önkormányzatnak nincsen pénze.

Ekkor a jogász tanácsára az egyesület nevében kinyilvánították, hogy a Pusztá a továbbiakban részönkormányzatként szándékozik jogi státusát rendezni: ez a helyi költségvetésből kötelező elkülönítéssel jár, valamint azzal az eddig megtagadott lehetőséggel, hogy a testületi ülésen képviseltethetik magukat.

E csúcspont után fokozatosan rendeződtek a viszonyok az önkormányzattal, amely ezután felajánlotta a közös helyiségek (klub, fürdő) megvásárlásához szükséges összeget.

Pályázati pénzből vásárolt székekkel elkezdtem újra berendezni a klubot, ahová ezután előadóművészeket hívtam, és egy szövőműhely beindításával megpróbáltam keretet teremteni valamilyen közös tevékenységhez. Külföldi non-profit vállalkozásokkal kerestem kapcsolatot, hogy a majdan itt előállítandó kisebb szőttesek piacon kívüli értékesítéséhez lehetőséget biztosítsak.

A szövőműhely gyakorlati szempontból nem hozott látványos eredményt: a kezdeti lelkesedés néhány alkalom után lelohadt, s a tanításhoz meghívott szakember két hónap után már csak három-négy asszonynak tartott foglalkozásokat.

Csoportdinamikai szempontból azonban mégsem volt sikertelen: a több hónapos folyamatban a szomszédokkal folytatott közelharcot az újonnan beköltözött, ambíciózus házaspár vívta. Az állami gazdasággal és az önkormányzattal vívott küzdelem során tudták, hogy nincsenek egyedül: számíthatnak rám és az általam közvetített szakemberekre. De esténként, a Pusztá sivár sötétjében a kocsmából hazatántorgók gyalázkodásától senki nem védte meg a családot. Az indulatok motorja ismét a düh, hogy valaki közülük akar valamit, s ezzel több akar lenni, mint azok, akik lent maradtak: „Biztosan polgármester akar lenni!” S valóban, az asszony a polgármester halála után kiírt időközi választáson indult is, de nem őt választották. A majdnem tettelegesséig fajuló konfliktus egy másik házaspárral alakult ki, akik a szokásos módon igyekeztek minél több embert az ügy ellen hangolni. S így a kudarcból való félelem időlegesen még a nagy lendülettel induló házaspárt is visszafogta.

De végigcsinálták, egészen addig, amíg a szövőfoglalkozások legügye-sebbnek minősített résztvevőjévé az „ellenfél” nem vált. Ezzel egyidőben az ambíciózus házaspár férfi tagja a gyerekeknek tartott korrepetálást, amibe – saját kezdeményezésükre, az itt tapasztaltak hatására – néhány hónapra bekapcsolódtak volt tanítványaim is.

III. 1993–1994. Egy aprófalu tapasztalatai a változásokról

Egy kutatás keretében azt a kérdést próbáltam meg körüljárni, hogy milyenek a szociális munka feltételei a cigány népességet is magukba foglaló aprófalvakban. A települések kiválasztásánál döntő szempont volt a helyi önkormányzattal, szűkebben a polgármesterrel való együttműködés lehetősége. Ennek alapján kezdtem el a munkát a 200 lelket számláló faluban. A polgár-

mestertől kapott első tájékoztatás alapján világossá vált, hogy a legégetőbb gond, a munkanélküliség egyaránt sújtja a cigány és a nem cigány lakosságot.

A falu lakói számára tartott tájékoztatót követően a munkanélkülieknek meghirdetett találkozóra került sor. Ennek során nyilvánvalóvá tettem, hogy a problémát sem én, sem más nem oldhatja meg egyedül. Ehhez az érintettek aktív részvétele szükséges. Mindenekelőtt abban, hogy ötleteket fogalmaznak meg a lehetséges tevékenységekkel kapcsolatban.

A szinte kizárólag nőkől álló, kb. tíz főnyi társaság – akik a munkanélkülieknek közelítőleg az egyharmadát alkották – a kezdeti bizonytalanság után bátoritanul fogalmazta meg elképzeléseit: gyógynövénytermesztés, élelmiszerkészítés és tartósítás, intenzív kertészet, esetleg valamilyen kézműves szakma, például kosárfonás megtanulása.

Javasoltam, hogy egy-egy ötlet gazdája annak gyakorlati szervezőjévé váljék, az én részem pedig az információszerzés legyen. Az információkat majd a polgármesteren keresztül juttatom el hozzájuk. A polgármester telefonon elérhető, s általa szervezzük majd a találkozókat.

A polgármester számos, a falu helyzetét valamelyest javító elképzeléséről számolt be, s mindegyik esetben bizonytalanná is tette ezek megvalósításának esélyeit: a helyi diszkont üzlet létesítését, a helyi iskola visszaállítást, az egyház tulajdonában lévő, de üresen álló épület hasznosítását. Legharcosabban az iskola létesítésének ügyét képviselte, amivel maga mellé állította az elégedetlenkedő szülőket, de visszautasította azokat a szakmai érveket, amelyeket az általam meghívott, szakmai körökben elismert pedagógus felsorolt.

A polgármester felajánlotta, hogy tájékozódik az élelmiszertermelés előkészítésének lehetősége felől, de már ekkor hangsúlyozta, hogy saját gazdasága mellett nem tud mások vállalkozásával is foglalkozni. A helyiség kialakításának ugyan már formálódtak a tervei, ezek mégsem valósultak meg, mivel az asszonyok nem bíztak az értékesítés lehetőségében, s hamar elálltak a további próbálkozástól.

A faluban három, nagyobb gazdasággal foglalkozó család élt: a nagy állatgazdasággal bíró polgármester, egy idősebb gazda, aki a kárpótlás révén és gépek vásárlásával újraélesztette régi gazdaságát, valamint a képviselőtestület egy tagja, aki férjével együtt a téesz alkalmazásában állt, és otthon intenzív zöldségtermesztéssel kísérletezett. Az utóbbiak kérésére kerestem szakembert egy szakmai egyesületnél, ahol felajánlották: amennyiben az érdeklődőből megalakul egy kisebb csoport, kurzust tartanának a kért témában. Mire azonban erre sor került volna, már elhalt az érdeklődés. Kezdeményezője heves indulatokkal arról próbált engem meggyőzni, hogy ebben a faluban teljesen felesleges minden erőfeszítés valamilyen közös akcióra. Feleségével együtt számos olyan lehetőséget soroltak, amelyekkel meg tudnának élni azok, akik valóban meg akarnák oldani megélhetési gondjaikat, s nemcsak a segélyekre várnának. A stílusban nem volt nehéz felismerni annak a rétegnek a képviselőjét, amely a 70–80-as évek gyarapodási lehetőségeivel élve igyekezett minél erőteljesebben elhatárolni önmagát az alulmaradóktól. Az 1994-es önkormányzati választásokon az asszony MSZP színekben jelöltette magát polgármesterként.

Az empátia és a felelősség hiánya ebben a faluban ugyan kevésbé nyers

formákat öltött, mint az előzőben, de a falu lakóinak panaszáradata magukrautaltságukról itt is indokolt volt. A polgármesterrel való együttműködésre alapozott program akkor siklott ki, amikor az első érdemi információ közvetítésére kértem. Rövid idővel ezután személyesen érdeklődtem az asszonyoknál, hogy felkeresték-e az általam küldött címen a gyógynövénytermesztő cég helyi képviselőjét. Ők csodálkozva közölték, hogy most hallanak erről először. Ekkortól a polgármester kiiaktatásával igyekeztem tartani a kapcsolatot az érdeklődőkkel.

A továbbra is hajlandóságot mutató asszonyok köre egyre fogyott, de a megmaradtak közül ketten különösen aktívak voltak, s fontosnak tartották a további együttműködést.

A beszélgetések során egyikőjük magatartását az jellemezte, hogy a falu érdektelenségével, passzivitásával szemben saját kitartását, próbálkozásait emelte ki. Sorolta azokat a helyzeteket, amelyekben a falu családjai még gyerekeik érdekében sem voltak megmozdíthatók.

A másik asszony öntudatossága is hasonló élményekből táplálkozott, mégis készek mutatkoztak arra, hogy minden egyes programot közösségi ügyként fogjon fel, s ennek megfelelően aktivizálja a helyieket. Őt lehetett megkérni arra, hogy járjon ki egy szociális juttatást a szomszéd, fiatal cigány asszony számára.

Határozott célom volt ugyanis, hogy a konkrét feladatok megoldásáig olyan helyzeteket teremtsék, amelyben a helyiek között erősítem a támogató kapcsolatokat. Az asszony, Ené egyre tudatosabban vállalta ezt a szerepet, így vált a további szerveződés motorjává.

A tél beálltával olyan programot kerestem, amellyel ötleteket adhatok valamilyen kézműves tevékenységre. Népi iparművészt hívtam kosárfonásra. A szombat délutáni programra, Ené szervezésében, egyaránt jöttek cigány és nem cigány asszonyok. A kukoricacsuhé játékok készítése azonban nem nyújtott többet, mint egyszeri szabadidőfoglalkozást, s mivel erre éppen nem volt elegendő szükségük, nem is villanyozta fel a résztvevőket.

Az egyéni és csoportbeszélgetések során egyre több elégedetlenséget fogalmaztak meg a polgármesterrel szemben, aki távolmarad minden programtól, fogadóórát nem tart, semmilyen kéréssel nem kereshető meg. A panaszok jogosságát eddigi élményeimen túl hitelesítette az újonnan elkészült faluház kihasználatlansága, s a közönytől árulkodott az is, hogy még az előre megbeszélt programokra sem fűtötték be az egyébként közösségi célokra kiválóan alkalmas helyiséget.

A polgármester közönye akkor váltott ki nyílt indulatokat, amikor a vele történt megbeszélés alapján egy fajtátékok készítésével foglalkozó vállalkozót hívtam. A polgármester előzőleg felajánlotta, hogy a férfiak számára tervezett famunkákhoz szerez anyagot, s megszervezi a munkanélküli férfiakat. Amikor a vállalkozóval megérkeztünk, csupán két asszony tudott a jövetelünkről, nekik is csak néhány perccel azelőtt szóltak. A vállalkozó ebben a helyzetben és a dermesztő hideg helyiségben lemondott arról, hogy valamire is betanítsa a jelenlévőket. Egyszerű rutinmunkákat ajánlott fel, amelyeket az előbb említett két asszony közül az egyik vállalt, de a rendkívül alacsony bér miatt néhány hónap után ő is abbahagyta.

Ezt követően egy ösztöndíjasként Magyarországon tanuló amerikai diákkal játékdélután szerveztünk, amelynek keretében konfliktuskezelő skilleket tanított a népes gyerektársaságnak. Ennek szervezését is Ené végezte, s ez olyan sikeres volt, hogy kérték az ismétlését, de a diák elutazása miatt erre már nem kerülhetett sor.

Látva, hogy sem a többiek részvételére alapozható csoportos programra, sem a polgármester támogatására nem lehet számítani, Ené mint munkanélküli, elvégzett egy kereskedelmi képzést. Házuk egy elkülönített részében diszkontboltot nyitottak. Az üzlet véglegesítéséhez anyagi támogatásra lenne szükségük, de a polgármester ezt megtagadta. A falu néhány családja felajánlotta, hogy amennyiben létrejönnek ehhez a feltételek (anyagi, jogi), a szükséges építési munkákat szíveségből elvégzik. A kis előszobában kialakított, nem túl nagy árukínálattal rendelkező üzlet láthatóan a környék találkozási helyévé vált, miközben valódi igényeket elégít ki az olcsóbb árukkal.

Az elutasítás és a közöny megérlelte a szándékot az önálló cselekvésre, ehhez pedig ismét az egyesület látszott alkalmasnak. Enénél kezdeményeztem az egyesület megalapítását, pályázatokat közvetítettem, amelyek által az egyesületi önállóság valósággá válhat.

A nyár folyamán három gyerek vett részt, minden szülői hozzájárulás nélkül, a faluból azon az interkulturális programú táborozáson, amelyet az amerikai diák szervezett.

Az üzlet építéséhez szükséges bürokratikus akadályokon őszig csak részen tudtak átvergődni. A nyári nagy lendülethez képest – amibe még a fantázia szintjén egy cukrászda is belefért – őszre csak a megkeseredett kimerültség maradt. Bár Ené saját ügyének kilátástalansága ellenére vállalta az egyesület szervezését és a pályázatok írását, a kimerítő küzdelmekben úgy megfáradt, hogy együttműködésünk őszre az ő személyes támogatását jelentette. Ennek a reményvesztettségnek a mélyén ott húzódott az a feszültség, amely kezdeti helyzetmegítélése („itt csak közös megoldás lehetséges, egyedül itt senki nem képes elindulni”) és magára maradása között keletkezett. Egy, az egyesület részéről benyújtandó pályázathoz a polgármester így tagadta meg a hozzájárulást: „Nekünk mint önkormányzatnak nem sikerült, akkor miért gondoljátok, hogy nektek sikerülni fog?” S nehogy mégis sikerüljön, nem támogatta a pályázatot. (A polgármester együttműködési képtelensége miatt a testületből már kilépett egy tag is, aki egyrészt nem értett egyet a segélyezés gyakorlatával, a döntések módjával, másrészt kifogásolta a polgármester hozzáállását, ahogyan az visszautasított minden ötletet, amely a segélyosztogatáson túl a munkanélküliség kezelésére irányult. Pedig a 210 lakosú faluban, ahol a munkaképes lakosság több mint fele munkanélküli, éppen ez a legalapvetőbb kérdés, amely nem oldható meg kizárólag segélyekkel. A falu 80 háza közül 25-ben cigány család lakik, s ezt a beás közösséget képviselte a kilépett képviselő, akinek meggyőződése, hogy nem lehet és nem érdemes egy kis faluban külön kezelni a romák problémáját, hanem csak a település egésze számára lehetne egységes programot kidolgozni. Ennek sikertelenségétől vált megkeseredetté és vonult vissza.)

A gyógynövénytermesztés szintén csalódást okozott: rendkívül megerőltető munkával és bizonytalan fizetéssel minimális jövedelmet hozott.

A további programok az egyesületi s ennek révén a helyi közösségi élet élénkítésére irányultak. Egyesületként szeretnék bevonni a település lakóit az önkormányzati választásokra történő felkészülésbe, s ehhez kértek tőlem segítséget.

A falu lakói viszonylag népes számban jelentek meg azon a rendezvényen, amelyre politológust hívtam, hogy tartson tájékoztatót az önkormányzatok és civil szerveződések együttműködéséről. Míg a mindenki számára megnyerő új jegyző a program céljait erősítve pályázatok lehetőségeit sorolta az egyesületet képviselő Ené számára, addig a polgármester agresszívan számon kérte az előadótól, hogy miért az önkormányzat kötelezettségeiről beszél, s miért nem azokról a terhekről és hiányokról, amelyekkel megküzdve próbál meg az önkormányzat támogatást nyújtani a családoknak. Ezzel sikerült lefegyvereznie az eddig vele szemben legkritikusabbakat is.

A rendezvényt megelőzően Ené mint szervező az eddigiekhez hasonlóan szkeptikus volt: „Az embereket nem érdekli semmi, szavazni sem akarnak.” A találkozó után – amelyről többen mondták, hogy egy év óta az első alkalom, hogy a falu lakói összejöttek – arról számoltak be, hogy két polgármesterjelölt indul: a jelenlegi és a téves alkalmazásában álló asszony. Ebben a felállásban nagyon valószínű, hogy a jelenlegit választják újra. Az asszony, akinek nincs kapcsolata a falubeliekkel, MSZP-pártpolitikát akar csinálni, és ezt a többiek visszautasítják.

Mindkét, az egyesületi szervezésbe involválódott nő képviselőnek jelölteti magát. Enét többen felkeresték a faluból, és kérték, hogy induljon a választásokon. Megválasztása esetére határozott programja van a foglalkoztatásra, amit egyesületi keretben tervez megvalósítani, pályázati forrásokból. Ené képviselő lett, s legutóbb alpolgármesterségéről tárgyaltak.

A saját üzlet felépítésére is biztatóbbak a kilátások, mivel bekapcsolódott a vállalkozók érdekszövetségébe, s mint egy új vállalkozás gazdája, innen remélnek kedvező feltételekkel hiteleket.

Elmélet és személyes jelenidő

A különböző társadalmi csoportok szocializációjának eredményeként rögzült függőségigény váratlanul szakadt meg a politikai átalakulással. A társadalomnak egy módszeresen és erőszakosan infantilizált létezési módot kellett felváltania olyan emberi viszonyulásokkal, amelyek az alá-fölérendeltségi kapcsolatok helyébe a partnerséget állítják.

E kapcsolatok újszerűsége a community work képében természetesen számos olyan helyzeti és kapcsolati feszültségnek lehet a forrása, amelyek mindenkor értelmezésre szorulnak: miután e közösségek tagjai számára nemcsak ennek az újfajta személyes kapcsolatnak az élménye volt feldolgozandó, hanem a segítségnyújtást mint szakszerű tevékenységet is alig ismerték, így a kutatónak a saját személyes elfogadtatásán keresztül egy addig ismeretlen foglalkozást is el kell fogadtatnia.

Többszöri tapasztalatom, hogy a kezdeti bizalmatlanságot az értetlenség követte, amit csak fokozott időleges intézményen kívüliségem. Ennek a hely-

zetnek azonban kettős hatása érvényesült: egyfelől valóban kapcsolati mintát nyújtott arra, hogy állampolgári minőségünkben – minden egyéb különbözőségeink ellenére – egyenlőek vagyunk, másfelől azonban meg kellett küzdeni azzal a hiedelemmel, hogy aki nem valamilyen hatalmi pozícióból, intézmény védte bensőségességéből közelít, az vagy személyes buzgalomból ügyködik (ami ezért kissé komolytalan), vagy pedig valami egyéb személyes érdeke fűződik hozzá, ami pedig kevésbé jelent mozgósító erőt az érintettek számára.

A civil társadalom és a képviseleti demokrácia intézményei közötti távolság nemcsak azt jelenti, hogy a társadalom megoszlik olyanokra, akik a politika világában alakító erővel vagy reflektíven mozognak, valamint olyanokra, akik mindezeket az attitűdöket nélkülözik. A társadalom legalsó rétegeinek helyzeti önértelmezésébe az állampolgári létezés sem tartozik bele. A civil társadalom erősítése a politika világában való részesedés, a bevonódás kiterjesztésének megkerülhetetlen útja. De azért, hogy ez ne legyen elsődleges cél, amellyel kétséggé tehetők a többpárti demokrácia intézményi keretei, erősítése egyrészt az állampolgári részvételhez vezető tanulási folyamatként értelmezhető, másrészt szükséges elhatárolni egymástól a politikai és a civil szervezetek szerepét.

Ez annál is indokoltabb, mivel ma – különösen az elmúlt években – Magyarországon léteznek olyan törekvések, amelyekben a politikai élet periferiájára szorult csoportok civil szervezeti keretben a politikai szervezetek, a pártok helyettesítőiként lépnek fel. A részvétel tartalmaiként mindenekelőtt a döntési folyamat befolyásolását, az érdekmegjelenítést, a lobbizást, a közösség integrálását, valamint az egyéni cselekvőképesség növelését emeli ki az irodalom.⁷

Az állampolgári önértelmezéshez vezető tanulási folyamat egyik lehetséges eszköze az akció kutatás. Az egyéni és csoportos megerősödés feltételez egy olyan interakciót, amelyet az egyszerűség kedvéért *Beszélgetésnek* hívok. A beszélgetés a beavatkozó számára a megismerés forrása, az érintettek részére pedig az önismeret konfliktusokkal terhelt útja. Ebben az önismereti folyamatban egyesek Én-erejük igazolását a másoktól való elhatárolódásból nyerik, míg néhányan a cselekvés lehetőségeire irányuló próbálkozásokban ismerik fel addig senki által nem méltányolt egyéni képességeiket.

A beszélgetés eszköze a kérdés, amely magában hordozza a helyzet meghatározását, és kijelöli a beszélgetés irányát. Kérdéssel fordulni a Másik felé már önmagában megerősítés, különösen azok számára, akiknek nincs élményük arról, hogy mások hozzájuk a megismerés és megértés szándékával közelítenek.

A kérdezéssel sugárzott empátiát azonban nem technikának tekintem, amely bármely helyzetben bárkivel szemben alkalmazható, hanem olyan ráhangolódásnak, melyet a személyes kapcsolat hitelesít, s ezért szükségképpen szelektív. Az empátia mint az emberi kommunikáció alapja ugyan működhet a meggyőzés eszközeként, de csak addig, amíg van esély a megértésre. Amikor azonban ez kudarcot vall, a ráhangolódás azok felé irányul, akikkel a megegyezésen alapuló együttműködés megteremthető, s akiknek éppen az ilyen megerősítő érzelmi forrásokat nyújtó kapcsolatokra van leginkább szük-

ségük. Konkrétan: amikor egy település közösségével együttműködésre töreksem, egyaránt fordulok a kezdetben személytelenül, csoportként megjelenő polgárok és az őket képviselni hivatott tisztségviselők felé. A kölcsönös megértésre irányuló törekvést empátia hatja át, hiszen először meg kell értenem azokat, akikre hatni akarok, hogy bevonjam őket a cselekvésbe. Amikor azonban a megértés kölcsönössége megtörik a tisztségviselők ellenállásán – ami esetenként azt jelenti, hogy az érintetteket különböző eszközökkel (fenyegetés, elutasítás, indulatok szítása) visszafogják attól, hogy bevonódjanak –, a partnerséget csak azokkal lehet fenntartani, akik ezt valóban igénylik.

Hiszen „az empátia nyilvánvalóan megerősítésként működik, amikor is a megerősítést alkotó mind a négy éntapasztalati tényezőt befolyásolja: 1. a másik létezése, 2. a másikkal fennálló viszony, 3. az értékesség, illetve jelentőség és 4. a másik éntapasztalatának érvényesként való elismerése (Cissna és Sieburg, 1981). Röviden: az empátiás válaszok a bennük részesülőket hozzásegítik, hogy a magukkal kapcsolatos érzelmek pozitívak lehessenek”.⁸

A bemutatott közösségek tagjait olyan szocializációs élmények alakították, amelyekből alig meríthettek önmagukra vonatkozó pozitív érzéseket – legfeljebb a legszűkebb személyes körből.

Az 1989-től megindult politikai-gazdasági változások, s azok helyi szintű intézményes megjelenítései nem enyhítették ezt a hiányt. Így a community work révén megvalósuló beavatkozás célja a kommunikatív cselekvésből⁹ töltődő pozitív érzések közvetítése. Az egyes személyes kapcsolatokban megjelenő pozitív érzések a közösségen belül továbbhatva erősítik annak integrációját.

A politikai pártoktól, a politikától való idegenkedés mélyén legalább két indulatot észlelek: a pártok, a részekre tagoltság megjelenítőiként az amúgy is feszültségekkel teli, dezintegrált közösségekben a további megosztottságot képviselik. A velük szemben táplált ellenállásban a megosztottsággal együttjáró konfliktusoktól való félelem működik. A másik, bizonyára nem tudatos elhárítás gyökere a pártok és a polgárok funkcionális helyzetkülönbségében rejlő feszültség. A pártok ugyanis meghatározott programra akarják megnyerni tagnak vagy szavazónak a polgárokat. Következésképpen nem kérdeznek, hanem önmagukról állítanak valamit. Az állítások tartalmában és módjában természetesen minőségi különbségek vannak közöttük, de azoknak az élménye szempontjából, akiket a különböző állítások megcélznak, a viszony azonos: egy olyan világ mutatkozik meg számukra, amely a saját érdekei vagy helyzetértelmezése szerint bonyolódik beszélgetésbe velük. Ily módon alig vagy egyáltalán nem érintik azt az érzelmi teret, ahonnan – destruktív indulatok gerjesztése nélkül – Én-erő lenne meríthető. Nem tekinthető ugyanis diskurzusba bonyolódásnak a hangzatos, populáris szóáradat, a fedezet nélküli ígérgetés vagy a legalantasabb indulatokra való játék, hiszen ezekben az esetekben a legkevésbé sem a célbavett polgárok érdekéről van szó.

A három projekt változatokat jelenít meg a bevonódásra, amelynek esélyei arányosak a megszólítottassággal, az érintettséggel, az önbecsülést alakító társadalmi lehetőségekkel, mint az iskolázottság, a foglalkozás, a jövedelem, a társadalmi elfogadottság, az elismertség.

„... a beszélgetés folytatásához mindenekelőtt arra van szükség, hogy a beszélgetőpartnerek ne beszéljenek el egymás mellett. Ezért szükségképpen kérdés-válasz struktúrája van. A beszélgetés művészetének az első feltétele az, hogy biztosítsuk a partnerek együtthaladását... Kérdezni annyi, mint feltárni és nyitottá tenni. (...) A megerősítésnek ez a művészete az, ami a platóni dialógusnak egyedülálló aktualitást kölcsönöz. Mert az ilyen megerősítésben az elhangzottak mindig jogosságuk és igazságuk legnagyobb lehetőségeit érik el, és fölékerekednek minden ellenérvelésnek, amely korlátozni akarja értelemérvényüket.”¹⁰

Az egyes projektekbe igyekeztem minél több szakembert bevonni, s majd mindenki, akihez fordultam, azonosult az „üggyel”, és a maximális támogatást nyújtotta. Kezdetben, amikor kizárólag magamra voltam utalva, a támogató kapcsolatokat az SZDSZ helyi szervezetében megismert szakemberek nyújtották. Az összes együttműködő nevének felsorolása több mint gesztus, nélkülük ugyanis legfeljebb empátiás kommunikáció jött volna létre, cselekvés nélkül.

Alpár Henriette előadóművész
Balla István építésztechnikus
Bogdán János tanár
Bölcsházy Éva közgazdász
Bretter Zoltán egy. okt., országgyűlési képviselő
Csaba Gyula építésztechnikus
Cseri László újságíró
Fónay László a Tamasz Alapítvány titkára
Füsti Molnár Éva színművész
Heindl Péter jogász-tanár
Helyzet c. független hetilap (megszűnt)
Horváth Antónia népi iparművész

Kakas Éva tanítónő
Lantos Tamás agrármérnök-szociológus
Müller Zsolt TV-munkatárs
Nagy Erzsébet tanár
Németh Zsolt szociológus
Pálné Kovács Ilona politológus
Pongrácz Éva tanár
Rozs András történész-levéltáros
Spiro, Jane angol nyelvtanár
Somlai Péter szociológus
Ungár Zsuzsa ügyvéd
Zelizer, Craig amerikai diák
Westl László bányász

Jegyzetek

1. Kurt Lewin: Akciókutatás és kisebbségi problémák. 1946. „A szociális gyakorlat érdekében folyó kutatás leginkább úgy jellemezhető, mint a szociális vezetés vagy a szociális irányítás érdekében folyó kutatás. Ez az akciókutatás egyik típusa, a szociális akció életfeltételei és hatásai különböző formáinak összehasonlító vizsgálata, olyan kutatás, amelyik szociális akcióhoz vezet.” In: *Csoportdinamika*. KJK, Budapest, 1975. 322. old.

2. A community work fogalmát használom a Magyarországon elterjedt közösségi szociális munka és a közösségfejlesztés helyett, mivel – úgy gondolom – az előbbi nem fejezi ki az angol eredeti településre vonatkozó politikai implikációit, ezzel szemben a közösség fogalma ideológiával terhelt, az utóbbi pedig egy alany-tárgy viszonyt sugall: van, aki fejleszt, s vannak, akiket mások fejlesztenek. Legutóbb a makroszintű gyakorlat kifejezéssel találkoztam.

3. P. L. Berger–Th. Luckmann: A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés. In: *Fenomenológia a társadalomtudományokban*. Gondolat, Budapest, 1984. 322. old.

„A társadalom közönséges tagjai magától értetődő valóságnak veszik a mindennapi élet

világát életük szubjektív jelentéssel teli vitele során. Ez a világ ezen túlmenően gondolataikból és cselekvéseikből kel életre és éppen ezek tartják fenn valóságosságát.”

4. Emilia E. Martinez-Brawley: Community-Oriented Practice in Rural Social Work. In: *Social Work in Rural Communities*. Ed.: L. H. Ginsberg. Council on Social Work Education, Virginia, 1993. 68., 70. old.

„Three basic ingredients are implicit in this definition: debureaucratization, egalitarianism and partnership between providers and consumers (or clients in more traditional models), and high levels of autonomy in practice. The second and third interact, inasmuch as autonomy is limited not by traditional bureaucratic rules and procedures, but by responsiveness to the consumers in the local or communal context in which most helping takes places. (...) Another illustration is provided by the struggle of the best rural practitioners to maintain a holistic perspective – that is, to keep from succumbing to unrealistic specialization. (...) However, in spite of limitation of degree, the most innovative rural social workers have been attempting to practice something akin to community-oriented social work, though perhaps not by that name.”

5. Janet M. Fitchen: Rural Poverty and Rural Social Work. In: *Social Work in Rural Communities*. 115–116. old.

„Increased rural poverty includes not only impoverization of people but also impoverization of communities (...) One critical problem in communities with growing poverty rates is the stigmatization and exclusion of poor people by more affluent and politically powerful residents. Despite by the persistent idealization of classlessness and friendliness in a small community where everybody knows everybody, the lower-income residents of rural communities are socially distanced, especially if they have moved from other communities or are racially or ethnically »different«.”

6. A civil társadalmat úgy értelmezem, mint közösségek megszerveződését negatív szabadságuk védelméért, ahogyan ezt a fogalmat Isaiah Berlin meghatározta:

„Ha nem akarom, hogy minden tekintetben másoktól függjek, szükségem van egy olyan területre, amelybe szabadon nem avatkozhatnak be, s erre a be nem avatkozásra számíthatok is. Ekkor felmerül a kérdés: milyen tág az a terület, amely felett uralmam van vagy kell hogy legyen? Azt állítom, hogy történetileg a »pozitív« szabadság fogalma – a »Ki az úr?« kérdésre adott válasz – eltért a »negatív« szabadság fogalmától, amely a »Mekkora terület felett van uralmam?« kérdésre válaszol...”

Négy esszé a szabadságról. Európa, Budapest, 1990. 61. old.

7. C. Pateman: *Participation and Democratic Theory*. CUP, Cambridge, 1970. Chapter II.

8. Mark V. Redmond: Az empátia (decentrálás) szerepe az emberi kapcsolatokban. *Szociológiai Figyelő*, 91/1. 112. old.

9. A kommunikatív cselekvés fogalmával hosszabb idézés nélkül J. Habermas elméletére utalok.

10. H. G. Gadamer: *Igazság és módszer*. Budapest, Gondolat, 1984. 257. old.

A halál és az élet tényei

Pilling János tanatólógussal beszélget Lévai Katalin

– *Lévai Katalin: A 20-dik század két nagy tabut ismer: a sexualitást és a halált. Az utóbbi évtizedekben az első tabu megtört, a halál témáját azonban továbbra is misztikum és rémület övezi. Magyarországon az elmúlt években néhány elszánt szakember vállalkozott arra, hogy elindítson egy mozgalmat, és megkísérrelje feléleszteni a halál és a gyász korábban ismert kultúráját. A hospice mozgalom segítséget nyújt abban, hogy a betegek életük utolsó szakaszában is megőrizhessék emberi méltóságukat, és lehetőség szerint családjuk, szeretteik körében haljanak meg. Ez a mozgalom, amely kitüntettetett figyelmet szentel a haldoklónak, sokféle érzelmet, olykor visszatetszést is kiváltott mind a laikus, mind pedig az orvostársadalom részéről. Végül is miért tabu a halál?*

– *Pilling János: A halállal kapcsolatos elfojtások kialakításában valószínűleg döntő szerepet játszott a két világháború. Amikor milliók hálnak meg értelmetlenül, az emberekben kialakul egy irracionális halálkép. A két világháború mérhetetlen pusztításai ugyanis megfosztották a halált az egyediségtől, és tömegessé tették. Ehhez később hozzájárult a szív- és érrendszeri megbetegedések óriási mértékű elterjedése, amelyek eredménye a hirtelen bekövetkező halál. Ez azt az érzést kelti az emberekben, hogy a halál teljes mértékben kiszámíthatatlan, és ez rettenettel tölt el minket. Mindezzel egyidejűleg megszűntek azok a közösségek, amelyek megőrizték a halállal kapcsolatos rítusokat, elsorvadtak a gyászt kifejező szokások, szertartások. Valószínűleg ezek együttesen játszottak szerepet abban, hogy az emberek ma jobban félnek a haláltól, mint korábban.*

– *Ez miben nyilvánul meg?*

– *Éppen a mindennapi elfojtásokban. Azt gondoljuk, csak a másik ember halhat meg. Nem tudjuk átélni a saját halálunkat, csak a külsőségeket képzeljük el: azt, hogy milyen lesz a szertartás, milyen beszédet mond a pap, milyen lesz a koporsó. A megsemmisülést nem tudjuk elképzelni. A feltörekvő halálfélelem kitűnő hártása ez, védekezés azzal a tengernyi halállal szemben, amellyel folyamatosan szembesülünk. A tömeges halál látványa olyan halálfélelmet ébreszthet, amely veszélyezteti az én stabilitását, ezért az egyén eltolja magától ezt az érzést, távolíva teszi.*

– *Ezt értem. De az orvostudomány miért hártja el magától ugyanilyen*

erővel az egész kérdéskört, miközben folyamatosan szembesül a halál tényével?

– Ez nagyon nehéz kérdés. Ahogyan a társadalom képtelenné vált arra, hogy megfelelő módon gondozza a haldoklót, majd a hagyományoknak megfelelően gyászolja a halottat, ezt a feladatot teljes egészében áthárította az egészségügyre. Az orvostársadalom azonban visszakozik. Sem a személyi, sem a tárgyi feltételei nem teszik lehetővé, hogy ezt vállalja. Az orvos-egyetem egyáltalán nem készíti fel a hallgatókat a haldokló betegek gyógyítására, ez nem téma, nem tantárgy. Hat év alatt kb. 11 ezer órát oktatnak, és ebből mindössze két órán át foglalkoznak a halál és a hárítás kérdéseivel. Pedig feltételezhető, hogy sokan azért választják az orvosi pályát, mert saját halálfélelmüket akarják legyőzni egy olyan szakma gyakorlásával, amelyben az élet és halál kérdései nap mint nap felmerülnek. Az anatómia órán a hallgatók látnak ugyan halottat, de az csupán egy mesterségesen preparált holttest, semmi emberi nincs benne. Amikor gyakorló orvosként haldokló beteget kell ellátniuk, többségük igyekszik majd minél kevesebb időt tölteni a haldokló mellett. A szörnyű, zsúfolt kórházi feltételek ugyancsak megnehezítik az orvosok és betegek helyzetét, egyaránt.

– *Az állami egészségügyi rendszer köztudottan nagyon konzervatív, elzárkózik minden olyan kísérlettől, amely feltételezhetően ellentmond a kórházi rendnek és a kialakított gyakorlatnak. Lassan mégis mintha oldódna az orvostársadalom hárítása a halál-témával szemben; és ebben talán szerepet játszik az az óriási hazai és külföldi szakirodalom és a különféle civil szervezetek megjelenése, amely napirenden tartja ezt a témát. Az egészségügyi civil szervezetek között 1991-ben megjelent a Magyar Hospice Alapítvány, amely elsősorban onkológiai betegek házigondozását végzi. Mi mindenre terjed ki az Alapítvány tevékenysége?*

– Az Alapítvány karitatív beteggondozó szolgálat, amely nem csupán a betegek testi problémáival foglalkozik, hanem egyszerre látja el testi, szociális és spirituális gondozásukat. Ennek értelmében a beteg mellett nem csupán egy orvos és egy nővér teljesít szolgálatot, hanem egy munkacsoport: orvos, nővér, gyógytornász, szociális munkás, pszichológus, lelkész, diabetikus nővér, önkéntes. Természetesen nem mindenki vesz részt minden egyes beteg gondozásában, csak az, akire szükség van. A szolgálat szigorúan ingyenes, ha valakiről kiderülne, hogy jelentősebb értéket fogad el az ápolásért, az többet nem dolgozhatna az Alapítványnál.

– *Mi az előnye a hospice szolgáltatnak a hagyományos egészségügyi szolgálattal szemben?*

– Olyan területen nyújtunk segítséget, ahol a tradicionális egészségügy nem tud megfelelően beavatkozni. Házigondozást végzünk, nem fekvőbeteg-ellátást. A gondozás alapvetően a palliatív terápiára épül, ami nem aktív gyógyítást jelent, hanem a meglévő tünetek kezelését. Ezt a terápiát a hospice szolgálatok általában magas szinten művelik. A legalapvetőbb feladatunk az, hogy a betegek életminőségét javítsuk azáltal, hogy enyhítjük azokat a tüneteket, amelyek gyötrik a betegeket. A legáltalánosabb tünet a fájdalom, de az összes többi, mint például szájszárazság, izzadás, hányinger sem hanyagolható el. A mindennapi orvosi gyakorlatban mindezzel sokkal kevésbé tö-

rődnek, mert ott más az ellátás célja. A másik előny az, hogy a hospice szolgálat olcsóbb, mint a hagyományos egészségügyi ellátás.

– *A civil szervezetek egyik állandó problémája az, hogy csak nagy nehézségek árán tudják biztosítani hosszú távra a fennmaradásukhoz szükséges pénzügyi feltételeket. Egy egészségügyi szolgálat esetében különösen nagy kockázattal jár, ha hiányzik a megfelelő anyagi háttér. Ki finanszírozza az Alapítványt?*

– Szerencsések vagyunk, mert a Soros Alapítvány és a társadalombiztosítás is finanszíroz minket, és ez a kettős támogatás meglehetősen nagy biztonságot nyújt. Más országok tapasztalatai azt mutatják, hogy sokkal hosszabb idő telt el addig, amíg az állami szféra felismerte a hospice szolgálatok fontosságát, és hajlandó volt beszállni a finanszírozásba. Még ilyen feltételek mellett sem tudjuk azonban bővíteni a hálózatot, pedig nagyon sok az igénylő.

– *Hogyan alakul ki azoknak a betegeknek a köre, akiket ápolnak?*

– Leggyakrabban a betegek hozzátartozói jelentkeznek. Gyakran a házi-orvosok vagy a kórházi orvosok jelzik, hogy szükség van ránk. Jó kapcsolatot építettünk ki a házi-orvosokkal, ami nagyon fontos, hiszen ők ismerik legjobban a betegeket. Nagyon ritka eset az, amikor a beteg maga telefonál, de azért előfordul ez is. A beérkező hívásokat általában az orvos fogadja, aki megállapítja, hogy milyen betegségről van szó, milyen a beteg állapota, és milyen segítséget igényel.

– *Hány beteggel tudnak foglalkozni?*

– Néhány száz embert gyógyítunk. A rászorultaknak csak egy töredékét. Elsősorban daganatos betegekkel foglalkozunk, közülük is azokkal, akik végső stádiumban vannak, és akiknek van olyan hozzátartozójuk, akivel közös háztartásban élnek. Ez fontos feltétel, mert a hozzátartozók segítségével képtelenek lennének a jelenlegi stábbal ellátni a betegeket.

– *Ez a gyakorlat mennyire általános?*

– A hospice szolgálatok többsége daganatos betegekkel foglalkozik, mert ez a betegség nem hirtelen halállal jár, mint például az infarktus, és viszonylag jól prognosztizálható, szemben más hosszan tartó betegségekkel. Egyedülálló beteget azért nem tudunk vállalni, mert kevesen vagyunk, és nem tudjuk megoldani a beteg állandó felügyeletét. Mindössze három orvos, két nővér, egy pszichológus, egy pszichiáter, két gyógytornász, egy diabetikus nővér és öt-tíz önkéntes dolgozik nálunk.

– *Ki dolgozhat egy hospice-ben?*

– Csak az, aki részt vesz az alapképzésünkben, ahol megismerkedik a hospice szolgálat szellemiségével, és azokkal a módszerekkel, amelyekkel dolgozunk. Az Alapítvány egy széleskörű, többszintű oktatási programot indított, ez magában foglalja az orvosok és a nővérek szakképzését is. Nagyon nagy az érdeklődés.

– *A haldoklók mellett ott vannak a családtagok, akiket a hospice-ben dolgozók partnernek tekintenek, a halottak mellett pedig a gyászolók. Létezik-e az ő számukra is valamilyen felkészítés? Hiszen nyilvánvaló, mennyire megterhelő érzelmileg a haldoklóval való foglalatosság illetve a gyász.*

– A hospice szolgálatok lényegéhez hozzátartozik, hogy nemcsak a be-

tegekkel, hanem a hozzátartozókkal is foglalkoznak. Többféleképpen is megpróbálunk segíteni a családtagoknak és a gyászolóknak. A csoportból valaki, tipikus esetben, de nem kizárólagosan a pszichológus, a beteg halála után is kapcsolatban marad a hozzátartozókkal. Újabban a gyászolókból önszorgú csoportot szervezünk. A csoportban olyan emberek vesznek részt, akik a közelmúltban veszítették el hozzátartozójukat. Rendszeresen találkoznak, beszélgetnek, megpróbálnak segíteni egymásnak. Ezek az emberek hasonló fájdalmat élnek át, de van, aki már továbbjutott a gyász feldolgozásában, így a saját tapasztalatai alapján segíthet annak, aki még hátrább tart. Az ő segítségével sokszor hitelesebb, mint egy kívülálló pszichológusé.

– A gyógyító orvos számára az tekinthető sikernek, ha meggyógyul a beteg. A hospice szolgálatban a betegek gyógyulására nincs remény, a beavatkozás eredménye mindig csak a halál lehet. Mi védi meg a szolgálatot teljesítőket az állandó kudarcélménytől, az elkeseredéstől? Mi tekinthető sikernek ebben a szakmában?

– Itt elsősorban az a siker forrása, ha a beteg különböző gondjain segíteni tudunk. Millióan szenvednek a rosszul csillapított fájdalomtól. A palliatív terápia nagyon hatékony a fájdalom kezelésében. De a pszichológiai segítség is siker. A hospice-ben dolgozóknak jóval nagyobb tapasztalatuk van a pszichikai szenvedések csillapításában, mint az egészségügyben dolgozóknak. Tudják, min megy keresztül az az ember, aki szembekerül a halállal. Valójában az orvos számára nem is a halál eseménye az, ami igazán megterhelő, hanem azok a feszültségek, amelyek a betegben és a hozzátartozókban újra meg újra kialakulnak. Az, aki a hospice-ben dolgozik, nem megszokja a halált, hanem folyamatosan tudatosítja a saját halálképét. Így számára a halál kevésbé félelmetes, mint az emberek nagy többsége számára. Abban kell segítenie a haldoklót, hogy megbékéljen az állapotával, át tudja tekinteni a megtett utat, és lezárhassa az életét. Manapság az emberek élete nem befejeződik, hanem abbamarad. Hirtelen véget ér. A szép halál az Istennek és a köznek tetsző élet koronája, gondolták elődeink. Ma már erre nemigen gondolunk. A legtöbb ember élete valójában csak félbeszakad. Ha sikerült az embereket hozzásegíteni ahhoz, hogy haláluk egy értelmes élet befejezésévé válhasson – és ez a lehetőség tulajdonképpen mindenkinél adott, hiszen mindenkinek az életében találhatunk olyan értékeket, amelyeket érdemes megerősíteni –, akkor ez a beteg és az orvos számára egyaránt szép eredmény. Így a halál nem pusztító, romboló, hanem az életet lezáró, mintegy megkoronázó eseménnyé válik. Ha egy ember eljut oda, hogy békében hal meg, az siker. Mindezek mellett igaza van abban, hogy mégis nehéz nap mint nap szembenézni azzal, hogy az emberek meghalnak.

Adelheid Stein *Szociálterápiás szerepjáték*

c. könyvének ismertetése

(Egy, a szociális munkában és a szociálpedagógiában alkalmazható pszichoszociális módszer tapasztalatai)

2., bővített kiadás

Berlin, Luchterhand, 1993.

A könyv szerzője Adelheid Stein, a pszichológia professzora, a Münchener Katolikus Főiskola szociális munkás, szociálpedagógus és gyógypedagógus képzésének tanára. 1987 óta a róla elnevezett Adelheid Stein Intézet vezetője.

A szerző műve a szociális munkás és szociálpedagógus képzésen kívül minden olyan területen hiánypótló, ahol a jól bevált pszichoterápiák illetve szocioterápiák valamelyik válfaját kívánják alkalmazni a segítő szakmában dolgozó szakemberek.

Stein világosan és példás egyszerűséggel mutatja be a szociálterápiás módszer elméletének, technikájának és alkalmazásának legfontosabb kérdéseit. Feltárja az olvasó előtt a szociálterápiás szerepjáték alapstruktúráját, és bemutatja a módszer alkalmazását. Nyomon követi az alkalmazott eljárás fejlődését, így végigkísérhetjük a rögtönzött, vagy felidézett cselekvések folyamán a szereplők élményeit, érzéseit, valamint indulatfeldolgozási módjait.

A módszer arra jó, hogy a konkrét (belső) események értelmezése során a viselkedést motiváló értékek tudatosításával segítse az önismeret elmélyülését. Igazodik a szociális munkás hivatásra jellemző alapvető attitűdökhöz, magatartásmintákhoz, s lehetővé teszi a segítő kapcsolatok kialakulását, hozzájárul a szociális kompetencia, valamint az identitás fejlődéséhez.

A szerzőnek sikerült egy tudományos szempontból is kifogástalan, struktúrált szocioterápiás módszert úgy leírnia, hogy műve akár kézikönyvként is használható lehetne a segítő szakmákban dolgozó szakemberek számára.

A különböző területeken dolgozó szociális munkások és szociálpedagógusok régóta igényeltek egy olyan pszichoszociális módszert, melyet a klasszikus szociális munkában felhasználhatnának, és amelyet a szociális munkás képzés során megtanulhatnának. E módszer alkalmazása során a hallgatók már a főiskolai évek alatt különböző típusú kliensekkel, különböző problémákkal ismerkedhetnek meg. Laborhelyzetben ezek a problémák kockázat nélkül rekonstruálhatók és megtanulhatók, gyakorolhatók, és e gyakorlás során élményszinten beépíthetők azok a segítési metódusok, amelyek típusai a későbbi munka során is előfordulnak.

A szociálterápiás szerepjáték más módszerekkel kombinálva, de önálló módszerként is felhasználható, a szocioterápia, a szociális munkás képzés és a szupervízió területein.

A szerző részletesen kifejti, hogy a szociálterápiás szerepjáték jól elhatárolható az egyéb metódusoktól. Céljait, felépítését és gyakorlatát tekintve alapvetően különbözik a spontán és pedagógiai szerepjátékoktól, a pszichodramától, a képélményekkel dolgozó technikáktól, a szimbolikus terápiáktól, a Gestalt-terápiától, a viselkedésterápiától és a csoportdinamikai játékoktól.

Ez a módszer a kliensek egészséges én-részeire épít. Mozgósítja önsegítő és öngyógyító erőiket, segíti a pontosabb önészlelés kialakulását. Az egyén élettörténetének csak egy mozzanatával foglalkozik, és sem a vezetés, sem a csoporttagok nem értelmezik a szituációt. Ugyanakkor mindenki visszajelelhet, és elmondhatja, hogy neki saját magának mit jelentett ez az élmény. A módszer elkülöníti a múltbéli és a jelenlegi élményeket, de az elfelejtett, elfojtott élménytartalmak tudatba emelésével és feldolgozásával csak szűk keretek között foglalkozik.

A szerző felsorolja a módszer alkalmazásával elérhető célokat, úgymint:

- „– A saját erőnkbe vetett bizalom helyreállítása;
- az alkotó képzelet felébresztése;
- bátorítás tévedések és hibák elkövetésére (ami nélkülözhetetlen feltétele a haladásnak, az előbbrelépésnek);
- saját erő és képesség megtapasztalása cselekvések révén;
- az észlelés, valamint a verbális és nonverbális kifejezőmódok iskolázása, csiszolása;
- saját érzések elkülönítése a konfliktusokban, és a másokba való beleérzőkészség javítása;
- a társadalomban elfogadott vagy kívánatosnak tartott szerepek begyakorlása;
- bátorítás a nonkonform magatartásra, valamint az ezzel járó következmények felbecsülésének ill. a saját terhelhetőség megbecsülésének javítása;
- a szereptől való távolságtartás és beleélés széthúzó feszültségeinek kezelése;
- a célszerű konfliktusmegoldó stratégiák megismerése és a másokkal való együttműködés képességének javítása;
- az önprezentáció, az önmegmutatás és az önérvényesítés képességének gyakorlása, ill. az önhatárok megvonása, ha szükséges.”

Bemutatja a módszer alkalmazási területeit a különböző klienscsoportok vonatkozásában. Leírja, hogy miképpen használható a szociálterápiás szerepjáték a családi szociális munkában, az egyéni esetkezelésben, a csoportmunkában és a szociális közösségi munkában. Külön foglalkozik a diagnosztikus lehetőségekkel.

Modellként bemutatja egy szociálterápiás csoport működésének folyamatát, az első terápiás üléstől, a bemutatkozástól az utolsóig. Külön kitér a csoportvezető feladataira, viselkedési stratégiáira, megvalósítandó vezetői funkcióira.

Végül egy válogatott szerepjáték-katalógust ad közre, amelyet a következő tematikus egységekben részletez:

- Észlelésközpontú játékok.
- Csoportközpontú játékok.
- Problémaközpontú játékok.

Nágyon ajánlott e könyv azoknak, akik az oktatásban vagy szocioterápiák tanításakor, hivatásuk gyakorlása közben eddig is dolgoztak valamilyen szerepjátékkal. Különösen a szociális munkás képzéssel foglalkozó intézetek „pszichológiai készségfejlesztés” körébe bevont tanárai kaphatnak új ötleteket és praktikus segítséget mindennapi munkájuk végzéséhez.

Dr. Wágner Ferenc

A Liget augusztusi számából

R. Várkonyi Ágnes, Poszler György, Bóna László esszéje

Levendel Júlia novellája

Simon Balázs, Horgas Béla, Tamás Ferenc versei

Györe Balázs, Lipp Tamás, Szepesi Attila, Hídvégi Máté írásai

Lányi András: Együttéléstan

Nagy Boldizsár jegyzete, Ács Irén fotói

E SZÁMUNK SZERZŐI

Diósi Ágnes – szociológus
szellemi szabadfoglalkozású

Ferge Zsuzsa – szociológus, tanszékvezető egyetemi tanár
ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet

Kassai Melinda – pszichoterapeuta
SzSzKI Orvosi Krízis Szolgálat

Kertesi Gábor – közgazdász
MTA Közgazdaságtudományi Intézete

Lévai Katalin – szociológus
KLTE Szociológiai Tanszék

Varsányi Erika – szociológus
PJPTE

Wagner Ferenc – szociológus
Tanárképző Főiskola, Szekszárd
